

ISSN 2707-3017

НАУКОВИЙ ВІСНИК

Карпатського університету

імені Августина Волошина

Збірник
наукових праць

КАРПАТСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Україна, м. Ужгород

- ◇ Психологія ◇
- ◇ Педагогіка ◇
- ◇ Філософія ◇
- ◇ Історія ◇
- ◇ Право ◇
- ◇ Політологія ◇
- ◇ Державне управління ◇

НАУКОВИЙ
ВІСНИК

КАРПАТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

імені Августина Волошина

2020
Випуск 1

КАРПАТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені Августина Волошина

НАУКОВИЙ ВІСНИК

КАРПАТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
імені Августина Волошина

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 1, 2020

Ужгород – 2020

УДК 001.89(477.87)

Збірник наукових праць «Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина» висвітлює зміст авторських наукових доробків (статей, повідомлень, рецензій) учених, педагогів, дослідників-практиків, докторантів, аспірантів, студентів різних типів навчальних закладів за спеціальностями «Історія», «Право», «Економіка», «Політологія», «Державне управління», «Філологія», «Педагогіка», «Психологія», «ІТ-технології», «Філософія», «Богослов'я», «Теологія», ін.

Засновник та видавець: Карпатський університет імені Августина Волошина
(рішення Вченої ради КаУ імені Августина Волошина 31 жовтня 2019 року, протокол № 3).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Віктор БЕДЬ, проф., д-р. богослов. наук, д-р. юрид. наук (головний редактор) / Україна;
Валерій БЕБИК, проф., д-р. політол. наук (заст. головного редактора) / Україна;
Маріан ТОКАР, проф., д-р. філософії в галузі історії (відповідальний редактор) / Україна;
Євген НІКОЛЬСЬКИЙ, проф., д-р. філолог. наук (відповідальний секретар) / Україна;
Майя АРТЬОМОВА, проф., д-р. філософ. наук / Україна;
Роман ОФЦІНСЬКИЙ, проф., д-р. іст. наук / Україна;
Уляна МИХАЙЛИШИН, проф., д-р. психолог. наук / Україна;
Юрій ОСТАПЕЦЬ, проф., д-р. політол. наук / Україна;
Стелас АСЛАНОВ, проф., д-р. політол. наук / Україна;
Микола СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ, проф., д-р. юрид. наук / Україна;
Володимир ПИЛИПЧУК, проф., д-р. юрид. наук / Україна;
Володимир МАРТИНЕНКО, проф., д-р. наук з держ. управл. / Україна;
Сергій УРСТА, проф., д-р. богослов. наук, протоієрей / Україна;
Олена ШИМКО, проф., д-р. богослов. наук / Україна;
Олексій ПАЙДА, проф., д-р. юрид. наук / Україна;
Марина ДУБ, проф., д-р. пед. наук / Україна;
Лариса ЛУГОШ, проф., д-р. екон. наук / Україна;
Олена ЯРЕМА, проф., д-р. психолог. наук / Україна;
Януш КОВАЛЬЧИК, проф. д-р. філософії в галузі політології / Польща;
Галина САГАЧ, проф., д-р. пед. наук, д-р. теології / Україна;
Марія ЖАБЛЯК, проф. д-р. пед. наук / Україна;
Михайло БАСАРАБ, проф., д-р. філософії в галузі історії / Україна;
Іван ХЛАНТА, проф., д-р. богослов. наук / Україна.

Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина: збірник наукових праць. Випуск 1 / Карпатський університет імені Августина Волошина; Редкол.: гол. ред. проф. В. Бедь, відп. ред. проф. М.Токар, чл.: проф. В. Бебик, проф. Офіцинський, проф. Я. Ковальчик (Польща) та ін. Ужгород, 2020. 242 с.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Карпатського університету імені Августина Волошина 30 березня 2020 року, протокол № 8.

Регістрація в міжнародній базі даних періодичних видань: ISSN 2707-3017

(Paris, December 12, 2019. Certificate of ISSN assignment by the ISSN International Centre)

Відповідальність за точність і достовірність інформації в журналі несуть виключно автори матеріалів.

© Карпатський університет імені Августина Волошина, 2020

© Редколегія, автори, упорядники статей, 2020

ЗМІСТ

Віктор БЕДЬ. Вступне слово до дебютного збірника наукових праць 6

» ПСИХОЛОГІЯ І ПЕДАГОГІКА

Ігор Охріменко. Тенденції розвитку вищої освіти України 7

Анюта Броді, Олександра Орос. Роль психологічної служби в умовах реформування освіти 20

Світлана Хоркава. Стратегія розвитку паліативної допомоги в Україні 26

Роман Шевчук. Волонтерський рух як феномен цивілізованості суспільства та вид соціально-психологічної роботи 29

Віталій Армаш. Духовність і мораль як запорука квітучої та сильної України 34

Надія Молдавчук, Олександра Орос. Соціально-психологічні особливості міжособистісного спілкування людей літнього віку 40

Марина Марценюк. Психологічні передумови дезадаптивної та девіантної поведінки підлітків, що містить інтернет 44

Наталія Міщенко. Профілактика та подолання булінгу в системі освіти 52

Олександра Орос. Соціально-психологічна інтервенція та превенція насильницької поведінки дітей 59

Валентин Петрик, Роман Кополовець. Інноваційні напрями реформування навчального процесу та наукової діяльності для захисту молоді від шкідливих інформаційно-психологічних впливів (на прикладі видання та впровадження у навчальний процес відповідної літератури та проведення студентських олімпіад) 65

Марія Жабляк. Актуальність педагогічної спадщини отця Августина Волошина 72

» ФІЛОСОФІЯ ТА ІСТОРІЯ

Валерій Бебик. Антична філософія України: Анахарсій, Аристокл, Аристотель 81

Володимир Михайлов. Проблеми усвідомлення історичної динаміки крізь призму філософії історії 89

Олена Титар. Етичні засади становлення суб'єкта в освітньому проекті модерну 98

Євгеній Мар'їн, Євген Нікольський. Економіко-правове регулювання церковних земель в Російській імперії 102

Петро Захарченко. Павло Скоропадський та його місце у формуванні національної політики	107
Олександр Бертолон. Сутність політичного режиму Міклоша Горті в Угорщині (1920 – 1939)	111
Роман Офіцинський. Євреї Карпатської України (1938 – 1939): соціально-економічне і національно-культурне становище	115
Петро Габрин. Питання насилля щодо ромської етнічної меншини в роки угорської окупації Закарпаття 1939 – 1944 років	121
Михайло Зан. Участь науковців Ужгородського державного університету в створенні Народного руху України	129

» ПРАВО і БЕЗПЕКА

Володимир Пилипчук. Актуальні проблеми інформаційно-правових досліджень.....	135
Віктор Бедь. Інформаційна війна як форма інформаційного протиборства	139
Микола Величко, Володимир Остроухов. Сутність, структура і методологія понять біобезпека та біозахист	143
Володимир Остроухов. Філософія безпеки: інформаційно-психологічні аспекти тероризму	150
Віктор Бедь. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами та юридична колізія щодо його реалізації в частині виборчого права	153

» ПОЛІТОЛОГІЯ і ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

Володимир Мартиненко. Суперечності державотворення України у 1991 – 2011 рр. та методи їх зняття	161
Стелас Асланов. Міжнародно-правові та інституційні механізми протидії технології етнополітичної дестабілізації	168
Олександр Бертолон. Щодо впливу українсько-угорського дипломатичного конфлікту на суспільно-політичну ситуацію в Закарпатській області	173
Кристина Червеняк. Проблеми та перспективи національної консолідації поліетнічних регіонів України: на прикладі Автономної Республіки Крим	178
Олександр Бобрик. Бюджетна децентралізація в Словаччій Республіці: уроки для України	186

Мирослав Токар. Держава і фінансування неурядових організацій у Румунії та Україні: спроба порівняння	192
Людмила Димитрова, Владислав Димитров. Світоглядний, освітній та аксіологічний аспекти японської моделі управління	197
Володимир Мартиненко. Інноваційні інструменти гармонізації державного управління в Україні в умовах глобальних викликів XXI століття	205
Маріан Токар, Петро Петровський. Аналіз деяких методологічних підходів до дослідження громадської організації у сфері державного управління.....	211
Віталій Дупин. Форми участі молоді у місцевому самоврядуванні	228

» РЕЦЕНЗІЇ та ВІДГУКИ

Володимир Баран. Рецензія на монографію Юрія Офіцинського «Сучасна російсько-українська війна»	231
Василина Кузьма. Рецензія на науково-популярне видання «Музичний фольклор ромів Закарпаття» (автори Пап Віллі, Пап Едуард, керівники гуртків ПАДЦЮНу)	233
Маріан Токар. Відгук на щоквартальник-альманах «Українське Державотворення» (Центр досліджень проблем державотворення Карпатського університету імені Августина Волошина)	234
Віктор Бедь. Слово про дебютний випуск наукового журналу «Богословська думка в Україні» (Ужгородська українська богословська академія, Карпатський університет імені Августина Волошина, Міжнародна академія богословських наук)	235
Наші автори	238
Вимоги до оформлення матеріалів	240

КАРПАТСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Україна, м. Ужгород

Віктор БЕДЬ,

ректор Карпатського університету
імені Августина Волошина,
д-р. богослов. наук, д-р. юрид. наук,
професор, академік,
єпископ Мукачівський і Карпатський,
керуючий Мукачівсько-Карпатською єпархією
Православної Церкви України

Вступне слово до дебютного збірника наукових праць

Карпатський університет імені Августина Волошина презентує новий науковий журнал – збірник наукових праць. Це вже третє періодичне видання, яке ініціював і реалізував університет за останні півроку. Отже наукову періодичну трилогію на сьогодні складають: Альманах «Українське Державотворення», науковий журнал «Богословська думка в Україні» й «Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина».

Останнє з названих видань, яке випускаємо у світ – це чудова можливість висвітлення і апробації авторських наукових доробків у вигляді статей, повідомлень, рецензій для багатьох учених, педагогів, дослідників-практиків, докторантів, аспірантів, студентів різних типів закладів освіти та наукових установ. У дебютному випуску такою можливістю скористалися дослідники, які наповнили змістовно своїми працями рубрики «Психологія і педагогіка», «Філософія та історія», «Право і безпека», «Політологія і державне управління». Про нові видання можна довідатися із матеріалів у рубриці «Рецензії та відгуки». У майбутніх випусках «Наукового вісника Карпатського університету імені Августина Волошина» матимемо змогу подавати на розсуд зацікавлених читачів праці й із інших, окрім вже зазначених, спеціальностей, зокрема «Економіка», «Фінанси, банківська справа та страхова діяльність», «ІТ-технології», «Філологія», «Богослов'я» та інші.

Щодо пропонованого випуску, то варто зазначити широку географію і тематичну варіативність авторських доробків. При цьому, серед авторів наукового збірника є як відомі в Україні та за її межами вчені, теоретики і практики та фахові дослідники, так і молоді науковці, котрі роблять лише перші кроки до царини науково-дослідного світу. До редакційної колегії видання увійшли фахові представники багатьох наукових і навчальних закладів України та зарубіжжя, які є знаними професіоналами у своїх та суміжних спеціальностях, мають значні особисті наукові доробки.

Відтак, маємо надію, що нове наукове видання збірника «Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина» покликане стати ще однією відкритою площадкою для оприлюднення актуальної інформації, наукових матеріалів, досліджень, повідомлень, відгуків, рецензій та дописів у різних наукових галузях.

Також сподіваємося, що вихід у світ «Наукового вісника Карпатського університету імені Августина Волошина» матиме позитивний розголос у освітньому та науковому середовищі, а його зміст сприятиме пізнанню нових науково-дослідницьких проблем і буде корисним та пізнавальним як для студентів, аспірантів, науковців, дослідників, так і для всіх тих, хто цікавиться питаннями розвитку української та світової наукової думки.

ПСИХОЛОГІЯ і ПЕДАГОГІКА

=====

УДК 378.11

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Ігор ОХРИМЕНКО

Ihor Okhrimenko. Trends in the development of higher education in Ukraine. The article is devoted to the study of the current state of higher education in Ukraine. The types of such education, their features, advantages and disadvantages are considered. The analysis of the internationalization of the Ukrainian education and the threats of mass departure of students abroad is made. Examples are given of solving major problems of the educational industry by a specific institution of higher education.

Key words: education, institutions of higher education, private education, education abroad, European integration of education.

Ігор Охріменко. Тенденції розвитку вищої освіти України. Стаття присвячена дослідженню нинішнього стану вищої освіти в Україні. Розглядаються види такої освіти, їх особливості, переваги та недоліки. Робиться аналіз інтернаціоналізації української освіти та загроз масового виїзду студентів за кордон. Наводяться приклади вирішення основних проблем освітньої галузі конкретним закладом вищої освіти.

Ключові слова: освіта, заклади вищої освіти, приватна освіта, освіта за кордоном, євроінтеграція освіти.

Трансформаційні процеси в громадсько-політичному житті України, природно, призводять до реформування різноманітних сфер, галузей, інституцій. Не стала винятком у цьому процесі і освіта, кількість реформ в якій дозволяє говорити, щонайменше, про декларативне прагнення профільного міністерства постійно поліпшувати ситуацію із якістю надання

освітніх послуг. Не вдаючись до глибоко аналізу усіх впроваджених та пропонуваніх реформаційних змін, спробуємо тезово розглянути основні напрями розвитку освіти, на яких акцентує увагу Міністерство освіти і науки України (МОН) та підвідомчі йому організації та установи.

Проаналізувавши переважну більшість ініціатив, які виходили протягом останніх років від МОН та його виконавчого органу в сфері поліпшення якості освіти – Інституту модернізації змісту освіти, ми виокремили кілька основних векторів реформування освіти. Найчастіше мова йде про поширення інклюзивної освіти та запровадження дуальної освіти і STEM-освіти. Як бачимо, усі терміни іншомовного походження і хоч у професійних освітянських колах вони переважно уже добре відомі, для широкого загалу все ж залишаються незрозумілими. Тому, коротко розглянемо суть пропонуваніх нововведень.

Поняття інклюзивної освіти в Україні є не надто новим. Воно означає навчання людей з особливими потребами шляхом включення їх в загальне освітнє середовище. Враховуючи кількість таких людей в Україні, проблема, безумовно, актуальна. Оскільки ситуація із можливостями отримання освіти цією групою людей є незадовільна, даний крок слід лише вітати. Разом з тим, маємо декілька серйозних застережень. По-перше, «проект» інклюзивної освіти є більше соціальним аніж освітнім, тому це питання скоріше Міністерства соціальної політики України. По-друге, на наш погляд, Україна ще не зовсім готова до широкого запровадження інклюзивної освіти, оскільки, окрім політичної волі, для цього потрібно враховувати значну кількість моментів методичного, технічного, технологічного та навіть ментального характеру. І останнє – належний рівень інклюзивної освіти – річ недешева, тоді як в Україні, на даний час, коштів на неї катастрофічно не вистачає.

Дуальна освіта означає поєднання теорії і практики та передбачає тісну взаємодію

освітніх закладів та підприємств, що потребують кваліфікованих кадрів. Цей досвід уже тривалий час успішно практикується в багатьох європейських країнах – Німеччині, Австрії, Швейцарії. Форма його прояву – це проведення частини занять не в аудиторіях, а безпосередньо на виробництві. Успішність дуальної освіти за кордоном вказує на безумовні її позитиви, проте в реаліях України, хочемо звернути увагу на кілька суттєвих моментів. Перший полягає в тому, що запровадження дуальної освіти розглядається через призму скорочення витрат на аудиторні заняття, таким чином змусуючи замислитися про основну причину цього кроку. Другий, ми бачимо в тому, що ніхто не проводив дослідження чи готова господарська практика в широкому обсязі включитися в освітній процес.

STEM-освіта являє собою аббревіатуру від англійських слів Science, Technology, Engineering, Math, що в перекладі означає: наука, технології, інженерія, математика. Необхідність її запровадження ґрунтується на намаганні надати отриманим знанням більш прикладного характеру. На рівні вітчизняної науки така проблема, дійсно, стоїть, коли за фундаментальними розробками не має практичної реалізації. Що стосується освіти, то, на наш погляд, це питання неоднозначне, адже поруч із практичними навичками вона повинна розвивати і абстрактне мислення. У будь-якому випадку, підвищення рівня технічного забезпечення освітнього процесу, що є однією із основних вимог STEM-освіти, явище позитивне.

Як висновок – усі проаналізовані новачки, загалом, є корисними і заслуговують на схвалення. Проте, нерідко виникає підозра у ширості задекларованих цілей, що визначатиме ефективність реалізації таких ідей.

Цікавим спостереженням в освітній сфері може бути і той факт, що розвиток приватних та державних навчальних закладів в Україні відбувається різними темпами. По-перше, за останні десять років кількість приватних навчальних закладів скоротилася удвічі, тоді як

чисельність державних майже не змінилася. Це свідчить про те, що приватні навчальні заклади працюють в умовах конкуренції, чого не скажеш про державні. З одного боку це явище може розглядатися як позитивне – держава виконує свої соціальні функції і зберігає освітній потенціал, не зважаючи на ситуативні тенденції ринку. З іншого боку захищеність державних навчальних закладів призводить до застою у їх розвитку, нічим не стимулюючи необхідності осучаснювати свої підходи до навчання. В цьому контексті приватні навчальні заклади автоматично змушені будувати свою діяльність на інноваційній основі. Щоправда, незважаючи на розуміння такої потреби, вдається це далеко не усім. Саме тому, на сьогоднішній день, із 130 вищих навчальних закладів приватної форми власності, що функціонують в Україні, активними є лише близько 50. Разом з тим, вважаємо, що саме вони стануть тим авангардом, який зможе вивести вітчизняну освіту на новий якісний рівень. Для підтвердження чи заперечення цього твердження зупинимося на особливостях приватної освіти в Україні більш детально.

В цьому аспекті, перш за все, необхідно визначитися із основними дефініціями, зокрема, що вважати приватною освітою. Це пов'язане із традиційно поширеною помилкою асоціювати державну та приватну освіту із безкоштовною та платною. Слід зазначити, що в даному випадку прямого зв'язку між цими категоріями немає, хоч певна тенденція спостерігається. Проте, далеко не завжди. Так, наприклад, загальновідомі Оксфорд і Кембридж є державними університетами та при цьому не мають жодного бюджетного місця. Натомість не є рідкістю коли в приватному навчальному закладі можна вчитися за грантові кошти, отримані від держави, тобто формально безоплатно. Таким чином, приватна освіта це та, яка передбачає наявність навчального закладу у приватній власності фізичної чи юридичної особи (групи осіб).

Історія приватної освіти в Україні є досить давньою і своїми витокami сягає доби Київсь-

кої Русі. Освіта на той час мала чіткий поділ на світську та релігійну, що з певним рівнем умовності відповідало поділу на приватну та державну. Такою вона зберігалася і в більш пізні періоди. Після 1917 р. прийнято вважати, що приватної освіти в Україні не було, хоч це питання досить дискусійне. Так, в кожному регіоні діяли навчальні заклади кооперативної форми власності, які на сьогоднішній день віднесені до приватних. Також цікавим, але нині маловідомим фактом для широкого загалу є те, що 80 % навчальних закладів в першій половині радянської доби були платними.

Бурхливий розвиток приватної освіти почався в Україні на початку 1990-х років. Формальні можливості розвитку приватної освіти в поєднанні із суб'єктивним уявленням про переваги цієї форми навчання призвели до появи значної кількості приватних навчальних закладів. В той час досить поширеною була точка зору, що проблеми радянської освіти полягали у її безоплатності, що формувало безвідповідальність учнів та студентів. Прийнято було вважати, що людина, яка заплатила за навчання, розумітиме важливість отриманих знань, а тому буде здобувати знання більш наполегливо. Тому усі відмінності приватної освіти від державної звелися лише до того, за чий рахунок буде здійснюватися навчання. За більшу мобільність початкових програм чи форм подання матеріалів, чим традиційно вирає приватна освіта, мова не йшла.

Відсутність репутації у новостворених приватних навчальних закладів було компенсовано простішими умовами вступу, порівняно з державними навчальними закладами, які в попередній періоди свого існування здобули досить стійку характеристику схильних до корупції. Отримання своєї ринкової ніші за рахунок легшого вступу породило таку особливість вітчизняного ринку освітніх послуг, як концентрацію приватних навчальних закладів переважно у сфері вищої освіти. Ні середня, ні професійно-технічна освіта нічого альтернативного державній формі в основній своїй масі за-

пропонувати не змогли. Як результат – частка приватних шкіл в Україні становить 0,01 %, тоді як, наприклад, у Польщі – 20 %, а у Нідерландах – 70 % [1]. Таким чином, за незначним винятком, приватна освіта в Україні фактично звелася до вищих навчальних закладів, в які було досить легко вступити і які мало чим відрізнялися від державних за винятком форми оплати.

Оскільки, кількість бажаючих отримати вищу освіту вистачало, приватні навчальні заклади певний період досить непогано себе почували. Це дозволило встановлювати заробітну плату вищу ніж у державних навчальних закладах і таким чином за рахунок державних закладів в короткі терміни сформувані необхідне кадрове забезпечення. Хороші прибутки власників приватних навчальних закладів стимулювали зростання їх кількості, що нерідко відображалося на якості. В цей період досить поширеним явищем була ситуація, коли приватний навчальний заклад не мав власної матеріально-технічної бази, орендує майнові комплекси, не призначені для освітнього процесу, а викладацький штат складався переважно із сумісників.

Ситуація змінилася, коли державні навчальні заклади стали набирати студентів на контрактну форму навчання, також суттєво полегшивши процедуру вступу. Крім того, маючи фінансування від держави, такі навчальні заклади могли собі дозволити встановлювати ціну навчання без врахування її реальної вартості, що давало суттєві переваги у конкурентній боротьбі з приватною освітою.

Попри те, що за кордоном приватні навчальні заклади, як правило, асоціюються з вищим рівнем підготовки, що дозволяє їм триматися на ринку, основна кількість приватних навчальних закладів України, на жаль, обрали інший шлях. До спрощення процедури вступу було додано спрощення процесу навчання. Якість підготовки в таких закладах почала катастрофічно падати, нерідко переходячи неприпустимо низький рівень. Деякі навчальні заклади, рекламуючи себе у засобах масової інформації, відкрито вказували, що виїзд на

навчання необов'язковий. Приватна освіта почала набувати форми легального продажу дипломів. Подібна ситуація серйозно дискредитувала приватну освіту в Україні і врешті-решт призвела до того, що саме через небажання отримати диплом «віртуального» навчального закладу багато таких закладів втратили студентів.

Тому на сьогоднішній день, багато приватних навчальних закладів України і отримали нішу аутсайдерів ринку освітніх послуг. Ціни на навчання в них переважно є нижчими ніж у державних. Викладацький склад, з огляду на невисокий рівень оплати праці, не відповідає мінімальним акредитаційним вимогам. Можливості таких викладачів, репутація навчального закладу, кількість студентів та рівень їх мотивованості дуже часто не дозволяють організувати навчальний процес не лише відповідно до сучасних потреб господарської практики, але й на рівні державних навчальних закладів.

Саме тому, ті навчальні заклади приватної форми власності, які хочуть не лише вижити, а й покращити свою репутацію змушені йти в ногу з часом, випереджаючи державні навчальні заклади, які мають, нерідко не зовсім заслужені, конкурентні переваги.

Безперечно, що озвучений стан справ щодо більшості закладів приватної освіти стосується не усіх навчальних закладів. Так, середня освіта, яка відразу була в інших умовах, змогла адаптуватися до ринкових вимог, тому на сьогоднішній день приватні школи та гімназії заслужено можуть гордитися своїми випускниками. Хороші результати мають навчальні заклади, які не видають дипломи державного зразка, а тому відразу були зорієнтовані винятково лише на формування сучасних якісних знань, нерідко за кращими світовими методиками. Є і серед вищих навчальних закладів такі, яким вдалося сформувати відповідний авторитет і які нині не лише виживають, а й активно розвиваються. Щоправда, як свідчить позиція Асоціації навчальних закладів України приватної форми власності, держава, в особі органів регулювання та контролю освітнього процесу,

ставиться до приватної освіти з певним рівнем упередженості, не вважаючи її повноправним партнером освіти державної.

Важливим моментом розвитку освіти, як державної, так і приватної є ступінь виконання нею суспільно корисних функцій як одного із основних інститутів держави. Причому мова йде навіть не про професійну підготовку, хоч це, безперечно, є однією із найважливіших освітніх функцій. Мова йде, насамперед, про становлення громадянського суспільства. Так, загальновідомо, що будь-які проекти, спрямовані на підвищення добробуту громади мають ґрунтуватися на певному рівні свідомості її членів. Оскільки становлення свідомості індивіда відбувається в період його виходу із сім'ї та входження в суспільне життя, першим і основним етапом на цьому шляху виступатимуть навчальні заклади.

В основі будь-яких дій людини має лежати мотивація, незалежно від її форм. Здійснюючи суспільно корисну діяльність, член суспільства повинен чітко розуміти потреби в цій діяльності та потенційні результати. В цьому випадку на допомогу приходить освітній процес, завдяки якому людина отримує уявлення про причинно-наслідковий зв'язок між своїми діями та підвищенням добробуту окремого члена суспільства.

Бажання діяти на благо суспільства може бути нівельоване невмілими діями, пов'язаними із відсутністю уявлення про доцільність тих чи інших кроків. Тому, для того, щоб енергія, спрямована на розвиток суспільства не витрачалася даремно, має бути чітке бачення, що і як робити, що досягається через відповідні освітні програми.

Оскільки світова практика довела, що освіта має рухатися пліч-о-пліч із наукою, навчально-наукові установи дозволятимуть не лише прищеплювати навички в тій чи іншій сфері діяльності, а й постійно удосконалювати їх, підвищуючи ефективність такої діяльності.

Підвищення рівня освіти населення та покращання його добробуту є взаємопов'язаними

та взаємодоповнюючими речами, а тому одне слід розглядати в комплексі із іншим.

Таким чином, важливим напрямом руху освітнього процесу має бути формування відповідальності, гідності, духовності громадян. До речі, саме з цих питань щороку у Римі проходить Міжнародний симпозіум викладачів вищих навчальних закладів, де розглядаються проблеми поєднання освіти формальної, що надається в межах навчальних закладів із загальнолюдськими моральними цінностями. Якщо раніше просвітницьку діяльність здійснювали переважно священнослужителі та місцева інтелігенція, то нині це завдання було вирішено доручити навчальним закладам. Причому, мова йде не лише про традиційне навчання, хоч і за його допомогою можна вирішувати багато проблем. Мова йде про відповідальність університетів за рівень освіченості суспільства в цілому, а якщо ширше – то за формування нової філософії сучасного життя.

В межах симпозіуму, також уже традиційно, проходить Всесвітній конгрес ректорів щодо формування бачення сучасного навчального закладу, його мети, завдань, функцій. Основна його ідея полягає в тому, що в час масового доступу до носіїв інформації роль навчального закладу як джерела знань поступово знижується. На перший план виходять інші аспекти його діяльності і участь у розбудові громадянсько-активного, соціально відповідального суспільства є одним із них.

Варто зазначити, що в цій сфері Україна має надзвичайно потужні потенційні можливості. Мережа навчальних закладів, яка попри матеріальні негаразди та сумнівні освітні реформи все ще продовжує функціонувати, дозволяє «дійти» практично до кожної територіальної громади, визначити інтереси та запропонувати фахове вирішення проблемних моментів.

Більш тісна співпраця громад та навчальних закладів дозволить вирішити ще цілу низку питань, які нині не сприяють розвитку ні перших, ні других. Насамперед, це практичне впровадження у господарську практику усіх

тих наукових розробок, які народжуються у наших університетах, є затребуваними за кодом, але в силу різних причин залишаються нереалізованими в нашій країні. Також, це спрямування потужного науково-практичного потенціалу навчальних закладів на вирішення конкретних завдань територій.

Таким чином, підсумовуючи даний блок питань, хочеться ще раз наголосити на кількох основних моментах: добробут країни залежить від добробуту її окремих громадян; важливим інструментом самоорганізації громадян є просвітництво; носіями нових прогресивних ідей та бачень мають стати навчальні заклади, що визнано на найвищому міжнародному рівні. Бажання брати на себе відповідальність, громадянська та підприємницька активність, віра в добропартнерські відносини – ці та інші риси, як показав досвід пострадянської України, самі по собі не з'являться, а тому мають культивуватися на усіх рівнях: бізнес-структурами, громадськими організаціями і насамперед закладами освіти. На жаль, нинішні реформи в освіті навіть не намагаються її переорієнтувати із професійноспрямованої (що, звичайно, важливо) та громадянськоформуєчу. А поки цього не станеться, ми будемо і надалі мати просто лікаря замість відповідального та чуйного лікаря, просто поліцейського замість корупційно нетерпимого поліцейського, просто викладача замість Вчителя.

Оскільки автор даної статті представляє кооперативний заклад освіти, то, природно, реалізацію вищенаведених освітніх принципів вбачає насамперед через кооперативні форми співпраці. Щоправда, в нинішніх умовах кооператив як явище не набуло заслуженого місця в житті нашої країни, що покладає відповідальність за цей процес на заклади освіти. Приказка «хто володіє інформацією, той володіє світом», може звучати і менш патетично – хороша поінформованість є запорукою успіху. Як і зворотній її варіант – відсутність необхідних знань є причиною потенційних втрат. Вказане повною мірою стосується кооперативу, відсутність

достатніх знань про яку не дозволяє отримувати вигоду від її використання. Абсолютна більшість тих, хто міг би використовувати кооператив, мають настільки далеке уявлення про її природу та інструменти, що, в кращому випадку, не вірять в її ефективність, а то й відверто побоюються за своє майне та результати праці.

Досвід поширення кооперативу, який Україна мала в 19 ст., і який цілком заслужено можна назвати успішним, вказує на величезну роль в цьому процесі роз'яснювальної роботи, яку тоді взяли на себе інтелігенція та духовенство. Зважаючи на реалії сьогодення, нині це могли б бути саме навчальні заклади та різноманітні освітні проекти.

Щодо освітніх проектів, то їх носіями варто розглядати бізнес-структури, які мають бути зацікавленими у збільшенні своїх прибутків, за рахунок використання переваг кооперативу та громадські організації, які виступатимуть як у ролі лобістів певних господарських структур, так і з позицій виконання різного роду соціальних функцій.

Стосовно навчальних закладів, то їх діяльність може лежати у двох площинах. Це можуть бути загальноосвітні дисципліни, які матимуть на меті навчити майбутніх фахівців основам кооперативу та пояснити можливості її використання в їх професійній діяльності. Іншим напрямом можуть бути конкретні спеціалізації – в основі яких лежатиме підготовка фахівців конкретно для тієї чи іншої сфери кооперативу.

Незважаючи на значну кількість навчальних закладів, які б могли готувати фахівців для кооперативу, говорити про успіхи у цій сфері не доводиться. Спеціальностей таких немає, а в спеціалізаціях, які можуть формуватися в межах спеціальностей, немає зацікавленості в самих навчальних закладах. Оскільки кооператив переважно асоціюється із сільськими територіями, то урбаністичні настрої абітурієнтів та студентів ускладнюють формування конкурентоздатних на ринку освітніх послуг навчальних програм.

Дана ситуація досить добре проявляється на прикладі Київського кооперативного інституту бізнесу і права, керівництво якого розуміє важливість даної проблематики, проводить значну кількість різноманітних заходів, розробило низку відповідних дисциплін, але при цьому абсолютна більшість студентів налаштовані на працевлаштування за наймом в м.Києві.

На наш погляд, зміна ситуації буде можливою за умови досить широкого суспільного резонансу щодо проблематики кооперації та залучення до освітньо-роз'яснювальної роботи (просвіти) значної кількості осіб та організацій, тим чи іншим чином пов'язаних з кооперацією. При цьому цілеспрямована робота навчальних закладів по закладенню у свідомість майбутніх фахівців ідей кооперації є тим стрижнем, який дозволить сформувати критичну масу суб'єктів господарювання для широко впровадження кооперації в Україні.

Оскільки термін «просвіта» означає розповсюдження знань, то, незважаючи на той факт, що просвіта переважно асоціюється із громадськими організаціями, вважаємо, що до цієї діяльності можуть бути залучені і класичні освітні установи.

Так, на даний час поширення знань безвідносно до спеціалізованих закладів освіти є явищем хоч і не дуже розповсюдженим, але не новим. За кордоном воно досить поширене, хоч переважно має характер професійної підготовки. Реформування вітчизняної освіти також призвело до появи таких термінів як «альтернативна освіта», «неформальна освіта», «нетрадиційна освіта». Вказані види освіти не лише не суперечать вітчизняній концепції розвитку освіти, але і легалізовані цілою низкою нормативних актів, спрямованих на їх підтримку. Таким чином, нормативно-правове поле для розвитку просвітництва, в тому числі кооперативного є достатньо сформованим, хоч і здебільшого декларативним.

Щодо змісту і форми кооперативної просвіти, то безперечно, такі речі повинні формуватися, що називається «на місцях». Проте,

вважаємо, що було б нерозумних відмовитися від використання того багажу знань, яким володіють фахові викладачі. Звичайно, переважно, це будуть знання теоретичного характеру, але нерідко виникає необхідність і в них. Крім того, говорячи про роль закладів освіти у кооперативній просвіті, варто мати на увазі їх зручну матеріально-технічну базу, яка дозволить зробити рівень засвоєння знань більш ефективним.

Ще одним напрямом діяльності закладів освіти в напрямі просвітництва може бути інтеграція в навчальні плани їх учнів та студентів тих освітніх ініціатив, які б хотіли донести представники просвіти.

Не зайвим буде і використання досвіду методичної роботи, який мають працівники освітніх закладів, адже ті знання, які хочуть донести представники просвіти, будуть засвоєні якісно за умови їх систематизованого та належним чином оформленого подання.

Таким чином, цілком підтримуючи необхідність поширення просвіти, особливо в сільській місцевості, хочемо наголосити на важливості використання усіх можливих резервів щодо досягнення максимального ефекту у цій справі.

Що стосується саме кооперативної просвіти, то нами запропоновано низку ініціатив, які б дозволили сформувати систему заходів поширення знань у цій сфері. Зокрема:

Міністерству освіти і науки України:

- в межах навчального предмету «Громадянська освіта» (модулі: правознавство, економіка, людина і світ, філософія), передбаченого Типовими навчальними планами загальноосвітніх навчальних закладів запровадити вивчення тем з основ кооперації;

- при розробці стандартів вищої та професійно-технічної освіти спеціальностей галузі знань «Управління та адміністрування» ввести до компетентностей майбутніх фахівців знання та уміння у сфері організації та ведення кооперативної діяльності.

Міністерству розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства:

- при формуванні комплексу заходів реалізації «Стратегії сприяння залученню приватних інвестицій у сільське господарство на період до 2023 року» для напряму розвитку «Створення сприятливого середовища для ринків сільськогосподарської продукції та надання послуг» [5] передбачити заходи, спрямовані на інформування жителів сільських територій щодо перспектив та можливостей кооперації;

- при виконанні Стратегії сталого розвитку "Україна-2020", зокрема Програми розвитку малого та середнього бізнесу [4] забезпечити інформаційно-освітню підтримку виконавців та потенційних учасників кооперативних формувань;

- при формуванні плану науково-дослідних робіт, що фінансуватимуться на госпдогвірних засадах за кошти державного бюджету внести до пріоритетних тем дослідження проблематику ефективного поширення кооперативних ідей серед жителів сільських територій.

Міністерству соціальної політики України:

- при реєстрації галузевих угод, зокрема в агропромисловому комплексі, передбачити наявність у них заходів, спрямованих на отримання знань та умінь у сфері організації та ведення кооперативної діяльності;

- при здійсненні своєї діяльності у сфері підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації населення, зокрема сільських територій, розробити та запровадити навчальні програми з підготовки кадрів для роботи в кооперативах.

Обласним державним адміністраціям:

- при розробці регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку включити до основних завдань обласних державних адміністрацій підвищення рівня інформованості жителів сільських територій щодо переваг та можливостей кооперації та заходи, спрямовані на їх досягнення.

Надзвичайно потужною тенденцією у сучасній українській освіті є її євроінтеграційне спрямування. Необхідність у євроінтеграції української освіти полягає в тому, що освіта є підготовкою до професійного життя. Оскільки світ глобалізується, то і національні економіки все більше впливають одна на одну, об'єднуючись в межах різноманітних міжнародних організацій. Відповідно бути фахівцем у таких умовах, спираючись на знання, отримані в закритій системі неможливо. Тому євроінтеграція української освіти потрібна в першу чергу для конкурентоздатності вітчизняної економіки, а отже є об'єктивною.

Глобалізаційні процеси є незворотними, кордони стають все більш умовними, що особливо добре ілюструють економічна та інформаційна сфери. Міжнародна співпраця вже не обмежується транснаціональними корпораціями чи навіть просто великими гравцями на ринку. Сьогодні участь у міжнародних проєктах доступна кожному окремому індивіду, що, в свою чергу, вимагає певного рівня знань та умінь.

Орієнтацію на співпрацю із розвиненими країнами особливо гостро відчуває Україна, маючи досить зручне географічне положення та незадовільну соціально-економічну ситуацію. Відповідно значна частина економічно активного населення пов'язує свою подальшу діяльність із більш успішними країнами.

Якщо раніше робота за кордоном зводилася винятково до чорнової некваліфікованої праці, то на сьогоднішній день чимало українців бажають працювати за обраними у навчальних закладах спеціальностями, що вимагає відповідних знань саме у тій формі, як до цього звикли за кордоном. Це призводить до значної популярності серед української молоді навчання у закордонних вузах.

Користуються попитом закордонні навчальні заклади і серед тієї частини українців, які бажають залишатися в Україні, але при цьому в силу тих чи інших причин зневірилися у якості вітчизняної освіти, а тому б хотіли отримати

якісну, насамперед європейську, освіту для розбудови своєї держави.

Звичайно, в Україні є ще багато побоювань, що євроінтеграція зруйнує усе те, що було хорошого у нашій вітчизняній, фактично ще радянській освітній школі. Безперечно, що будь-який процес означає зміни і євроінтеграційний теж. Чи будуть ці зміни на краще не завжди можна сказати однозначно. Радянська освіта мала багато позитивного, проте це не означає, що вона не повинна змінюватися, розвиватися. На жаль, фундаментальні знання, якими славилася радянська освіта не змогли конкурувати з прикладними, практичними аспектами освіти західної. Тому інтеграція різних систем освіти є безальтернативною.

Іншою проблемою євроінтеграції освіти в Україні є страх, що процес євроінтеграції стане тим локомотивом, який спрямує усіх освічених українців за кордон. Відповідь на дане питання буде залежати від загальноекономічної ситуації в країні. Звичайно, маючи хорошу європейську освіту і несприятливі соціально-економічні умови в країні, активні молоді люди захочуть спробувати реалізувати себе за кордоном. Іншим моментом є той факт, що проживши весь час навчання за кордоном, український студент проходить певну асиміляцію до середовища свого перебування і вже не вбачає гострої потреби у поверненні додому, що позбавляє Україну найбільш активної частини своїх громадян. І перший, і другий проблемні моменти, на наш погляд, можуть бути вирішеними за рахунок наближення освіти в Україні до світових стандартів, що може бути досягнути шляхом інтеграції вітчизняних освітніх технологій у загальносвітові.

З іншого боку, європейська освіта – це ще й європейські цінності, які сприятимуть розбудові власного добробуту в межах своєї країни. Тому створення належних умов для розвитку нашої молоді в Україні – це буде значно більшим запобіжником виїзду за кордон, ніж заборона на європейську освіту.

В цьому контексті цікавим буде співставлення української та європейської освіти, визначення того чи дуже вони відрізняються. Тут треба сказати, що якщо одним словом, то дуже. Інше питання в чому саме і в який бік. Сказати, що наша освіта значно гірша за європейську було б неправильно, але от підходи до її отримання, практична спрямованість і звичайно матеріальна база поступаються. Якщо дуже спрощено, то з певним рівнем умовності можна сказати, що європейська освіта покликана дати фах, а вітчизняна розширити кругозір. Хоч, безперечно, є і винятки. Так, наші технічні спеціальності все ще цінуються на заході, але наскільки довго це ще буде продовжуватися, враховуючи мізерні вкладення в їх технічне оснащення, важко сказати.

Чимало в Україні звучить закликів відмовитися від євроінтеграції освіти, а натомість підвищення її рівня до європейського. Рецептів як це зробити, на перший погляд, пропонується більш ніж вдосталь. Проте, на наш погляд усі вони грішать своєю короткостроковістю. Розробники подібних заходів дуже часто обіцяють усе і сьогодні, тоді як більшість проблем пов'язані із перебудовою свідомості, що може відбуватися ефективно лише зі зміною поколінь. Якщо співставити мотивацію українського і умовно кажучи європейського студента, то можна побачити, що вона різуча. Що можна зробити уже сьогодні? Не придумати власного велосипеда. Основні правила ведення освітньої діяльності уже достатньо відпрацьовані світовою практикою для того, щоб їх просто брати і використовувати. Не варто тратити усі зусилля на те, щоб придумати унікальні, найкращі, єдині у своєму роді і т.д. методики, які чомусь не використовуються у найбільш розвинених країнах світу. Взяти навіть такі принципові положення із нашого законодавства як автономія вузів та право на освіту кожного. На жаль, вони не виконуються. Тоді як у Європі навпаки. Ось це і слід міняти.

Те, що профільне міністерство розуміє необхідність реформ, однозначно, викликає схва-

лення. Нинішній стан вітчизняної освіти далекий від задовільного, а отже слід щось робити. Напрями змін, які декларуються, також, в переважній більшості виглядають логічними. А от щодо реальних дій, то тут, на жаль, є чимало питань. Багато з того, що зараз робиться, які б гасла при цьому не використовувалися, має на меті лише одне – скорочення фінансування на освіту. Безперечно, що коли країна потерпає від безгрошів'я, питання економії є пріоритетними, але, економлячи на освіті, ми економимо на майбутньому нашої країни. Крім того, як можна говорити про реформи, якщо освіта як фінансувалася останні десятиліття за залишковим принципом, так і продовжує. А як відомо, для того щоб щось отримати, спершу треба щось затратити.

Безперечно, що ситуація, в якій опинилися вітчизняні навчальні заклади, коли їм важко конкурувати із закордонними змушує якимось регувати. На жаль, універсального рецепту немає, кожен викручується як може. Однозначно лише, що не можна сидіти на місці. Необхідно шукати якісь оригінальні ідеї і чим нестандартніші вони будуть, тим більше шансів втриматися на ринку. До речі, така ж ситуація і за кордоном, де конкуренція також досить жорстка і навіть відомі навчальні заклади мусять постійно працювати щонайменше над своїм іміджем.

Так, інтенсифікація співпраці країн Східної Європи із Західною прогнозовано призвела до серйозних міграційних процесів. Вищий рівень життя на Заході природно приваблював жителів Сходу і значна частина активного населення почали користуватися відкритістю кордонів із західними сусідами. Повною мірою це стосується і сфери освіти, де поняття мобільності є одним із задекларованих принципів європейського освітнього простору. Значна кількість бажаючих отримати освіту на Заході, з надією там залишитися та процеси «старіння» населення Європи закономірно призвели до серйозних проблем як з наповненістю східноєвропейських навчальних закладів сту-

дентами, так і із забезпеченням цих країн робочою силою.

Розуміючи виклики, які постали перед національними економіками країн Східної Європи, у зв'язку з проблемами демографії, практично усі уряди цих країн одним із основних шляхів розв'язання даної проблеми обрали залучення студентів із країн східного сусідства. При цьому слід зазначити, що попри значну кількість охочих потрапити до Європи із країн Азії, Східна Європа все ж віддає перевагу своїм європейським сусідам, чільне місце серед яких уже традиційно посідає Україна. Це пов'язане насамперед із питаннями асиміляції, яку досить легко проходять вихідці із України, на відміну від уродженців Азії, які не поспішають сприймати європейську культуру.

Таким чином, уже протягом тривалого часу Україна виконує роль ресурсної бази для навчальних закладів Східної Європи. За останні п'ять років кількість українських студентів, які виїхали на навчання за кордон, збільшилася на третину. Про це свідчать результати дослідження, проведеного Аналітичним центром CEDOS [6]. Попри те, що в цілому розширення свого світогляду та отримання нових знань є явищами позитивними, в даному випадку масовий рух української молоді на Захід для нашої держави буде скоріше негативним, оскільки, з огляду на різницю в рівнях життя, більшість студентів хотіли б там і залишитися. На жаль, доводиться констатувати, що вітчизняні органи влади не лише не протидіють цим тенденціям, а свідомо чи ні навіть сприяють.

Так, відповідно до вимог Міністерства освіти та науки України в нашій державі вступ до навчального закладу передбачає проходження цілої низки процедур, метою яких декларується підвищення якості освіти. Разом з тим, надмірна формалізація цього процесу, об'єктивність якого багато хто справедливо ставить під сумнів, не дозволяє українським навчальним закладам конкурувати із закордонними, де вступ, як правило, зводиться до

співбесіди на предмет мотивованості майбутнього студента.

Іншою перевагою східноєвропейських навчальних закладів є вартість навчання. В той час як Україна методично скорочує кількість бюджетних місць, Східна Європа щороку їх збільшує і вже сьогодні для українця зі знанням відповідної мови практично не є проблемою вступити в закордонний вуз на безоплатній основі. Що стосується вартості контрактної форми навчання, то, як це не дивно, але нерідко вона є однаковою.

До переваг навчання за кордоном слід віднести і умови проживання, і кращу навчальну матеріально-технічну базу, і можливість отримання різноманітних грантів, і швидке подолання мовного бар'єру та ін.

Серед причин популярності в Україні навчання у закладах освіти Східної Європи варто вказати і дуже масштабну рекламну кампанію. Так, в Україні щороку проводиться значна кількість різноманітних агітаційних заходів. Наприклад, в Києві це виставка «Освіта за кордоном», яка є найбільшою з таких заходів як по кількості учасників, так і по кількості відвідувачів і представляє закордонні навчальні заклади, що готові приймати українських студентів. Іншою виставкою для популяризації закордонної освіти є «World Edu». Уже традиційними учасниками є закордонні навчальні заклади і у міжнародній освітній виставці «Інноватика в сучасній освіті».

Варто відзначити, що Польща вже має в Україні свою власну виставку - «Навчання у Польщі», що свідчить про надії, які покладаються на Україну. До речі, на сьогоднішній день Польща є лідером по кількості українських студентів маючи відрив від другого місця в цьому рейтингу рівно удвічі. Цікавим моментом може бути і той факт, що перед вступною кампанією 2017-2018 рр. представники польських навчальних закладів відвідали з профорієнтаційною метою усі школи Київщини, чого в таких обсягах не робить жоден вітчизняний вуз. Іншим фактом «полонізації» українсь-

ких студентів є те, що провідний освітній медіа-ресурс «Освіта.ua», який займає перше місце в Україні в сфері освіти як по популярності, так і по кількості відвідувачів, в цьому році до переліку новин, які розсилалися додав інформацію про набір до польських навчальних закладів. Є і багато інших спеціалізованих медіаресурсів, наприклад, «ОсвітаПоль», що є офіційним представником польських вузів в Україні.

Менш масштабно, але все ж досить широко представлені навчальні заклади і інших країн. Зокрема, уже згаданий ресурс «Освіта.ua» пропонує понад 50 агенцій, які представляють закордонні навчальні заклади [3]. Інший ресурс – «Education.ua» - містить 1359 навчальних програм за кордоном, пропонуючи за кожним напрямом різні вузи та країни [2].

Значним полем діяльності, з якого власне все і починалося, для закордонних навчальних закладів є співпраця із українськими вузами. На сьогоднішній день фактично немає жодного навчального закладу України, який би не мав угод із вузами Східної Європи. Формат такої співпраці є досить різноманітним – паралельне навчання, дистанційне навчання, посеместрове навчання та ін. Східноєвропейські партнери пропонують будь-які форми, які б були прийнятними для залучення більшої кількості студентів.

Слід зазначити, що якщо раніше освіта за кордоном асоціювалася насамперед з вищою освітою, то на сьогоднішній день можливих варіантів пропонується значно більше. Це і бізнес-курси, і програми обміну, і підготовчі курси, і навіть середня освіта. Щодо закордонних програм стажування, то вони взагалі тепер є обов'язковими для претендентів на отримання вчених звань. Новою тенденцією, яка з'явилася в цьому році стала пропозиція польської сторони стосовно надання професійно-технічної освіти. Дані послуги є безкоштовними і в їх основі лежить неприховане намагання закрити проблему нестачі робітничих кадрів.

Ще одним напрямом діяльності, який лише починає розвиватися – це підготовка на базі

українських вузів-партнерів студентів інших країн, як правило Азії, які б хотіли отримати європейський диплом, але щодо яких є деякі застереження в країнах Східної Європи.

Таким чином, як бачимо, країни Східної Європи використовують освітній простір України досить активно. Не заперечуючи права закордонних навчальних закладів заходити в український освітній простір, вважаємо, що конкурентоспроможність вітчизняних навчальних закладів не повинна бути лише їхньою особистою проблемою.

Що стосується нашого навчального закладу – Київського кооперативного інституту бізнесу і права, то у нас, як і скрізь, проблем вистачає – і господарських, і суто освітніх. Проте, вивчаємо досвід інших, придумуємо щось самі і таким способом відшукуємо можливості розвиватися. Так, ми єдині в Україні, хто видає дипломи про освіту із розміщенням їх в глобальній базі даних Блокчейн (Blockchain). Даний крок дозволяє у будь-якому куточку світу за допомогою QR-коду підтвердити справжність диплому та отримати інформацію про нього, і зробити це миттєво.

Знову ж таки, ми єдині в Україні, хто впровадив сервіс миттєвого зворотного зв'язку студента із ректором. Це дозволяє оперативно реагувати на проблеми, які потребують негайного вирішення. При цьому, студент на свій телефон отримує інформацію про стан та терміни вирішення проблеми.

Якщо говорити про конкуренцію закордонних навчальних закладів, то вона нейтралізується значною кількістю міжнародних угод про співпрацю, які дозволяють нашим студентам отримувати дипломи європейських вузів практично на базі нашого навчального закладу. Незважаючи на те, що поняття подвійних дипломів знайоме в усіх серйозних навчальних закладах, розмаїттям форматів нашого Інституту може похвалитися не кожен. Є варіант, коли студент навчається в нашому Інституті, а за кордон від'їжджає лише на екзаменаційну сесію. Можливо навпаки – вчитися за кордо-

ном, а здавати іспити вдома, або ж посеместрово навчатися в одночасно у двох вузах. Практикується і заочна освіта, коли в іншій країні студент навчається кілька тижнів, опановуючи матеріал, який не засвоїв вдома. Безперечно, щоб усі ці форми навчання не перетворилися на профанацію, освітні програми вузів-партнерів мають бути ретельно узгодженими та виключали можливість «випадання» системоутворюючих блоків знань.

Ні для кого не секрет, що закордонні навчальні заклади досить охоче укладають угоди із українськими вузами, розглядаючи Україну як фінансову ресурсну базу. Проте, завдання міжнародної співпраці стояло у пошуках реальних шляхів залучення нашої молоді в цей процес. Хтось із партнерів виділяв місця для безкоштовного навчання, або ж завдяки партнерам Інститут ставав учасником грантової програми, а студенти отримували можливість навчатися безкоштовно.

Були також укладені угоди і з організаціями для літньої виробничої практики із досить пристойною оплатою праці. Таким чином, за одне літо студент отримував можливість оплатити весь період навчання в інституті. Мова йде не про звичайний робочий рекрутинг, а саме про співпрацю із надійними партнерами з жорстким контролем з нашого боку за умовами перебування студентів та їх соціальним захистом. Жоден студент, що поїхав по цій програмі, не відмовився продовжувати подальші поїздки в наступні роки.

Ефективність і практики, і навчання за кордоном, та й в Україні, значною мірою визначається володінням іноземними мовами. Проте, масового прояву в студентському середовищі це явище не набуло. На півтори тисячі студентів Інституту лише біля сорока осіб більш-менш володіють іноземною мовою.

Тож при інституті були відкриті курси англійської мови, де волонтери безкоштовно проводять заняття у форматі розмовного клубу як із студентами, так і з викладачами. Для тих же викладачів, що володіють англійського на

достатньому рівні, а це зараз в інституті обов'язкова кадрова вимога, запропоновано розвивати свої фахові навички, проводячи за додаткову плату заняття зі своїх дисциплін англійською мовою.

Оскільки насиченість передових сегментів ринку фахівцями зі знанням англійської мови на сьогоднішній день уже є майже повною, ми вирішили діяти «на випередження» і, щоб підняти престиж нашого випускника, ініціювали такі ж безкоштовні курси з німецької та італійської мов, що, переконані, є досить репутаційним. На черзі польська та китайська.

Останнім досягненням у сфері міжнародної співпраці стало відкриття на базі Київського кооперативного інституту бізнесу права Українсько-польського освітнього центру, який би дозволив українським студентам у себе вдома навчатися з використанням освітніх методик Європейського Союзу та крім українських отримувати польські дипломи, які не потребують додаткового визнання в ЄС.

Отримавши уявлення про сучасні підходи до організації своєї майбутньої діяльності, українські студенти стають більш конкурентоздатними на ринку праці. Вони на рівних зможуть співпрацювати із закордонними партнерами, що однозначно буде цікавим для вітчизняного роботодавця. Також, європейська освіта відкриє їм двері до працевлаштування у різноманітні спільні підприємства та організації, що працюють в Україні.

Оскільки підготовка здійснюватиметься за традиційними європейськими освітніми технологіями, то вона буде зрозумілою, а отже цікавою і для польських студентів та студентів інших країн, що навчаються у польських вузах. Тому в даному випадку є усі підстави говорити про повноцінну студентську академічну мобіль-

ність, коли відбувається не відтік студентів з однієї країни в іншу, а рівнозначний обмін.

Постійна співпраця українських та польських викладачів і студентів дозволить значно поглибити культурні зв'язки між нашими країнами. Це дасть можливість краще зрозуміти один одного, переосмислити суперечливі сторінки історії, виробити спільне бачення майбутнього розвитку. Також, підготовка під керівництвом європейських викладачів та навчання поряд із європейськими студентами прискорить розвиток в українських студентів європейських цінностей, насамперед власної гідності, патріотизму та відповідальності за свою країну.

Щодо порад майбутнім вступникам, то ми не відмовляємо їх їхати за кордон, оскільки це їхнє право, хоч, вболіваючи за свою країну, нам би цього не хотілося. Зазначимо лише, що закордонний диплом це всього лиш гарна яскрава обгортка, а справжня його цінність визначатиметься тим, що знаходиться всередині. Якщо студент не налаштований серйозно над собою працювати, закордонний диплом його не врятує, якщо він його взагалі отримає. Якщо ж ви знаєте чого хочете і готові до цього йти, то і в Україні на сьогодні цілком можливо отримати хорошу та якісну освіту, як українську, так і закордонну. Щодо вибору навчального закладу, то добре знаючи ситуацію у різних навчальних закладах, ми б рекомендували звертати увагу не так на статус, як на його активність. Чи намагається навчальний заклад зробити зі студента сучасного, адаптованого до реалій фахівця, а чи просто тихо проїдає залишки державних коштів, які щороку скорочуються. Саме це і визначатиме майбутнє нинішньої молоді людини.

Джерела:

1. Лейбович А.В. Засади розвитку приватних шкіл в Україні. *Ефективна економіка*. 2018. № 5. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/5_2018/156.pdf.
2. Освіта за кордоном. *Education.ua*. URL: <https://www.education.ua/ua/abroad/>
3. Освіта за кордоном. *Освіта.ua*. 2007 – 2019. URL: <https://osvita.ua/abroad/>

4. Про Стратегію сталого розвитку "Україна – 2020": Указ Президента України 12 січня 2015 року № 5/2015. *Законодавство України*. 2019. URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
5. Про схвалення Стратегії сприяння залученню приватних інвестицій у сільське господарство на період до 2023 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 липня 2019 р. № 595-р. *Законодавство України*. 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2019-p>.
6. Стадний Є. Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи. *Аналітичний центр CEDOS*. 2018. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy>.

УДК 159.37.015.31

РОЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

Анюта БРОДІ,
Олександра ОРОС

Aniuta Brody, Oleksandra Oros. The role of psychological service in the context of education reform.

In the article some specific features of formation of psychological service in the conditions of education reform are revealed. In the paper the functions of psychological service in higher educational establishments are outlined, as well as the peculiarities of evaluation of the effectiveness of the psychological service are singled out. There is an overview of the research that was carried out to study the demand for psychological service in a higher educational institution.

Key words: *psychological service, psychologist, higher educational institution, education.*

Анюта Броді, Олександра Орос. *Роль психологічної служби в умовах реформування освіти.*

У статті розкрито деякі специфічні риси функціонування психологічної служби в умовах реформування освіти. Окреслено функції психологічної служби у вищих навчальних закладах, виокремлено особливості оцінки ефективності психологічної служби. Здійснено огляд результатів дослідження щодо затребуваності роботи психологічної служби у вищому навчальному закладі.

Ключові слова: *психологічна служба, психолог, вищий навчальний заклад, освіта.*

В умовах загострення соціально-економічної ситуації в сучасному українському, наростає загальний рівень тривожності громадян. Найбільш вразливою верствою населення є саме молоде покоління, так як ця категорія не оперує в достатній мірі ресурсами для долавання складних ситуацій сучасності, а саме: економічного, культурного, правового, соціального і, звичайно, психологічного. Підтримати молодь і надати психологічну допомогу у подоланні складних життєвих ситуацій та знизити загальний рівень тривожності за своє майбутнє, можуть запропонувати фахівці психологічної служби, роль та значення якої зростає з кожним роком.

Різні аспекти функціонування системи психологічної служби розглянули у своїх працях М.К. Акімова, А. Анастасі, Г.О. Балла, С.І.Болтівця, О.Ф. Бондаренка, Л.Ф. Бурлачука, І.М. Галяна, Ю.З. Гільбуха, П.П. Горностая, Л.В. Долинської, І.В. Дубровіної, Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіної, Т. Л. Надвичної,

В.Г.Панка, Н.А. Побірченко, А. В. Фурмана, Н.В. Чепелевої, Т.С. Яценко та ін.

Мета статті – дослідити роль та особливості змісту діяльності психологічної служби у системі вищої освіти.

Психологічна служба в Україні в системі освіти була створена Наказом Міністерства освіти України 03.05.99 № 127 (у редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 02.07.2009 № 616 та зареєстровано в Міністерстві юстиції України 23.07.2009 за № 687/16703 та визначена як сукупність закладів, установ, підрозділів і посад, що складають єдину систему, основу якої становлять фахівці у сфері практичної психології і соціальної педагогіки: практичні психологи, соціальні педагоги, методисти, директори (завідувачі) навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби [1, с. 81].

На сьогоднішній день психологічні служби існують у різних сферах життєдіяльності суспільства: в системі охорони здоров'я, в соціальній сфері, в системі правоохоронних органів, психологічні служби у частинах і підрозділах Збройних Сил, в банківській сфері, на підприємствах (організаціях). Зміст їхньої діяльності визначається особливостями завдань, які постають перед фахівцями-психологами, що працюють у тому чи іншому напрямку. Проте застосування психологічних знань набуло чи не найбільшого розповсюдження у системі освіти, а психологічні служби успішно працюють майже у всіх закладах освіти. Проблема необхідності забезпечення вищого навчального закладу, а також і потреба в психологічній службі, сьогодні визнана вченими, практиками, представниками управлінського апарату.

Психологічна служба вищого навчального закладу III – IV рівня акредитації – це система відповідних посад та (або) структурних підрозділів вищого навчального закладу, яка у своїй діяльності забезпечує соціальний супровід та психологічну допомогу у здійсненні навчально-виховного процесу серед студентсь-

кої молоді [2]. Огляд наукових джерел та довідкової літератури дає змогу констатувати, що оскільки спеціальних документів, які б чітко регламентували діяльність ПС в системі вищої освіти досі немає, кожний навчальний заклад сам визначає структуру, зміст, напрямки діяльності останньої.

У більшості вищих навчальних закладів існують психологічні кабінети, лабораторії, центри, відділення та консультації, які вирішують ті чи інші завдання в умовах конкретного закладу. Звісно ж особливої уваги та уточнення потребує основний об'єкт психологічного впливу – студенти, молоді люди, які перебувають на етапі дорослішання, пріоритетом особистісного розвитку яких є професійне самовизначення та самореалізація.

Зміни соціально-політичного та економічного характеру у нашій державі призвели до виникнення суттєвих проблем в системі професійної вищої освіти, зокрема, у становленні особистості фахівця.

Так, при обговоренні освітніх технологій (єдність цілей, змісту і методів навчання) стала чітко усвідомлюватися необхідність відповідності їх не тільки предметного змісту, а й психологічним, соціально-особистісним особливостям майбутніх професіоналів. Реалії сучасності говорять про те, що фахова підготовка випускників закладу вищої освіти не може обмежитися тільки професіографічними складовими.

Необхідна всебічна розробка компетентнісного підходу, складовою частиною якої є створення умов для повноцінного особистісного розвитку професіоналів. Психолог у ВНЗ має широкі і не менш складні, ніж в інших навчальних закладах, поле діяльності, оскільки психологічні проблеми, з якими стикаються викладачі та студенти, досить різноманітні. Це й адаптація до навчання у нових умовах, і налагодження міжособистісних стосунків, і формування психологічної готовності до майбутньої професії, і безліч особистісних проблем тощо.

Додаткові складнощі (як зазначають Н.В. Чепелева і Н.І. Пов'якель) викликає й той факт, що багато викладачів ВНЗ не мають спеціальної педагогічної освіти (передусім це стосується технічних, економічних та деяких інших закладів), їхня психологічна компетенція почасти буває вкрай низькою. А це, у свою чергу, призводить до непорозумінь у спілкуванні зі студентами та колегами, а також до психологічних проблем у професійній діяльності. З іншого боку, низька психологічна культура студентів спричиняє появу внутрішніх та міжособистісних конфліктів, веде до особистісних дисгармоній, фрустрацій, тривоги, негараздів у навчанні та оволодінні професією.

Основні завдання психологічної служби вищого навчального закладу тісно пов'язані з завданнями підготовки висококваліфікованого фахівця, що не лише володіє необхідним обсягом теоретичних знань, практичних умінь та навичок, а й має необхідні професійно значущі особистісні якості, котрі дають йому змогу успішно адаптуватися до майбутньої діяльності, прагнути фахового й особистісного самовдосконалення, тобто бути професіоналом, що не зупиняється у своєму розвитку [3, 4].

Сучасні наукові розробки, що стосуються проблематики функціонування психологічної служби, дещо розширюють та уточнюють функціональні обов'язки фахівців ПС закладу вищої освіти. Так, наприклад А. В. Фурман та Т. Л. Надвична [5], спробували організувати традиційно визначені функції за принципом бінарності (подвійно) за принципом їх функціонального взаємодоповнення.

Певна новизна у визначенні основних функцій ПС стосується двох моментів: по-перше, вони організовані бінарно (подвійно) за принципом їх функціонального взаємодоповнення, а саме як первинні, діяльнісно-прикладні, та вторинні, змістово-аналітичні; зокрема, відомо, що ефективний психологічний прогноз неможливий без ґрунтовної психодіагностики, досвід здійснення психокорекційної роботи вказує на проблематику та

конкретне змістовлення психопрофілактики, психологічна реабілітація вимагає відповідного тривалого експериментування, психотерапевтична робота (тренінги, ігри тощо) – найкращий канал (себто форма, метод і засіб водночас) психологічного просвітництва, а ситуативне втілення психологом спеціалізованих психотехнічних прийомів і процедур неможливе без адекватних, добре опрацьованих практично і навіть мистецьки, психологічних засобів та інструментів (символіки, мислесхем, моделей, проєктів, методик, стимульного матеріалу тощо). По-друге, крім шести відомих функцій (І.В. Дубровіна, В.Г. Панок та ін.), нами обстоюється наявність і фахово реалізується ще чотири: психотерапевтична та оргтехнологічна в єдності із психотехнологічною (діяльнісно-прикладний блок), експериментальна і засобово-інструментальна (змістово-аналітичний блок).

Аналізуючи роль психологічної служби в системі освіти, варто б особливу увагу приділити такому критерію функціонування ПС як «ефективна діяльність», що часто вживають поряд із «ефективністю», «успішністю», «результативністю» «продуктивністю» тощо. О.О. Жидкова запропонувала власну систему оцінки ефективності діяльності ПС та виділила дві групи критеріїв:

- внутрішні – суб'єктність, задоволеність власним вибором професійного розвитку, активність;

- зовнішні – (реальні досягнення студентів, які стали можливими у результаті задіяння різноманітних оргтехнологічних та програмово-методичних засобів, затребуваність послуг, що надаються фахівцями даного структурного підрозділу, його технічна забезпеченість та інноваційність тощо) [6].

А на думку відомої російської дослідниці А.К. Маркової результативність – це наявність результатів роботи, які можуть бути позитивними (запланованими) і негативними (несподіваними); продуктивність – наявність продукту праці, що відповідає встановленим професійним стандартам (кількість наукових праць

у науковця, якісно виготовленої деталі у робочого тощо); оптимальність – досягнення найвищого результату за даних умов при мінімальних затратах часу та зусиль учасників; продуктивність праці – взаємозв'язок між використанням ресурсів і отриманим від цього результатом; ефективність професійної діяльності – комплексна характеристика, що має кількісно-якісний вираз та забезпечує досягнення достатньо високого соціально значимого результату, отримання продуктів праці (матеріальних чи духовних), що відповідають суспільним вимогам і враховують матеріальні, часові і психофізіологічні затрати [7].

У науковій літературі виокремлюють такі різновиди ефективності:

- нормативну (співвідношення цільових та нормативних показників);
- функціональну (співвідношення досягнутих та цільових результатів);
- економічну (співвідношення досягнутих результатів і фінансово-економічних затрат).

Та, незважаючи на такий доволі комплексний підхід до оцінки діяльності фахівця-психолога, основною проблемою при вирішенні даного питання, залишається відсутність чітких і однозначних критеріїв, за яким можна було б оцінити її ефективність. З одного боку це цілком зрозуміло, адже діяльність психолога, яка належить до так званої сфери «людина – людина» є творчою за своїм змістом, а відтак її результативність доволі важко обмежити якимись рамками і оцінити за визначеною шкалою. В такому випадку завжди залишається доволі велика частка суб'єктивності, яка виражається в рівні задоволеності або незадоволеності роботою психологічної служби з боку суб'єктів освітнього процесу.

З іншого боку, відсутність стандартних критеріїв оцінки діяльності практичного психолога зумовлює появу неадекватних очікувань щодо його роботи у закладі вищої освіти і є проблемою, що почасти приводить до розчарування в обраній професії.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку психологічної служби закладу вищої освіти оцінка ефективності діяльності практичного психолога є однією з найактуальніших. Основними причинами цього є:

- 1) імовірнісний характер виникнення того чи іншого психологічного явища;
- 2) специфічність адресата до якого звернена увага психолога;
- 3) неможливість точно розрахувати час отримання результату певного виду діяльності (психопрофілактики, просвіти тощо). З позиції системного підходу ключовим, системоутворюючим фактором є кінцевий результат діяльності фахівця психологічної служби, а його відсутність робить незавершеним процес розв'язання будь-якого практичного завдання, яке при цьому може розпастися на окремі більш самостійні ланки. Це спрощує роботу, але робить її менш цінною та інформативною, ніж у взаємозв'язку.

З метою дослідження затребуваності роботи психологічної служби у вищому навчальному закладі, нами було проведено ряд методик, серед них: авторська методика А. В. Фурмана «Наскільки Ти адаптований до життя» та Вивчення рівня соціальної фрустрованості (СФ) за модифікованим варіантом методики Л. І. Васермана.

Вибірку дослідження склали 32 студенти першого курсу гуманітарного факультету Мукачівського державного університету. Результати дослідження виявили, що вже у перші місяці близько половині (14 осіб) студентів-першокурсників (психологи та іноземна філологія) вдалося успішно адаптуватися до навчання у закладі вищої освіти: їм вдалося налагодити хороші, дружні відносини із одногрупниками та викладачами, вони в цілому задоволені умовами навчання, успішно справляються із поставленими задачами та із задоволенням беруть активну участь у міроприємствах, які організовує адміністрація закладу вищої освіти (творчі вечори на кафедрі психології, конференції, круглі столи, виступи). Крім того, вони

відзначають, що задоволені своїм вибором як навчального закладу так і майбутньої спеціальності.

Трохи більше опитаних (16 осіб) зазначили, що хоча і відчувають значні труднощі, пов'язані із навчанням у вищому навчальному закладі у перші місяці, все ж вони налаштовані оптимістично. У них потроху з'являються друзі як серед одногрупників, так і серед студентів інших спеціальностей та факультетів, на допомогу яких вони можуть розраховувати у складних ситуаціях. Також в них склалися доволі непогані відносини із більшістю викладачів та більш-менш адаптуватися до умов навчання.

Ці студенти визнають, що у них і в навчальній діяльності і в побуті є деякі труднощі, які вони намагаються здолати. Серед найбільш значимих факторів, які ускладнюють процес адаптації, молоді люди найчастіше називають наступні:

- швидкий темп навчання, складність матеріалу та великий об'єм нової інформації;
- невміння планувати свій час, а відтак значна завантаженість та неможливість повноцінного відпочинку.

Втішними виявилися дані, які вказують на те, що лише незначна кількість студентів, котрі навчаються на першому курсі (2 осіб) дезадаптовані. Вони зізналися, що їм важко адаптуватися до нових умов навчання та студентського, вони не справляються із завданнями та важко налагоджують міжособистісні взаємини. Все це, з одного боку, пов'язане із особливістю навчання у закладах вищої освіти, а з іншого – доволі низьким рівнем шкільної підготовки (особливо сільської молоді).

Вивчення рівня соціальної фрустрованості (СФ) за модифікованим варіантом методики Л.І. Васермана відбувалося шляхом підрахунку середнього індексу, який вказує на рівень задоволеності за 10 шкалами:

- положення в студентській групі;
- взаємини із викладачами;
- взаємини із одногрупниками;
- умови навчання у закладі вищої освіти;
- професійний вибір;

- навчання в цілому;
- вільний час;
- психоемоційний стан;
- працездатність;
- стиль життя.

Загалом, соціальна фрустрованість вказує на емоційне ставлення людини до тих позицій, яку вона зуміла зайняти в житті. Наближення до одного з полюсів «задоволений – незадоволений» свідчить про те, наскільки «влаштовує» особу її оточення, те, чим вона займається і загалом світ навколо неї.

Отже, отримані нами дані свідчать про те, що близько половини опитаних першокурсників (47,6%) мають низький рівень фрустрованості, тобто вони в цілому задоволені особистісним і соціальним статусом (станом здоров'я, стилем життя, оточенням, взаєминими з іншими), ще третина (31,4%) показала невизначений рівень СФ, що вказує на більш оптимістичний погляд на життя і лише незначна частина студентів (17,5%) відчуває певний дискомфорт, пов'язаний із своєю позицією серед інших.

3,5 % респондентів вказали на повну гармонію із зовнішнім і внутрішнім світом, а відтак виявилися повністю задоволені життям. Отож, проведене емпіричне дослідження показало, що адаптаційний період природно супроводжується певними труднощами, які пов'язані із пристосуванням студентів до нових соціальних умов, незвичного способу життєдіяльності, новими вимогами та правилами поведінки.

У результаті дослідження фахівці психологічної служби університету отримують дані, які можуть бути використані для подальшої роботи як самих психологів (регулярне проведення індивідуальних та групових бесід, лекцій, круглих столів, а також щотижнева тренінгова робота тощо), так інших учасників освітнього процесу.

Аналіз якісного складу групи дав змогу пояснити доволі низький показник особистісної адаптованості групи в цілому і тих студентів, котрі показали певний низький рівень неадап-

тованості, ситуативної та стійкої дезадаптованості. Зокрема, було з'ясовано, що більша половина студентського колективу – молодь, що походить з села, яка природно почуває деякий дискомфорт у незвичних умовах навчання і проживання. Більш упевнено себе почувають молоді люди, для яких студентське життя не дуже відрізняється від шкільного – це студенти, котрі закінчили престижні міські школи і мають доволі чітку і визначену професійну та життєву позицію.

На сучасному етапі розвитку системи вищої освіти актуальним і необхідним постає психологічний супровід професійного становлення студентів, що підвищить якість їх підготовки як майбутніх фахівців. Відтак існує потреба цілісного підходу до забезпечення психологічного супроводу всіх учасників освітнього процесу закладу вищої освіти.

Слід зауважити, що майже у всіх розвинутих країнах проблемам психічного здоров'я студентської молоді приділяється достатньо багато уваги, а питання його збереження та укріплення – одне з найпріоритніших завдань вищої

школи, вирішення якого важливе не лише для сьогодення, а й для майбутнього особистості зокрема і країни в цілому, так як студенти – це потенційні лідери усіх суспільних сфер життєдіяльності – політики, економіки, освіти тощо.

Системна, цілеспрямована робота фахівців психологічної служби у ВНЗ дозволить знизити гостроту студентських проблем. Тренінгові заняття на адаптацію до групи, до навчального закладу, індивідуальні і групові консультації, психологічна профілактика повинні проводитися для студентів усіх спеціальностей. Психологи можуть консультивати студентів з питань самоорганізації і планування часу, психологічної готовності до сесії і поведінки на іспиті, навчати прийомам релаксації та саморегуляції, допомагати справитися з емоційними труднощами в період адаптації, вирішити проблеми міжособистісних відносин і спілкування в студентських групах. Також психологічна служба може багато в чому допомогти й викладачам вищих навчальних закладів.

Джерела:

1. Ключева Т.Н. Концептуальные основы построения региональной психологической службы. *Прикладная психология*. 2001. № 4. С. 1 – 8.
2. Психологічна служба: Підруч. / [В.Г.Панок (наук. ред.), А.Г.Обухівська, В.Д.Острова та ін.]. Київ: Ніка-Центр, 2016. 362 с.
3. Бойбіна Ю.В., Гончарова С.В. Обліково-звітна документація шкільного психолога. Х.: Вид. група «Основа», 2009. 216 с.
4. Острова В. Д. Перспективна ідентичність як чинник соціальнопсихологічної адаптації студентської молоді: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.05 / Острова Вікторія Дмитрівна. К., 2015. 193 с.
5. Надвинична Т.Л. Інноваційні перспективи розвитку прогностичного напрямку діяльності психологічної служби університету. *Virtus*. 2016. № 6. С. 83 – 87.
6. Бурцева И.И. Социально-психологическая служба в муниципальной системе образования. *Психологическая наука и образование*. 2008. № 2. С. 105 – 110.
7. Гришанов Л.К. Социологические проблемы адаптации студентов младших курсов. *Психолого-педагогические аспекты адаптации студентов к учебному процессу в вузе*. Кишинев, 1990. С.29 – 41.

УДК 616-039.75-043.86(477)

СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ПАЛІАТИВНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ

Світлана ХОРКАВА

Svitlana Khorkava. Palliative care development strategy in Ukraine.

This article deals with the provision of comprehensive, medical and social assistance, psychological and spiritual, as well as the qualified assistance of a doctor and nurse who have special training and special human qualities. Today, hospices are an integral part of the health care system in all civilized countries.

Key words: *palliative care; hospice; medical social assistance; skilled specialists; psychological support; development of palliative care.*

Світлана Хоркава. Стратегія розвитку паліативної допомоги в Україні.

У даній статті розглянуто надання комплексної, медико-соціальної допомоги, психологічної та духовної, а також кваліфікована допомога лікаря і медичної сестри, які мають спеціальну підготовку і особливі людські якості. Сьогодні хоспіси є невід'ємною частиною системи охорони здоров'я в усіх цивілізованих країнах.

Ключові слова: *паліативна допомога; хоспіс; медична соціальна допомога; кваліфіковані фахівці; психологічна підтримка; розвиток паліативної допомоги.*

Паліативна допомога покликана поліпшити якість життя онкологічних хворих. Хворі поступають в хоспіс не вмирати, а для проведення заходів, спрямованих на зменшення болю, задишки або інших симптомів, з якими вони і їх лікуючі лікарі не можуть впоратися в домашніх умовах. Крім того, хворим та їхнім родичам в хоспісі надається психологічна, соціальна і духовна підтримка

Щороку в Україні близько 500 тисяч осіб (30% з них діти та 90 тисяч онкохворих) в кінці свого земного життя відчайдушно потребують належної опіки та допомоги. Сьогодні в Україні існує лише 9 окремих стаціонарних хоспісів та 10 паліативних відділень при лікарнях. Це всього 650 стаціонарних ліжок при мінімальній потребі у 3 000. Лише до 10 % невиліковно хворих отримують допомогу в кінці життя в медичних закладах. Такі дані оприлюднено під час прес-конференції «Хоспісна та паліативна допомога в Україні: права людини». Під час заходу було проаналізовано сучасний стан з надання паліативної допомоги невиліковно

хворим особам в Україні та представлено Концепцію Державної цільової соціальної програми розвитку паліативної та хоспісної допомоги в Україні до 2014 року.

Учасники пресконференції зазначали, що більшість людей помирають вдома наодинці, невимовно страждаючи від болю, депресії, відсутності необхідного знеболення, належного догляду та соціально-психологічної допомоги. Окрім того чинні заходи щодо контролю за обігом наркотичних речовин значно ускладнюють призначення та застосування в домашніх умовах опіодних анальгетиків, які є найефективнішими лікарськими препаратами для позбавлення больового синдрому.

У представленій Концепції в Україні передбачаються заходи із вдосконалення нормативно-правової бази щодо застосування опіодних анальгетиків для потреб невиліковно хворих пацієнтів, забезпечення доступності необхідного знеболення поза стаціонаром, створення стаціонарних хоспісів та паліативних відділень при медичних закладах, навчання медичних та

соціальних працівників з питань паліативної допомоги.

Серед розробників Концепції Всеукраїнська Асоціація паліативної допомоги, інші громадські та релігійні організації.

Паліативна допомога – це комплексний підхід, мета якого забезпечити максимально можливу якість життя паліативних хворих і членів їхніх родин, шляхом запобігання та полегшення страждань завдяки ранньому виявленню і точному діагностуванню симптомів болю та розладів життєдіяльності, проведення адекватних лікувальних заходів, симптоматичної (ад'ювантної) терапії та догляду, надання психологічної, соціальної, духовної та моральної підтримки, незалежно від захворювання, віку, соціального статусу, національності, релігійних та політичних переконань, місця проживання хворого тощо.

Паліативна допомога заснована на комплексній міждисциплінарній оцінці фізичного стану пацієнта, ступені больового синдрому та розладів функцій життєдіяльності, психоемоційних, когнітивних та культурних особливостей, максимально можливого та всебічного врахування потреб і побажань пацієнта та його родини, прогнозу прогресування захворювання та тривалості життя. Надання паліативної допомоги розпочинається від моменту постановки діагнозу невиліковного прогресуючого захворювання та обмеженого прогнозу життя і продовжується до закінчення періоду скорботи родини.

Первинна паліативна допомога – це паліативна допомога, яка надається паліативним хворим на первинному рівні надання медико-санітарної допомоги в амбулаторно-поліклінічних умовах або вдома лікарями загальної практики-сімейної медицини, дільничними лікарями та лікарями-спеціалістами поліклінік.

Загальна паліативна допомога – це паліативна допомога, яка надається паліативним хворим лікарями-спеціалістами відповідно до їхньої спеціалізації амбулаторно та у стаціонарних

закладах охорони здоров'я другого і третього рівня.

Спеціалізована паліативна допомога – це комплексна мультидисциплінарна медико-соціальна та психологічна допомога, яка надається паліативним хворим у закладах охорони здоров'я особливого типу «Хоспіс», у відділеннях та палатах паліативної допомоги стаціонарних лікувально-профілактичних закладів лікарями та молодшими медичними спеціалістами, які одержали спеціальну підготовку з надання паліативної та хоспісної допомоги, та вдома фахівцями спеціалізованих мультидисциплінарних мобільних бригад паліативної допомоги із залученням медичних психологів, соціальних працівників та інших фахівців, за потребою, а також волонтерів, найближчих родичів або опікунів хворого.

Хоспісна допомога є складовою паліативної допомоги, яка надається паліативним хворим, у першу чергу, в термінальних стадіях захворювання і членам їхніх родин фахівцями, які одержали спеціальну підготовку з надання паліативної та хоспісної допомоги.

Хоспісна медицина – це складова паліативної медицини, основним завданням якої є забезпечити максимально можливу якість життя паліативних хворих в термінальному періоді прогресування захворювання, шляхом своєчасної діагностики больового синдрому та розладів життєдіяльності, запобігання та полегшення страждань методами ад'ювантної терапії, кваліфікованого медичного догляду фахівцями, які одержали спеціальну підготовку з надання паліативної та хоспісної допомоги.

Метою статті є вивчити зменшення больового синдрому і страху смерті у пацієнтів при максимально можливому збереженні їх свідомості і інтелектуальних здібностей. Забезпечення медичного спостереження, проведення симптоматичного лікування, при якому використовуються спеціальні багатоступінчасті протоколи ненаркотичного і наркотичного знеболення, лікування побічних і супутніх захворювань пацієнтів. Розкрити сутність психо-

соціальної адаптації хворих. Навчати членів сім'ї безнадійно хворих догляду за ним.

Вчити надавати психологічну допомогу членам сімей, які мають безнадійно хворого або втратили родича. Створення служби добровільних помічників (волонтерів), що забезпечують безоплатний догляд за хворими в хоспісі і вдома. Вивчати, узагальнювати та застосувати на практиці передовий досвід роботи хоспісів, а також пропагандувати волонтерський рух. Підвищувати професійну кваліфікацію, теоретичного рівня, а також проводити систематичну навчальну та виховну роботу з медичним персоналом. Залучати державних, комерційних,

громадських і релігійних організацій до вирішення проблем інкурабельних хворих.

Уряд України задекларував європейську орієнтацію розвитку країни та побудову соціально-орієнтованої держави, особлива увага має приділятися вразливим групам населення, однією з яких є паліативні пацієнти, та члени їх сімей. Завдяки співпраці політиків, державних службовців, лікарів і науковців, соціальних працівників, духовенства, психологів, педагогів, юристів, громадських організацій і волонтерів, кому не байдужа проблема створення розвитку системи паліативної хоспісної допомоги, можна забезпечити в Україні максимально можливу якість життя паліативних хворих і членів їхніх родин.

Джерела:

1. Актуальні питання надання паліативної та хоспісної допомоги в Україні. *Актуальні питання надання паліативної та хоспісної допомоги в Україні. Матеріали Першої науково-практичної конференції* / Ред. Ю. В. Вороненко, Ю. І. Губський: Наукове видання. К.: Університет «Україна», 2012. 280 с.
2. Аналіз роботи галузі в 2007 році та пріоритетні напрями розвитку охорони здоров'я, гарантування прав громадян і національної безпеки держави. *Доповідь Міністра охорони здоров'я України В. М. Князевича на підсумковій Колегії МОЗ України за результатами діяльності галузі*. Київ, 2008. 84 с.
3. Бабійчук О. М. Нормативно-правова база паліативної допомоги в Україні: міжнародний та національний вимір. *Актуальні питання надання паліативної та хоспісної допомоги в Україні. Матеріали Першої науково-практичної конференції* // Ред. Ю. В. Вороненко, Ю. І. Губський: Наукове видання. К.: Університет «Україна», 2012. С. 159 – 162.
4. Бобров О. Е. Проблема обезболювання в паліативній онкології. *Лекарь*. 2008. № 6 (12). С. 12 – 18.
5. Губський Ю. І. Розвиток паліативної допомоги в Україні: перешкоди та перспективи. *Доповідь Президента Всеукраїнської Ради захисту прав та безпеки пацієнтів на засіданні Президії Міжнародного благодійного фонду «Відродження»*. 20.10.2003 р.
6. Губський Ю. І., Царенко А. В., Толстих О. І., Шевчик А. Л., Коваленко Я. В., Максимова В. Післядипломна підготовка фахівців як важливий фактор забезпечення відповідної якості паліативної та хоспісної допомоги. *Підвищення якості медичної допомоги: наукові засади та практичні результати. Матер. Всеукраїнської науково-практ. конф.* Київ, 22 жовтня 2010 р. Київ, 2010.

УДК 159.9:676.7

ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ ЯК ФЕНОМЕН ЦИВІЛІЗОВАНОСТІ СУСПІЛЬСТВА ТА ВИД СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ

Роман ШЕВЧУК

Roman Shevchuk. Volunteer Movement as a Phenomenon of Civil Society and a Type of Social and Psychological Work.

The author considers the problem of «Essence of volunteerism as a form of social – psychological work» in the context of the origin and development of volunteerism in Ukraine and world, and as identifying the main social and psychological criteria for volunteer activities to optimize the process of developing volunteer program and its effective implementation.

Key words: *volunteer movement, social psychological work, self-realization, social care.*

Роман Шевчук. Волонтерський рух як феномен цивілізованості суспільства та вид соціально-психологічної роботи.

Автор розглядає проблему волонтерського руху як виду соціально-психологічної роботи в контексті процесу зародження та розвитку волонтерства в Україні та світі, а також визначення основних соціально-психологічних критеріїв волонтерської діяльності задля оптимізації процесу розробки волонтерської програми та її ефективної реалізації.

Ключові слова: *волонтерський рух, соціально-психологічна робота, самореалізація, соціальна опіка.*

У загальному розумінні волонтерство – це той внесок, який робиться фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної платні, без просування по службі, для добробуту і процвітання спільнот та суспільства в цілому. Волонтерський рух також є основою діяльності недержавних та громадських організацій, професійних організацій та профспілок [3, с.78].

Сучасна ситуація в Україні характеризується соціально-психологічною, економічною нестабільністю, зниженням рівня життя більшості населення, зростанням злочинності і насильства. Соціально-психологічні проблеми в Україні відобразились на психологічному самопочутті різних верств населення. Ще більш відчутно визначились категорії людей, які потребують соціально-психологічної допомоги (молоді люди без жодного заняття, безробітні,

діти, які не отримують потрібної уваги з боку батьків або не мають батьків, пенсіонери, інваліди). Щоб вирішити цю проблему, необхідно апробувати та поширити методики соціально-психологічної роботи [8, с.37].

Незаперечним також є і той факт, що потреби населення у соціальній допомозі, психологічній підтримці і захисті зростають. Тому виникає необхідність у залученні до соціально-психологічної роботи з різними верствами населення добровільних помічників-волонтерів [2, с.19].

Термін "волонтер" в перекладі з англійської мови означає "доброволець". Волонтер – це людина, яка добровільно, не переслідуючи корисливих цілей, займається діяльністю на користь суспільства, не отримуючи за це грошової винагороди [1, с.15].

Метою статті є з'ясування особливостей розвитку волонтерства у світі, а також в Україні, особливостей здійснюваної ним діяльності та її напрямків.

Нашим завданням є:

- провести теоретичний аналіз процесу зародження та розвитку волонтерства в Україні та світі.

- визначити поняття та основні соціально-психологічні критерії волонтерської діяльності.

- виділити головні напрямки та можливі форми роботи волонтерів.

Зародження та розвиток волонтерства в Україні та світі.

В американській історії волонтерство має довгу та поширену традицію. Зараз воно є одним з найбільш звичних різновидів діяльності у американському суспільстві. Дослідження проблем волонтерства, яке проводилося організацією Gallup для третього сектору, свідчить про таке:

- внесок волонтерів складає в середньому 4,2 робочі години на тиждень,

- у 2012 році вартість волонтерського часу була оцінена в 182 млрд доларів США, якщо виходити з середньої зарплати несільськогосподарського робітника,

- 45% залучених волонтерів є людьми 18 – 24 років,

- волонтери-чоловіки становлять 44%, волонтери-жінки – 56%.

- переважна більшість волонтерів за статусом зайнятості є працюючими неповний робочий день.

Дослідження, проведене у 2016 році в Канаді фондом Goldfarb Communications, показало, що у волонтерській діяльності бере участь близько 40% населення, та спостерігається тенденція до зростання за останні роки, а найбільший інтерес до волонтерства відмічається серед 25 – 40-річних осіб [9, с. 137].

За даними Датського комітету волонтерських ініціатив, кожен другий датчанин займається волонтерською роботою постійно або час від часу, причому в сфері соціальної роботи

волонтерською роботою займається 10% всього населення (7% регулярно, 3% час від часу). У середньому датський волонтер працює 14 годин в тиждень.

Дослідження проведене Лабораторією соціальної економіки Паризького університету в 2015 році, показало, що 23,4% (10,4 млн. громадян) населення Франції старше 18 років займаються волонтерською діяльністю, витрачаючи в середньому 23 години в місяць, що еквівалентно роботі 116 тисяч працівників на повний робочий день, або 5% всіх оплачуваних працівників у Франції [9, с.115].

За даними дослідження, проведеного в Чеській Республіці в 2016 році, і в рамках якого було опитано 693 жителі Чехії і 359 чеських волонтерів, 22% респондентів зазначили, що виконували роботу на волонтерських засадах до 2010 року. Починаючи з 2010 року, 16% чехів були задіяні у волонтерській діяльності і лише 8% населення волонтерують після 2012 року.

За даними дослідження Варшавського Центру волонтеріату (2017 рік), люди займаються волонтерською діяльністю з багатьох причин: хочуть допомогти тим, хто цього потребує (61%), хочуть розвинути нові навички (46%), хочуть чимось займатися (41%), для власного задоволення (31%), з метою знайти нових друзів (29%), з метою повернути іншим «борг» (11%).

Щодо України, то тут праця на користь суспільства завжди була наявна, а її витокі і поширення нерозривно пов'язані з походженням і самою суттю народу.

Поширені серед східних слов'ян безоплатні громадські роботи, які мали характер суспільної допомоги і називалися поміччю або толокою, використовувалися у сільському господарстві або на будівництві житла, можна подекуди зустріти і в сучасних українських селах. Також зустрічається багато згадок про суспільно – корисну працю за часів Київської Русі. Діяльність князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха. Останній у своєму «Повчанні дітям» радив не

забувати про убогих, сиріт і піклуватися про вдів [4, с.107].

За Литовсько – польської доби – новий етап добродійної діяльності постав вже як необхідна умова відродження національної держави. Православні братства не лише безоплатно навчали дітей, допомагали бідним, сиротам і хворим, але й на власний кошт створювали школи, притулки, друкарні, шпиталі, реставрували церкви. Опікувалися громадськими справами князі Острозькі та Вишневецькі. Завжди допомагало скривдженому українському населенню українське козацтво.

Справжній розквіт суспільно-корисної праці припав на ХІХ століття. Яскравий приклад – діяльність українських підприємців – цукрозаводчиків Смиренків, Терещенків, Харитоненків, які не лише жертвували кошти на громадські потреби, а й безпосередньо брали участь, і до того ж цілком безоплатно, у діяльності різноманітних громадських установ, вирішували соціальні і національні проблеми.

Неможливо навіть коротко згадати всіх, хто, кажучи сучасною мовою, займався волонтерством. Зараз, в сучасній Україні, ми бачимо відродження різних форм суспільно – корисної діяльності [4, с. 29 – 31].

Про волонтерський рух в Україні сьогодні за захопленням говорять у багатьох країнах світу, називаючи це явище унікальним. Розквіт волонтерської діяльності у нас припав на час Революції Гідності і початок війни на Донбасі. У надзвичайно складний період саме цей рух об'єднав суспільство, створив дієву структуру громадських організацій, груп людей, готових взяти на себе вирішення найбільш нагальних і болючих проблем держави [5, с. 7 – 9].

Сьогоднішньому волонтерському руху в Україні мало аналогів не тільки в країнах колишнього СРСР, а й на Заході, звідки, власне, й прийшов термін «волонтерство».

Волонтерство як соціокультурне явище нерозривно пов'язане з розвитком цивілізації. В історії людства навряд чи знайдеться суспільство, якому не були б притаманні ідеї доб-

ровільної та безкорисливої допомоги. І завжди знаходились люди, для яких самореалізація, самоудосконалення були можливі лише через працю на благо інших. Слід сказати, що протягом віків релігія, церква спонукала людей до благодійництва і волонтерства, виховувала альтруїстичну свідомість [6, с.54].

У 2019 році людство буде відзначати 160-річчя виникнення волонтерського руху. Його початком прийнято вважати 1859-й, коли швейцарський підприємець і громадський діяч Жан Анрі Дюнан, вражений страшними наслідками однієї з найкривавіших битв австро-італо-французької війни (під Сольферіно на полі бою лишилися вмирати більше дев'яти тисяч скалічених солдат), фактично ініціював створення Міжнародного комітету Червоного Хреста – організації, що на добровільних засадах надавала би першу медичну допомогу пораненим. Пізніше Дюнан став першим лауреатом Нобелівської премії миру. Принципами, які він започаткував в цій організації, почали користуватись активні громадяни в багатьох країнах світу, і цей рух поступово охоплював різні види діяльності: допомога бідним, важкохворим, сиротам, навчання грамоті, боротьба з пияцтвом. В ХІХ столітті особливо розвивається благодійницька діяльність, яка ставить собі ту ж мету [4, с. 19 – 23].

Після анексії Криму і початку війни на Донбасі волонтерство піднялось на найвищий рівень розвитку за весь час незалежності України. У грудні 2014 року на замовлення Організації Об'єднаних Націй компанія GFK Ukraine провела загальнонаціональне дослідження стану волонтерства в Україні. Згідно висновків дослідження, українці визнають велику роль волонтерського руху в суспільних процесах: 62% визнають роль волонтерів у політичних змінах останнього року, 85% вважають, що волонтерський рух допомагає зміцненню миру, а 81% схильні вважати волонтерський рух обов'язковою складовою громадянського суспільства. Майже чверть українців (23%) мали досвід волонтерства, із них 9% по-

чали займатись волонтерством протягом останнього року. Основним напрямом діяльності волонтерів у 2014 році стала допомога українській армії та пораненим – цим займались 70% волонтерів. До подій Майдана найбільш актуальними напрямками діяльності були допомога соціально незахищеним групам населення та благоустрій громадського простору.

Повертаючись до сучасного стану волонтерства в Україні, варто зазначити, що за даними дослідження, яке було проведено Українським державним центром соціальних служб для молоді та Українським інститутом соціальних досліджень, основними мотивуючими факторами були задоволення результатом зробленого (40%), відчуття необхідності людям (37%), можливість змінити щось на краще (14%) [3, с. 49].

Тобто, розвиток волонтерства має тривалу історію не лише у світі, але і в Україні також. Про це свідчать інформаційні джерела та дослідження на дану тему. «Волонтери – унікальні особи. Щоб створити та втілити відповідне визнання, нам потрібно розуміти волонтера якомога краще, уникаючи припущень узагальнень та стереотипів» Сью Вайн'ярд.

Визначення та критерії волонтерської діяльності. У Законі України "Про соціальні послуги" вказується, що волонтер – це фізична особа, яка добровільно здійснює благодійну, неприбуткову та вмотивовану діяльність, що має суспільно-корисний характер.

Загальна Декларація про волонтерську діяльність (прийнята міжнародною радою директорів Міжнародної Асоціації Волонтерських Зусиль) тлумачить волонтерську діяльність як основу побудови та розвитку громадянського суспільства. Вона втілює в собі найшляхетніші прагнення людства-прагнення миру, свободи, безпеки та справедливості для всіх людей [7, с.18].

Існує багато визначень волонтерства та волонтерської праці, багато думок щодо того, хто такий волонтер. Досить влучне визначення дав італійський соціолог Нуово Дізіонаріо: «Волонтер – це громадянин, який вільно, а не для то-

го, щоб продемонструвати свої моральні зобов'язання чи законні обов'язки, керується ідеєю суспільної та приватної солідарності. Волонтер, одного разу показавши свої громадянські та власні обов'язки, надалі переходить у цілковите розпорядження суспільства, сприяє розв'язанню місцевих проблем, надаючи пріоритет відвідуванню бідних, терплячих нестатки та знедолених».

Уінфред Л. Браун казав: «Я вірю, що добровольці будуть віддзеркалювати громаду, а також вікову різноманітність особистостей і поглядів» [1, с.23]. Саме поняття «волонтер» може мати різне значення для різних людей. Дослідження показали, що волонтерською діяльністю вважається і донорська здача крові, і робота на якусь політичну партію, і участь у релігійних церемоніях, отже питання критеріїв волонтерської діяльності є важливим.

Критерії волонтерської діяльності:

1. *Має суспільну користь.* Волонтери можуть допомагати як друзям, знайомим, сусідам, так і всьому суспільству. Лише допомога найближчим родичам не вважатиметься волонтерською діяльністю. Таке широке розуміння цього поняття дає можливість розглядати взаємну допомогу та участь у діяльності політичних партій чи виборчій кампанії як форми волонтерської діяльності, такі ж важливі як і надання соціальних послуг.

2. *Виконується у вільний час.* Волонтерська діяльність виконується у вільний від роботи, навчання час і не являється основним місцем зайнятості.

3. *Має добровільний характер.* Власна воля людини є основою волонтерської діяльності. Цей критерій допомагає відрізнити справжню добровільну волонтерську діяльність від ситуації, коли певні дії були зроблені внаслідок тиску визначених зовнішніх обставин на індивіда.

4. *Не передбачає оплати праці.* Якщо грошова виплата, яку люди отримують за роботу, дорівнює чи перевищує ринкову вартість цієї роботи, така діяльність не може вважатися во-

лонтерською. Однак людина не повинна нести витрат, пов'язаних з цією діяльністю. Волонтерська діяльність є основою побудови та розвитку спроможних громад. Однак якщо говорити про особистісні риси чи здібності, то Євгенія Гресь, президент одного з волонтерських клубів, вважає, що «доброта і чуйність, співпереживання і щиросердечність, уміння розділити чужий біль, вчасно підтримати у важку хвилину, розрадити в горі й біді, втішити людину, захистити її від тяжкої самотності є невід'ємними рисами людини, яка займається волонтерством» [3, с.49].

Напрямки та форми роботи волонтерів.

Аналіз матеріалів дозволив виявити основні напрями роботи добровільних помічників:

1. Соціально-реабілітаційна робота, попередження та подолання негативних явищ у молодіжному середовищі.

У цьому напрямку волонтерами проводяться різноманітні бесіди, диспути, лекції на різну тематику, організуються вечори, концерти «За здоровий спосіб життя», проводяться рольові та творчі ігри з молоддю та з «дітьми вулиці». Розповсюджуються інформаційні листівки, буклети про негативний вплив на організм вживання алкоголю, тютюну, наркотичних речовин. Тут застосовуються як групові форми роботи, так і індивідуальні.

2. Соціальна опіка і захист найменше захищених категорій дітей та молоді.

Організуються концерти, конкурси, змагання, ярмарки, створюються різноманітні клуби за інтересами, проводяться благодійні акції, вечори. Все це робиться для того, щоб такі категорії дітей та молоді відчули себе потрібними в суспільстві.

3. Соціальний супровід молоді, допомога її інтеграції у суспільство [22].

До найбільш типових форм роботи з різними групами волонтерів належать:

- лекція, як базовий метод при навчанні волонтерів у Всеукраїнській школі волонтерів;
- бесіда на заняттях для волонтерів для більш плідної взаємодії з групою, для за-

кріплення матеріалу та вивчення нового, для визначення настрою групи тощо:

- «мозковий штурм» на заняття волонтерів для стимулювання до вивчення тієї чи іншої теми та більш ефективного навчання;
- дискусія з волонтером або з групою волонтерів з найбільш актуальних гострих питань, тем;
- тренінг для волонтерів з метою більш ефективного вивчення тем навчання;
- конференції для працівників та волонтерів з метою обміну досвідом та напрацювання методик викладання та навчання волонтерів;
- збори волонтерів різних центрів для обміну досвідом та напрацювання нових форм роботи з різними категоріями молоді.

Висновки. Отже, аналізуючи напрями і деякі форми роботи, слід відзначити, що практично вся робота центрів допускає можливість залучення волонтерів, як добровільних помічників центрів надання соціально-психологічної допомоги [5, с.19]. Проаналізувавши наявну теоретичну інформацію щодо світового досвіду волонтерства та історію розвитку волонтерства в Україні, можна зробити висновок, що волонтерство як явище виникло з потреби здійснення високомотивованими людьми діяльності, яка на перший погляд є достатньо простою, однак все ж таки має виконуватися. Досягнення результатів дослідження основних мотивів волонтерів безсумнівно є значними. врахування отриманих результатів дало змогу вдосконалити систему мотивування, інформування, залучення, створення умов для подальшої діяльності та винагородження волонтерів. Однак цей досвід так і не став вичерпним.

Залучення організаціями, що здійснюють досить різноманітну діяльність, волонтерів доволі обширний та складний процес, що передбачає створення та реалізацію ґрунтовної програми залучення, організації та подальшої співпраці з волонтерами. Така програма має містити не лише перелік робіт для яких планується залучити додаткових людей, але й має враховувати ресурси організації, що дали б змогу це зробити.

Незважаючи на те, що волонтерська діяльність є неоплачуваною, але вона потребує ресурсів іншого характеру: особа чи група осіб, що займатиметься організацією волонтерів та їхньої діяльності, створення умов для підвищення навичок роботи волонтерів та й власне

врахування мотивів, які змушують людей займатися таким видом діяльності

Отже, процес залучення волонтерів досить тривалий та ресурснозатратний, хоча при ефективній організації їхньої діяльності витрачені ресурси не будуть витраченими дарма.

Джерела:

1. Василенко К. Волонтер – це стан душі. К.: Волонтер, 2014. №10.
2. Волонтерська служба недержавної організації соціальної сфери / Стецьков О., Майорова Н., Шелковнікова В., Шматко Г. К.: Сфера, 2017. 92 с.
3. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку / Вайнола Р.Х., Комарова Н.М. та ін. К.: Академпрес, 2012. 112 с.
4. Семиног Л. Історичні витоки волонтерства. *Добра Воля*. № 1 (27). К.: РЦ «Гурт», 2016. 35 с.
5. Керування діяльністю волонтерів: тренінгові матеріали. К.: РЦ Гурт, 2018. 38 с.
6. Розширення можливостей недержавних організацій через залучення волонтерів та створення мереж / Дибайло В., Малеріус Ш., Гривняк Л., Бартоломеюссен С. К., 2017. 98 с.
7. Створення та керування волонтерською програмою / Назарук В.К.: ЦВ Добра Воля, 2001. 72 с.
8. Технологізація волонтерської роботи в сучасних умовах / Капська А.Й. К., 2001. 140 с.
9. Управління діяльністю волонтерів / Стів Маккарлі, Рік Лінч. К.: РЦ Гурт, 2018. 160 с.

УДК 172 (477)

ДУХОВНІСТЬ І МОРАЛЬ ЯК ЗАПОРУКА КВІТУЧОЇ ТА СИЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Віталій АРМАШ

Vitalij Armash. Spirituality and morality as a pledge of a prosperous and strong Ukraine.

The article deals with the relationship between the spiritual life of man and the external state forms of organization of society. The significance of the fact that statehood in history arises precisely as a religious phenomenon, traces the logic of its secularization. It reveals the Christian understanding of the relationship between the "kingdom of God" and the "kingdom of Caesar", which, as an ideal, determines the development of a European state.

Key words: *spiritual life, state, christianity, secularization.*

Віталій Армаш. Духовність і мораль як запорука квітучої і сильної України.

У статті розглядається співвідношення духовного життя людини і зовнішніх державних форм організації суспільства. Відзначається значення того факту, що державність в історії виникає саме як релігійний феномен, простежується логіка її секуляризації. Розкривається те християнського розуміння взаємовідносин «царства Божого» і «царства кесаря», яке як ідеал, визначає розвиток європейської держави.

Ключові слова: *духовне життя, держава, християнство, секуляризація.*

На сучасному етапі розвитку українського суспільства все з більшою гостротою постає проблема відродження культури та духовності, що базується на формуванні потужної системи глибинних морально-етичних цінностей. Всі ці складні питання підштовхують вітчизняних науковців та богословів до нового осмислення таких понять як культура, духовність, цінності.

Тема духовного життя людини, як і філософське осмислення державних форм організації суспільства, розкриває насамперед унікальну своєрідність людського буття в світі. Наявність духовної культури виявляється скрізь, де ми маємо справу з людиною, і цей факт різко виділяє людину з природного буття.

Уявний дослідник, «дитина-вчений» з чудового есе Г.К. Честертон «Людина вічна» «заліз під землю і знайшов зображення оленя, зроблене людиною. Але як би глибоко він не заліз, він не знайде зображення людини, зроблену оленем... Дитина і не сподівається на це, як не сподівається вона і на те, що кішка помститься собаці лютою карикатурою» [1].

Держава не являється початковим надбанням людини, вона винайдена порівняно недавно, близько п'яти тисяч років тому. Однак, Аристотель не дарма в якості сутнісної характеристики людини вказав на те, що вона є «тварина політична», *zoon politikon*. Політичне співтовариство, згідно з його роз'ясненням, характеризується тим, що в ньому влада здійснюється над вільними. Тільки людина здатна саме до вільного підпорядкування, і ця її здатність глибоким чином характеризує її сутність.

І все-таки, звичайно, слід визнати, що поняття «духовність» і «державність» розкривають людське буття в двох протилежних напрямках: «всередину» і «зовні».

Складний взаємозв'язок і непрості взаємини відносини цих понять визначаються саме цим фактом. Обидва вони є гранично глибоким розкриттям онтологічної унікальності людини, але розкриттям її з різних сторін. Яким полегшенням для думки було б остаточно встати на

анархістську точку зору, оголосити вільну духовну самодіяльність індивіда єдиною справжньою цінністю, затаврувати державу, як бездушний апарат насильства над особистістю і покінути таким чином з усіма питаннями!

Яким полегшенням – такою ж! – було б остаточно зайняти державницьку позицію і заявити слідом за Кузьмою Пруткіним, що «тільки в державній службі пізнаєш істину», що всілякі духовні пошуки тільки тоді благонадійні, коли вивірені вищим державним сенсом, а самі по собі вони дуже підозрілі, оскільки ніколи не відомо, куди заведуть!

Та й в моральному відношенні – як було б зручно зробити і прийняти якийсь остаточний вибір: або особистість самоцінна, тобто цінна сама по собі і є абсолютним орієнтиром, або таким абсолютним орієнтиром є держава, яка найбільш зримо втілює ідею Батьківщини, яка має відповідальність за життя багатьох тисяч людей, яка здійснює консолідацію і історичний рух цілої нації.

Однак «відчуті полегшення від того, що з питаннями покінено», – це не зовсім те, до чого повинна прагнути думка. Про філософію, великий мислитель ХХ ст. Мартін Хайдеггер сказав, що «її початкове завдання – робити речі більш важкими, більш складними» [2].

Якщо під «духовністю» розуміти якісь туманно-піднесені індивідуальні переживання, а «державність» звести до чиновників, яких ми годуємо податками і хабарами, то дійсно, стає абсолютно неможливим протягнути хоч якусь смислову нитку від одного до іншого. Тому, корисно буде, хоча б коротко, визначитися в поняттях.

Досить очевидний зміст поняття «державність», проте сформулюємо: «Державність – це системна якісних суспільних явищ, відносин і процесів, пов'язаних з існуванням і функціонуванням публічної, легітимної та суверенної на даній території влади, що здійснює себе через спеціально створений формалізований апарат посад і органів». Це визначення не претендує на бездоганність і повноту, але нав-

ряд чи викличе серйозні заперечення, і для цілей нашої роботи його досить. «Духовність», на жаль, навіть в мислячому співтоваристві не зустрічає настільки ж однозначного тлумачення. На наш погляд, принципово важливим є наступне.

По-перше, духовність – це якісна визначеність людського буття, яка полягає в тому, що людина в рамках своєї людської природи володіє не тільки тілесними якостями і не тільки якостями душевними, які нерозривно пов'язані із забезпеченням тілесних функцій, але і якостями духовними, які звернені до вічного і абсолютного буття. Ця духовна складова людської природи включає в себе духовні задатки, здібності, потреби, вона забезпечує можливість духовного життя. До духовних здібностей відносяться, наприклад, релігійна, моральна, творчі здібності. духовною потребою є, наприклад, потреба в істинному сенсі життя. Духовну основу і духовну природу має свобода людини, яка завжди є те, що має опору в абсолютному і обумовлена зсередини самореалізація у вчинках.

Отже, по-перше, духовність – це наявність духу в складі природи людини. Але, по-друге, духовність є певний напрям вибудовування людиною свого життя. Духовність – це коли Дух очолює життя людини. Коли, людина живе лише душею, тоді життя її душі або орієнтоване на служіння духовним цілям, або на служіння тілесним хотінням. У першому випадку душа, одухотворена, вона одухотворяє навіть і тіло, – це і є духовність людини як якість її життя. У другому випадку душа, втрачаючи зв'язок з духом, виявляється в підпорядкуванні до тіла, душа починає грубіти і коженіє, життя людини робиться твариноподібним, бездуховним.

Різницю в наслідках цих двох способів вибудовування життя один великий практичний психолог XIX ст. фіксує так: «Коли задовольняються духовні потреби, то вони навчають людину поставляти в згоду з ними задоволення і інших потреб, так що ні те, чим задовольняється душа, ні те, чим задовольняється

тіло, не суперечить духовному життю, а їй сприяє – і в людині оселяється повна гармонія всіх рухів і виявлень її життя: гармонія думок, почуттів, бажань, відносин, насолод. І це – рай! І навпаки коли дух не задовольняється і це єдине на потребу забуте, тоді всі інші потреби розбігаються в різні боки і кожна вимагає свого і так як їх купа, то голоси їх, як шум на базарі, приголомшують бідну людину, і вона кидається то туди, то сюди, як очманіла, щоб їх задовільнити» [3].

Переходячи вже безпосередньо до питання про співвідношення духовного життя і державної влади, необхідно згадати, що державність вперше з'явилася в історії людства саме, як певний наслідок розвитку духовної життя суспільства. Перші держави – Єгипет і Месопотамія – мають прямо релігійно-духовний сенс. Монарх в цих державах був, перш за все, містично-ритуальною фігурою і тільки як наслідок цього мав ще й деякі соціальні функції. Єгипетські піраміди – найвеличніші ритуальні споруди людства – не є якимось побічним продуктом будівництва державності (як ніби то великій державі не було куди дівати свою міць), скоріше навпаки – очевидна зворотна історична і логічна обумовленість: держава з усією своєю міццю виникає для забезпечення будівництва пірамід як ритуальної практики.

Держава виникла з зусилля підпорядкувати все без залишку життя людини і суспільства досягненню релігійно-духовних цілей, але, виникнувши, вона дуже швидко знайшла самостійну значимість і власну сферу докладання зусиль. Навчившись з'єднувати великі маси людей в спільному служінні вищим цілям, держава стала і каталізатором історичного розвитку людства, і формою такого розвитку. Етнічний матеріал «природних спільнот» у вигляді сімейних кланів, племен і народностей, з'єднуючись в «політичне співтовариство», набуває нової якості, стає народом (нацією), як єдиним суб'єктом культурної творчості і історичного руху. Необхідність загальних вищих

цілей служіння, як основи державного життя при цьому зберігається, але саме це життя має вже власну логіку, що не визначається прямо духовними завданнями.

Влада стає цілком самостійною цінністю, влада виявляє постійне прагнення до розширення своїх кордонів, як свого сутнісного прояву. Владна вертикаль державності емансипується від духовних завдань безпосереднього служіння Богу і зосереджується на земних завданнях. Перспективи історичного розвитку народів і цивілізацій, що відкриваються через набуття цього політичного виміру життя, задають простір світової історії в тому вигляді, як ми її знаємо.

Процес секуляризації державної влади проводиться і виникненням нових форм існування духовного життя людини. Як альтернатива чисто земної влади держави і в якості противаги тенденціям перетворення держави в «земного бога» виникають духовні спільноти на підґрунті релігії та філософії. Ці духовні спільноти, як правило, не ворожі державі і не змагаються з нею, але їх існування створює лад у житті, паралельно державній системі.

Емансипація держави від своїх релігійних витоків і оформлення духовних спільнот в незалежну від держави соціальну силу – це двоєдиний процес, що ставить проблему осмислення принципів взаємовідносин світської і духовної влади.

Християнство пропонує досить оригінальний принцип вибудовування цих відносин. Не буде перебільшенням сказати, що багато в чому саме цьому принципу (нехай далеко не завжди реалізується він в належній повноті) європейська цивілізація зобов'язана настільки потужним розвитком як своєї державності, так і духовної культури.

Почати виклад християнської моделі взаємовідносин духовності і державності необхідно з дуже відомих євангельських слів. Слова відомі, але їх розуміння залишається найчастіше досить поверховим.

Уже напередодні останніх трагічних подій земного життя Христа духовні лідери іудейського народу підсиляють до Нього людей з провокаційним питанням: «Чи годиться давати податок для кесаря, чи ні? чи давати нам чи не давати?» (Мк. 12: 14).

Для іудеїв, що сповідували єдинобожжя, підпорядкування владі язичницького Риму було дуже болючою реальністю. Влада римського імператора передбачала в якості духовної основи культ традиційних язичницьких богів, а крім того, ще й релігійне поклоніння самому імператору.

Податки, про які йде мова в питанні, яке задається, забезпечували не тільки обороздатність держави і соціальні програми, ці податки йшли в тому числі і на будівництво язичницьких храмів, і на утримання язичницьких жерців. Зображення кесаря на монеті також мало сакральний характер, будучи, по суті, зображенням не людини, а саме язичницького божества. Багато особливо ревливих охоронців іудейського релігійного закону (фарисеї) сам дотик до такої монети вважали оскверненням в містично-ритуальному сенсі. Для принесення пожертв в Єрусалимському Храмі єдиного Бога карбувалася своя монета – шекель.

Сенс провокації, таким чином, є очевидним: якщо скаже «так, дозволено», то тим самим дискредитує в очах народу висоту свого духовного вчення, визнаючи законною справою участь в язичницькій системі життя, а якщо скаже «ні, не годиться», то можна буде Його здати як бунтівника цій самій язичницькій владі.

Відповідь Христа відома: Він просить принести динарій, яким платять податки (тоді у запитувачів навіть не було з собою цієї ненависної монети). «Вони принесли. Тоді каже до них: Чий це образ і напис? Вони сказали Йому: Кесарів. Ісус сказав їм у відповідь: віддайте кесареви кесарю, а Боже Богові» (Мк. 12: 16-17). Такі прості слова, і так багато глибоких висновків вони припускають!

По-перше, податки платити можна, більш того – потрібно: ця монета кесарева, вона кесарю по праву належить. В оригіналі по-грецьки стоїть слово *arodote* (словникова форма *arodidomi*): «повертайте, віддавайте назад». Весь золотий запас імперії дійсно вважався, що належить він особисто імператору: зображення (до речі, в грецькому оригіналі: *eikon*, читається: «ікон», ікона) і напис на монеті є саме знак цієї приналежності.

Але, по-друге, кесарю тільки кесарево, а те що «Боже», що Богу належить, будучи від Бога дано, то віддавати можна і потрібно тільки Богу. Виходить так, що християнство не проти жодної державної влади, але воно і не за будь-яку конкретну державну владу. Але при цьому християнство, ще й не байдуже по відношенню до державної влади. І цей третій момент потребує окремого прояснення.

Наведені слова Христа, перш за все, поділяють «кесарево» і «Боже»: земне і небесне, світське і церковне, державність і духовність. Але, розділяючись, вони стверджують власну значимість кожної з цих сфер життя. Парадоксальність цього рішення слабо вже усвідомлюється сучасними людьми (як раз тому, що слова занадто знайомі).

Адже за простою двозначною логікою або державна влада має значення для духовного життя, або ні. У першому випадку вона або «наша», або «не наша», і, отже, з нею треба або зливатися, або боротися. А в другому випадку треба було б сказати: «немає ніякої різниці, даєте ви данину кесареві, чи ні (хочете – давайте, хочете – ні)».

На жаль, саме за цією двозначною логікою і уявляє більшість людей відносини Церкви і держави. Вони міркують: або Церква повинна займати активну громадсько-політичну позицію; або: Церква повинна бути зовсім ізольована від суспільно-політичного життя. У першому випадку Церкві ставиться в обов'язок «висловлюватися» з кожного приводу: підтримувати, закликати, викривати, брати участь. При цьому на таких позиціях можуть стояти як цер-

ковні люди, так і нецерковні. У другому випадку – причому знову-таки з різних сторін, як вороги віри, так і її ревнителі не по розуму, – вимагають від Церкви, щоб вона замкнулася сама в собі. В якості популярного варіанту тут пропонується оголосити віру справою «особистою», абсолютно виключивши її з публічної сфери.

Євангельська формула «кесарево кесарю, а Боже Богові» відкидає всі «прості варіанти» вирішення питання про співвідношення духовного життя і державної влади. Християнство, як уже було сказано, не за, але воно і не проти жодної влади, і при всьому тому воно і не байдуже до земної влади. Віддавати «кесарево кесарю» – це борг, поставлений поруч з боргом «Боже Богу».

Ідейна і культурутворююча своєрідність християнства обумовлена тим, як воно мислить себе в світі. Християни, як це ними самими спочатку планувалося, належать до «Царства не від світу цього», але до «Царства», що знаходиться в тому світі. І те, що Церква знаходиться в світі – будучи при цьому не від світу цього, – є не якимось непорозумінням, чи покаранням, не тимчасовою незручністю, яку треба просто перетерпіти, максимально дистанціюючись від світу. Ні, – такий стан Церкви визначає її місію: «Ще сказав: чому уподоблю Царство Боже? Воно подібне до закваски, що її бере жінка, і кладе на три міри муки, аж поки не вскисне все» (Лк. 13: 29-31).

«Брати участь» в житті світу означає, в цьому випадку приймати все, що відбувається «близько до серця», але дещо з цього, що відбувається навколо не брати саме з міркувань вишого порядку. Участь у всіх справах і турботах людини на землі, і до цивільних і державних справ зокрема, виражається часом у заклик: «Не беріть участі в неплідних ділах темряви» (Еф. 5: 11).

Відмовляючись від будь-яких претензій на земну владу, християнство завжди за своєю суттю покликане вказувати і являти собою вищий моральний ідеал і, таким чином, моральний суд для будь-якої влади. Далекі не завжди

буквально так було в історії християнства, але саме цим самоусвідомленням християн в світі (наскільки християни не зраджували змісту християнства), цим їх місіонерським покликанням і затвердженням в цьому світі «Царства не від світу цього» визначається історія християнської цивілізації. Саме тому обидві крайні позиції в питанні про духовність і державності (І навіть ширше – громадськості) неприйнятні для християнства. Розчинитися в світі, злитися з ним, стати «державною релігією» або ж навпаки – піти в духовне гетто, розірвати всі зв'язки з державою, – і те й інше, з різних сторін – одна і та ж зрада собі, зрада своєму покликанню. Християнство від світу не відмовляється, воно йде в світ і перетворює його. Але біда в тому, що світ відмовляється від християнства. Відмовляється агресивно або байдуже, неосвічене або інтелектуально, відмовляється на користь голого атеїзму, на користь релігійної всеєдності або безформної і безпідставної «світської духовності», але відмовляється дуже наполегливо. Від християнства не убуде, а ось себе самого цією відмовою світ позбавляє можливості повноцінно розвивати духовно детерміновану цивілізацію.

Нині Україна переживає досить скрутні часи. Тяжка економічна та політична ситуація

призводить до подальшого зубожіння населення. І весь цей комплекс соціально-економічних проблем ускладнюється все більш глибокою моральною кризою, яка спричиняє духовну деградацію суспільства, втрату ціннісних орієнтирів і подальший моральний занепад нашого народу.

Відомо, що мораль і духовність це цивілізовані ознаки будь-якої нації, без яких вона взагалі не може існувати. Нація, в якій нівелюються духовні цінності приречена на загибель і це лише справа часу. Тому в цих умовах дуже важливою є активізація зусиль з підвищення духовного рівня українського народу, формування у нього стійкої системи глибоких морально-релігійних цінностей, оскільки саме вони складають основу мотиваційної сфери, як особистості, так і суспільства в цілому. Те, чим керується окрема людина чи певна спільнота в своїх діях, досить чітко висвітлює її глибинну сутність.

Якщо особистість чи суспільство сповідує високі гуманістичні цінності, то цілі й засоби її досягнення також будуть досить високими і гуманними. Тільки таким чином ми можемо досягнути поступового економічного, політичного й духовного піднесення нашої країни, оскільки ці сфери досить тісно переплетені і взаємозв'язані.

Джерела:

1. Честертон Г. К. Вечный человек / пер. с англ. М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2004. С. 121.
2. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: избр. ст. позд. периода творчества / пер. с нем.; под ред. А. Л. Доброхотова. М.: Высш. шк., 1991. С. 146.
3. Феофан Затворник святитель. Что есть духовная жизнь и как на нее настроиться?: собрание писем. М.: Правило веры, 2007. С. 78.

УДК 159.922.63:316.454

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ ЛЮДЕЙ ЛІТНЬОГО ВІКУ

Надія МОЛДАВЧУК,
Олександра ОРОС

Nadiia Moldavchuk, Oleksandra Oros. Socio-psychological features of interpersonal communication of elderly people.

The article reveals social and psychological aspects of communication of elderly people. An empirical analysis of the emotional component of interpersonal communication of elderly people in geriatric institutions was implemented

Key words: communication, interpersonal communication, elderly people.

Надія Молдавчук, Олександра Орос. Соціально-психологічні особливості міжособистісного спілкування людей літнього віку.

Соціально-психологічні особливості міжособистісного спілкування людей літнього віку. У статті розкрито соціальні та психологічні аспекти спілкування людей літнього віку. Здійснено емпіричний аналіз емоційної складової міжособистісного спілкування людей літнього віку в геріатричних закладах.

Ключові слова: спілкування, міжособистісне спілкування, люди літнього віку.

Аналіз сучасної літератури показує, що значна кількість проблем в літньому віці пов'язана не стільки з матеріальними проблемами, скільки з браком спілкування людини. Реформування системи надання соціальних послуг в Україні суттєво впливає на організацію психологічної роботи з людьми похилого віку. Проте, відсутність знання щодо особливостей спілкування людей літнього віку безпосередньо впливає на якість надання таких послуг. Активне включення людей похилого віку в життя суспільства дозволяє засвоїти нові форми діяльності, в яких розкривається їх особистісний та творчий потенціал.

Аспекти даної проблеми вивчалися багатьма вченими, що дозволило прослідкувати міжособистісне спілкування з різними аспектами старіння в межах фізіології, психології, медицини, соціології (Б. Ананьєв, Л. Анциферова, Р.Грановська, Т. Козлова, О. Краснова та ін.).

Вплив старіння населення на соціально-економічний розвиток держави досліджували А. Лаффер, Г. Стендинг, Р. Лейард, Я. Корнаї, І. Чернишев та ін. В Україні питанням психології спілкування літніх людей займаються Д. Богиня, Є. Лібанова, Л. Лісогор та ін. До природи психології спілкування людей похилого віку зверталися у своїх працях О. Агапова, С. Архипова, М. Букач, Н. Єрмак, А. Капська, О. Карпенко, С. Коваленко, І. Козубська, Е. Лапшина, І. Мигович, В. Робак, Г. Сухобська, Т. Щербан та ін.

Мета статті – розкрити соціально психологічні риси міжособистісного спілкування людей літнього віку.

Відповідно до класифікації Всесвітньої організації охорони здоров'я, до літнього віку відноситься сучасного населення у віці від 60 до 74, до старого – від 75 до 89 років, а до довгожителів – 90 років та більше. Психологи на-

зивають ці періоди життєвого шляху «третім віком» та вводять поняття «третього» (60 – 75 років) та «четвертого» (понад 75 років) віків [1, с. 146]. Психологічні зміни, які відбуваються в процесі старіння, ставлять як першочергового завдання дослідження особливостей соціальної поведінки літніх людей. Проблема спілкування людей похилого віку, їх адаптації до нових ролей і умов життя не тільки існує, а й більш значима для цього вікового періоду в порівнянні з попереднім. Успішна соціалізація літніх людей – одна з основних умов підтримки високої якості їх життя. Досить багато говориться про економічні та медичні проблеми, з якими стикаються люди пізнього віку, але рівень медичного обслуговування та матеріального забезпечення співвідноситься прямо з рівнем психологічного комфорту і оптимальним для людини стилем життя.

Норми і вимоги, пропоновані до індивідів, які досягли кордонів певного віку, змінюються залежно від очікувань оточуючих. Трансформуються не тільки нормативні параметри ролей, а й саме коло ролей, що співвідноситься з даними віком і соціальним статусом. На рівень конвенціональних очікувань, що пред'являються до ролі в соціальному мікросередовищі, впливають загальнокультурні норми і цінності, характерні для конкретної суспільної системи, а також норми і вимоги малих соціальних груп (колективу, сім'ї, груп спілкування). Повсякденна рутинна життя літніх не є виконанням будь-якої ролі, а крім того, неструктуровані ситуації пізньої життя викликають депресію і тривогу, так як літні відчувають вакуум соціальних очікувань і недолік норм для них. У разі успішного входження в нові ролі та рольові відносини, людина адаптується до нової соціальної ситуації, тобто до пенсійного періоду життя.

«Статистичний портрет» особи похилого віку російський психолог К. Рощак змальовує через три групи потреб: до першої (головної) – потреби в уникненні страждань, спасінні, стабільності; до другої (середньої) – потреби в

автономії, захисті, турботі про інших, потреба у владі; до третьої (підпорядкованих потреб) відносять потреби в любові, творчості, відштовхуванні, приниженні, самознищенні. Як зауважував вчений, перелічені вище потреби характерні для всіх соціосоціологічних груп, але особливість їх прояву у похилому віці в тому, що вони зміщені в деякому сенсі, а саме: «ті, які в більшості випадків відіграють важливу роль у житті особи похилого віку (потреби в любові, творчості) перебувають на найнижчому рівні актуальності. Крім того, потреба в уникненні страждань займає домінуюче положення» [3, с. 515].

Класифікація, запропонована Д. Бромлей виокремлює п'ять типів адаптації людини до вікового періоду старості:

1. *Конструктивний тип*, коли літні особи внутрішньо врівноважені, мають гарний настрій, задоволені емоційними контактами зі світом.

2. *Залежний тип*. Особа, залежна від партнера чи дітей, має низький рівень домагань, завдяки чому з охотою припиняє професійну діяльність.

3. *Захисний тип*, для якого характерні надмірна стриманість, прямо-лінійність вчинків, прагнення до самозабезпечення, небажання приймати допомогу інших осіб. Особи, які мають захисне ставлення старості, зі значними труднощами, при зовнішньому тиску залишають професійну діяльність.

4. *Агресивно-звинувачувальний тип*. Особи з таким ставленням агресивні та дратівливі, прагнуть перекласти відповідальність за власні невдачі на інших осіб, не зовсім адекватно оцінюють світ, характеризуються реакціями страху, відмовляються прийняти старість, тривожно відзначають поступову втрату сил. Ці властивості поєднуються з ворожим ставленням до молодих, яке іноді переноситься на «новий та ворожий світ». Такий бунт проти власного вікового періоду старості дуже парадоксально поєднується зі страхом смерті.

5. *Самозвинувачувальний тип*. Представники намагаються уникати спогадів, оскільки в їх житті було багато труднощів та невдач. Вони пасивні, не бунтують проти власного вікового періоду старості, покійно приймають будь-які життєві зміни. Неможливість їх задовольнити потребу в любові є причиною виникнення депресій та претензій до себе. Завершення життєвого шляху сприймається ними як звільнення від страждань [4].

Багато дослідників знаходить у вікового періоду старості як негативні, так позитивні риси. Здібності в згасають, але їх замінюють накопичений досвід, високий рівень суджень. Внаслідок старість – це не лише спад, не лише вік втрат, як відмітив О. Петрілович: «Послаблення інтенсивності психічних процесів та станів призводить до зростаючого розгортання людини в глибину» [5].

У період старості з'являються нові аспекти Я-концепції: збереження сенсу життя, налаштованість на відпочинок, відсутність тривалої перспективи, орієнтація на минуле і теперішнє, сприйняття факту скінченності власного життя, підготовка до смерті, усвідомлення обов'язку передати життєвий досвід молодшому поколінню. Літня людина живе спогадами і своїм сьогоденням, усвідомлюючи, що простір її майбутнього невпинно скорочується. Її роздуми сповнені мотивами гріха і спокути.

У період старості Я-концепція особистості обумовлює її психічне здоров'я, функціонування і розвиток. На цьому етапі уявлення людини про себе не є таким цілісним, як у період зрілої дорослості, воно перебудовується у зв'язку зі зміною системи життєдіяльності. У період старості Я-концепція людини є складним утворенням, яке містить інформацію про множину Я-образів, що виникають у результаті самосприйняття і самоуявлення протягом усього життя. Уявлення про себе літньої людини пов'язане з вибірковою пам'яттю, яка, відображаючи події, намагається не порушити основні особисті позиції та стратегії.

Спілкування українців пенсійного віку зазвичай зав'язане на родині. Якщо європейські та західні традиції «необтяжування дітей собою» активно підтримується на державному рівні, то в Україні, здебільшого, ця традиція не активно розвинена.

І. Стернін виділяє низку характерних рис спілкування людей літнього віку, а саме:

- функції спілкування (основна функція спілкування у літніх людей – це підтримка комунікативного контакту);
- об'єм спілкування (для літніх людей притаманне тривале, неквапливе спілкування тривалістю близько 20-30 хвилин);
- темп мови (повільний);
- коло спілкування (надають перевагу співрозмовникам свого віку) [6].

Дослідження щодо специфіки міжособистісного спілкування людей літнього віку показують, що соціальне спілкування з друзями чи сусідами робить більший вплив на благополуччя, ніж спілкування з дітьми або родичами. Контакти з друзями знижують почуття самотності, підтримують відчуття власної придатності, значущості, того, що тебе поважають; крім того, сімейні відносини можуть бути конфліктні і стати джерелом незадоволеності [7].

Значний вплив на спілкування літніх людей чинять ціннісні орієнтації. Під ціннісними орієнтаціями прийнято вважати соціально детерміновану і зафіксовану в психіці індивіда спрямованість особистості на цілі і засоби діяльності. Ціннісні орієнтації відображають ставлення людини до соціальної дійсності, визначаючи, таким чином, широку мотивацію її поведінки, та коло її спілкування.

На думку Н. Пряжнікова, М. Єрмолаєвої та інших науковців, провідна діяльність людей похилого віку – структуралізація і передача досвіду [8]. Тому дуже важливими є продовження професійної діяльності онуків, заняття домашнім господарством, написання мемуарів тощо. Головне – це цінність спілкування, що дозволяє не лише підвищити якість життя, але і збільшити його тривалість.

Саме спілкування забезпечує у цьому віковому періоді внутрішню інтегрованість, необхідні соціальні зв'язки, відволікає від нав'язливих думок про здоров'я, укріплює почуття власної гідності, толерантність по відношенню до оточуючих, що обумовлюється власною спрямованістю провідної діяльності на передачу досвіду, значимого для інших. Люди літнього віку часто негативно реагують на неувагу до них в розмові або на плаваючу увагу співрозмовника. Для людини цього віку виключно значимою для спілкування є увага співрозмовника – якщо немає уваги, геронти зазвичай просто припиняють спілкування. Також негативно сприймається ними тиха і швидка мова. Якщо співрозмовник говорить занадто тихо або дуже швидко, геронти теж часто відмовляються від продовження спілкування.

Емоційна складова міжособистісного спілкування літніх осіб виявляється в різноманітних якостях, властивостях людини, зокрема у її емпатійності, здатності викликати до себе симпатію та подобатися іншим особам (атраکتивність), прагненні не бути самотньою, гнучкості в спілкуванні, наявності емоційного досвіду спілкування, установці на партнера в безпосередньому спілкуванні тощо. Саме ця складова є провідною в міжособистісному спілкуванні осіб цього віку.

З метою вивчення емоційної складової міжособистісного спілкування людей літнього віку в геріатричних закладах було проведено емпіричне вивчення. Вибірку склали 56 осіб похилого віку (32 жінок та 22 чоловіків) віком від 65 до 78 років.

Якісні характеристики домінуючої емоційної модальності доцільно вивчати за допомогою чотиримодального тесту-опитувальника, що дозволяє провести диференційно-психологічний аналіз вираженості емоцій чотирьох модальностей: радості (Р), гніву (Г), страху (С), журби (Ж), спокою (Сп), байдужості (Б) [20]. Випробуваних, котрі характеризуються станом печалі, більше половини всієї

вибірки, проте в формальному спілкуванні випробувані цей стан не виявляють.

Емоція гніву в повсякденному житті домінує майже у чверті осіб похилого віку, а в формальному спілкуванні її домінування трохи знижується. Незначно виражено в повсякденному житті випробуваних домінування радості, у формальному спілкуванні показники радості вищі. Інше співвідношення має емоція страху: представлена мінімально в порівнянні з іншими емоціями в повсякденному житті, вона різко зростає в формальному спілкуванні.

<i>Домінуюча емоція</i>	<i>Повсякденне життя</i>	<i>Формальне спілкування</i>
Радість	16	51
Гнів	23	17
Страх	10	25
Печаль	5	17

Домінування емоцій у модальній структурі емоційності осіб літнього віку (%).

Отримані дані свідчать, що домінування радості в повсякденному житті осіб похилого віку має досить стійкі позитивні зв'язки із проявом гніву й негативні зв'язки із проявом печалі. У формальному спілкуванні такі випробувані мають деяку тенденцію до зниженого прояву радості й схильні до прояву печалі. Страх та гнів в «радісних» випробуваних близькі до середнього очікуваного значення.

Отже, ці емоції індивідуально варіюють у широкому діапазоні значень та не мають закономірних зв'язків з домінуванням радості в осіб похилого віку. Домінування гніву в повсякденному житті випробуваних у деякій мірі пов'язане зі зниженим проявом страху.

Висновки. Особливого значення спілкування, зокрема міжособистісне, набуває в літньому віці. Таке спілкування є процесом формування емоційних взаємин літньої особистості з окремими суб'єктами, котрі її оточують, що передбачає емоційне ставлення один до одного, взаємне соціальне пізнання, певний спосіб поведінки один з одним. Воно є провідною діяльністю особистості цього віку. Міжособистісне спілкування літніх людей є суб'єкт-суб'єктивним

структурним утворенням, що складається з емоційної, пізнавальної і поведінкової складових, які мають свої особливості прояву у процесі безпосередньої взаємодії за допомогою електронних (технічних) засобів зв'язку. Показово, що у більшості випробуваних домінує емоційний стан печалі та страх, які у формальному спілкуванні (тобто з персоналом геріатричного закладу) не виявляються.

Що стосується стану переживання негативно-ї соціально-психологічної якості життєвого шляху, високий її рівень виявлено у досить значної кількості випробуваних, що доводить незначний рівень їх самореалізації в середовищі геріатричного пансіонату.

Джерела:

1. Александрова М.Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. 136 с.
2. Стернин И.А. Общение со старшим поколением. Изд. 4, испр. Воронеж: «Истоки», 2013. 24 с.
3. Рошак К. Психологические особенности личности в пожилом возрасте. *Психология старости: хрестоматия* / ред.-сост. Д.Я. Райгородский. Самара: БАХРАХ-М, 2004. С. 512 – 524.
4. Лукашевич М.П., Мигович І.І. Теорія і методи соціальної роботи: навч. посіб. К.: МАУП, 2003. 382 с.
5. Семігіна Т.В., М.П. Лукашевич. Соціальна робота (теорія і практика): підручник. К.: Каравела, 2011. 368 с.
6. Альперович В.Д. Геронтология. Старость. Социокультурный портрет: учеб. пособ. М.: Приор, 1998. 270 с.
7. Гериатрия: учеб. пособ. / Д.Ф. Чеботарев, В.В. Фролькис, О.В. Коркушко и др.; под ред. Д.Ф. Чеботарева. М.: Медицина, 1990. 240 с.
8. Карсаевская Г. Этапы жизненного цикла человека: зрелость, старость. Социально-философский. *Психология зрелости и старения*. 1997. Осень. С. 8 – 12.

УДК 159.922.763:004

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДЕЗАДАПТИВНОЇ ТА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ, ЩО МІСТИТЬ ІНТЕРНЕТ

Марина МАРЦЕНЮК

Maryna Martseniuk. Psychological prerequisites of maladaptive and deviant behavior of adolescents containing the Internet.

The article deals with the psychological safety of adolescents on the Internet, which is particularly relevant in modern society due to the high risks of deviations. The role of the Internet during adolescents' deviant behavior of various forms has been considered, and the preconditions of maladaptive and deviant behavior of teenagers including Internet have been outlined. The main risks of teenage activities that can lead to the formation of deviations have been highlighted and described, namely: information risks, communicative risks and on-line entertainment risks. The variants of psychological correction for people with computer deviations have been presented.

Key words: *adolescence, socialization, Internet environment, deviant behavior, maladaptive behavior, Internet addiction, information risks, communicative risks.*

Марина Марценюк. Психологічні передумови дезадаптивної та девіантної поведінки підлітків, що містить інтернет.

У статті розглядається питання психологічної безпеки підлітків в Інтернеті, що є особливо актуальним в сучасному суспільстві через великі ризики формування девіацій. Розглянуто роль Інтернету в реалізації підлітками різних форм девіантної поведінки та окреслено передумови дезадаптивної і девіантної поведінки підлітка, що містить Інтернет. Висвітлені й описані основні ризики підліткової діяльності, що можуть призводити до формування девіацій, а саме: інформаційні ризики, комунікативні ризики та онлайн-розважальне середовище як джерело ризику. Представлені напрямки психологічної корекції осіб з комп'ютерними девіаціями.

Ключові слова: підлітковий вік, процес соціалізації, Інтернет-середовище, девіантна поведінка, дезадаптивна поведінка, Інтернет-залежність, інформаційні ризики, комунікативні ризики.

У зв'язку зі стрімким розвитком комп'ютерних технологій зростає кількість людей, які використовують їх з різноманітною метою: для роботи, навчання, для перебування в інтернеті і соціальних мережах; багато людей використовують інтернет як джерело інформації: дізнаються з його допомогою останні новини, насолоджуються переглядом фільмів, читанням електронних книжок. Інтернет став елементом повсякденного життя в сучасному суспільстві.

Для підлітків це ще одне соціальне середовище поряд із сім'єю і школою, що містить певні можливості і ризики, головним чином, через заміни підлітками реального життя на «віртуальне». За дослідженнями Г.В. Солдатової та О.І. Рассказової, за останнє десятиліття доля Інтернет-користувачів серед підлітків збільшилася з 70 до 97%. Доступність Інтернету – поширеність, дешевизна, мобільність – дозволяє знаходитися онлайн майже цілодобово. Виявлено, що біля третини підлітків у будні дні проводять в Інтернеті від 3 до 8 годин свого часу і половина – від 5 до 12 годин у вихідні [6].

На сьогоднішній день існує ряд цікавих досліджень означеного питання, проте у поглядах дослідників немає однастайності через швидку мінливість об'єкту дослідження. Різні аспекти проблеми Інтернет та комп'ютерної залежності висвітлені в роботах російських дослідників Е.Н. Белинської, О.Є. Войскунського, А.М. Жичкиної, О.С. Мартинової, Г.С. Мельник, Г.В. Сол-

датової, О.І. Рассказової, О.О. Бочавер, О.М. Лажинцевої та ін.

Так, В.О. Бурова вважає Інтернет-залежність патологією XXI століття і вивчає механізми формування Інтернет-залежності. О.Є. Войскунський досліджує різні аспекти проблеми залежності від комп'ютерної мережі. О.С. Мартинова розкриває якості Інтернет, а саме: анонімність, доступність, невидимість, безпеку, простоту використання, які виявляють велику послугу людям, які потерпають від шкідливих звичок, і разом з тим наносять непоправну шкоду підліткам і молоді, які замість соціалізації в реальному світі знаходять можливість соціалізації у віртуальному. Г.С. Мельник розкриває напрямки досліджень про вплив комп'ютерного спілкування у медіа-психології. А. Церковний вивчає вплив на розвиток залежності вироблених суб'єктом емоційно забарвлених дій, можливості для вчинення яких містить Інтернет.

Зацікавлення викликають напрацювання зарубіжних науковців. А. Голдберг запропонував діагностичні критерії визначення Інтернет-залежності. К. Янг виявила фактори, що спричиняють залежність та дослідила швидкість її формування. Л. Роберт описала деякі можливі психофізіологічні кореляти надмірного використання Інтернету [3].

Кількість користувачів комп'ютерами і Інтернетом в Україні росте дуже швидко, і в

найближчій перспективі наблизиться до середньоєвропейських показників. Так, якщо в 2003 році в Україні Інтернетом користувалося тільки до 2,5 мільйона чоловік (близько 5% населення), то в 2004 році кількість користувачів зросла до 3,8 мільйонів чоловік (близько 8% населення), кількість сайтів збільшилася на 4,2% (28,8 тисяч), послуги із забезпечення доступу до мережі пропонують близько 300 Інтернет-провайдерів [7].

На сьогодні в Україні близько 10% населення має доступ в Інтернет, але процес комп'ютеризації пострадянських країн відрізняється від такого в західних країнах вибухоподібним характером. Оминувши проміжні етапи, що пройдені західними користувачами комп'ютерів, вітчизняні впродовж декількох років отримали доступ до самих сучасних моделей і технологій. Показова динаміка комп'ютеризації учнів м. Одеси. Так, якщо в 1992 році доступ до комп'ютерів мали тільки 0,8% учнів, то в 1997 році вже 16,7%. На жаль, таке стрімке входження в нову комп'ютерну культуру супроводжується психічними і поведінковими розладами. У 15,5% обстежених школярів – користувачів ПК виявлені ознаки патологічної залежності від комп'ютерної діяльності. У суспільстві з поступальним розвитком комп'ютеризації цей показник знаходиться на рівні 6% [7].

Актуальним і значущим сьогодні постає питання психологічної безпеки підлітків в Інтернеті. Відзначимо, що школярі країн пострадянського простору частіше, ніж їх європейські однолітки, використовують неконтрольований дорослим вихід в Інтернет. Відомо, що в Європі найбільш часто підлітки використовують Інтернет в загальній кімнаті помешкання (60%) і в школі (понад 60% випадків). Вітчизняні школярі частіше виходять в Інтернет в своїх окремих кімнатах (більше 70%) і з комп'ютерів друзів (більше 50%). Відзначимо, що високим ступенем популярності серед підлітків користується мобільний Інтернет – використання мобільних телефонів і смартфонів. Все це знижує можливість контролю батьками змісту інтернет-

активності дітей, що в певних випадках може привести до небезпеки зіткнення з комунікативними ризиками: агресією, насильством, кібербулінгом в рамках інтернет-спілкування [5].

Аналіз змісту активності підліткової аудиторії в Інтернеті показує, що найбільш популярним є: пошук різноманітної цікавої інформації, фотографій, відео, музики, новин – 76% респондентів; пошук інформації для навчання (роботи) – 49%; спілкування усіма можливими способами – 41%; пошук нових друзів в соціальних мережах – 40%; онлайн-ігри і мобільні ігри – 33%; читання новинних стрічок, в тому числі в соціальних мережах, – 27%; скачування матеріалів, включаючи інформацію на піратських ресурсах – 24%; спілкування з іншими людьми в онлайн-іграх і віртуальних світах – 14%. Таким чином, можна говорити про те, що використання Інтернету підлітками включає в себе рішення як особистих, так і навчальних завдань. Відзначимо низьку популярність освітніх ресурсів і онлайн-курсів – лише 7% серед підлітків. При цьому підлітки, на відміну від дорослих, менш активно використовують електронну пошту та орієнтовані на миттєвий обмін повідомленнями, безперервний потік новин та діалоги за допомогою чатів, месенджерів та соціальних мереж [2].

Проблема освоєння підлітками Інтернету представляється недостатньо розробленою ані у вітчизняній, ні в зарубіжній науці. Підлітки, вирішуючи завдання віку, зокрема, сепарації від батьків, проявляють схильність до експериментування без обговорення своїх експериментів з дорослими, тому вони є уразливою групою з точки зору небезпечного і неграмотного використання Інтернету.

Інтернет-простір може сприяти як розвитку підлітка, так і його дезадаптивній поведінці. Так, О.Є. Войскунський зазначає, що подібна підліткова активність має як позитивні, так і негативні наслідки. Відбуваються розширення досвіду, підвищення соціальної компетентності, реалізація потреб в приналежності до групи і до саморозкриття. Серед негативних

наслідків цього процесу – дифузія ідентичності, надмірна захопленість Інтернетом, яку називають інтернет-аддикцією [4].

На питання про те, чи формує Інтернет нові ризики і форми девіантної поведінки (поведінка, що протирічить прийнятним в цій культурі й соціумі нормам і така, що спричиняє собою шкоду для оточення або для себе), або ж старі ризики і форми адаптуються під сучасні можливості, на сьогодні у дослідників немає однозначної відповіді. Проте Інтернет може виявитися середовищем, що здійснює негативний вплив на соціалізацію підлітка. Саме тому ми маємо за мету – розглянути роль Інтернету в реалізації підлітками різних форм девіантної поведінки та окреслити передумови дезадаптивної і девіантної поведінки підлітка, що містить Інтернет [5].

На думку російських науковців О.М. Лажинцевої та О.О. Бочавер є сенс розподілити всі ризики формування девіацій залежно від виду діяльності, якою займаються підлітки на три основні групи:

- пов'язані з пошуком інформації (*інформаційні ризики*),
- із спілкуванням (*комунікативні ризики*)
- і розвагами (*онлайн-розважальне середовище як джерело ризику*) [5].

1. *Інтернет як джерело інформації.* Активний пошук різноманітної інформації підлітками у поєднанні з відсутністю (чи неможливістю) батьківського контролю і обмежень в пошуці може призводити до зустрічі підлітків з рядом ризиків.

Шкідлива інформація. Відомості, що містяться на веб-сайтах, про наркотики, що шкодять здоров'ю дітях, способах виготовлення зброї і тому подібне, доступні для пошуку або такі, що містяться в рекламних банерах і вірусній рекламі піддають підлітка, що перебуває за комп'ютером, тим же негативним впливам, що і реальне соціальне середовище, в якому невисокий рівень психологічного благополуччя, а учасники не займаються аналізом і контролем якості і змісту взаємодій. Доступ-

ність інформації сама по собі може не провокувати ріст девіантної поведінки: за даними Центру дослідження злочинів проти дітей в університеті Нью-Хемпшира, з 1995 р. долі сексуальних злочинів проти дітей, ранньої сексуальної поведінки і суїцидів серед підлітків значно знизилася [5].

Проте на пострадянському просторі рівень підліткової злочинності росте, а рівень підліткових суїцидів залишається одним з найвищих у світі (за даними ВООЗ). Науковці припускають, що сама по собі інформація не провокує девіантну поведінку, а її вплив на підлітків опосередковується культурою. Наприклад, в Америці, де доступний Інтернет з'явився на десятиліття раніше, в суспільстві вже існують способи поводження з подібною інформацією, а у підлітків сформована більш компетентна і критична позиція (у тому числі, завдяки великої чисельності досліджень Інтернету і профілактичним програмам). У нас в країні поки що культурних засобів поводження з подібною інформацією мало, тому підлітки можуть бути уразливі в цій ситуації.

Недостовірна інформація. Відсутність навичок критичного мислення, перепереверки інформації, довіра до анонімних джерел у підлітків можуть призводити до формування спотворених уявлень про себе або про світ.

Незахещена конфіденційна інформація. Підлітки не лише отримують інформацію з Інтернету, але і розміщують її там. Дуже важливим чинником ризику стає недотримання конфіденційності і відсутність захисту персональної інформації. На відміну від підлітків в США і Європі, наші підлітки залишають відкритою для загального доступу інформацію про себе в мережі: у 80% підлітків відкриті профілі в соціальних мережах, 25% вказують в профілі домашню адресу і телефон. Вони також охоче обмінюються своїми фотографіями і досить часто (близько 36%) зустрічаються з людьми, з якими познайомилися в мережі [5].

Небезпечне поводження з власними і чужими персональними даними погрожує як

психічному здоров'ю, так і фізичному благополуччю підлітка.

Віртуальні знайомства можуть служити ресурсом для сучасних підлітків, і вони не готові відмовлятися від знайомств онлайн, проте гарантією користі і безпеки цих, знайомств являється компетентна онлайн-поведінка, яка в теперішній час для вітчизняних підлітків є лише зоною найближчого розвитку, але не дійсною характеристикою.

Таким чином, актуальним психолого – педагогічним завданням в умовах сучасності стає навчання підлітків навичкам роботи з інформацією в Інтернеті. Підвищення критичності, усвідомленості і цілеспрямованості підлітків при пошуку, використанні і розміщенні контенту – це основні мішені в роботі по профілактиці інформаційних ризиків в Інтернеті.

2. *Інтернет як платформа для спілкування.* Дослідники високо оцінюють вклад спілкування за допомогою Інтернету в соціалізацію підлітка. Спілкування в мережі має ряд особливостей і обмежень, що відрізняють його від спілкування наживо:

- знижуються тривожність і критичність, підвищується рівень довіри, людині легше встановити контакт з співбесідником, частіше виникає ефект «попутника»;
- часто спілкування відбувається паралельно з іншою діяльністю;
- неможливо враховувати невербальну сторону спілкування;
- зворотний зв'язок від співрозмовника може бути відсутнім або бути відстроченим, відповідальність за свої слова і дії знижена.

Чи є спілкування в Інтернеті продовженням спілкування в реальному житті, або це інша, кардинально інша форма комунікації? Американські дослідники (Kraut, Kiesler, Bonevaetal., Gross, Juvonen, Gable, Lee) розглядають в даному випадку гіпотезу «Rich – Get – Richer», що припускає, що підлітки, які успішно вибудовують соціальні контакти в реальному житті, використовують Інтернет для підтримки контактів і як засіб швидкої і зручної комунікації,

тим самим посилюючи успішність свого спілкування; підлітки ж, які відчувають труднощі в спілкуванні зі однолітками наживо, вважають за краще усамітнюватися в Інтернеті, підтримувати віртуальне спілкування з незнайомими і малознайомими людьми, замінюючи реальні контакти на віртуальні, що призводить до подальшого підвищення труднощів з очним спілкуванням. Другий сценарій достатньо згубно позначається на розвитку підлітка і може привести до ряду труднощів у подальшому житті – проблеми, через які підлітки вдаються до ескапізму (відходу в Інтернет від реального спілкування до віртуального), не вирішуються, а поглиблюються і можуть трансформуватися в девіантну поведінку.

Серйозною проблемою спілкування онлайн виступає факт того, що неповнолітнім адресуються пропозиції сексуального характеру, які неохоче обговорюються підлітками (через переживання сорому, провини або страху бути позбавленими Інтернету) і важко піддаються аналізу і підрахунку і, повинні розглядатися в спектрі ризиків, що містяться в Інтернеті.

Інтернет дозволяє створювати і освоювати певні середовища. Сучасні підлітки мають можливість вибору того, що їм цікаве, – починаючи від компаній і закінчуючи участю в соціальних аспектах життя, які цікавлять.

У Інтернеті підліток може залучитися до угруповання за інтересом (прихильники серіалів, книг і фільмів, акторів і персонажів і тому подібне) або до субкультур. Що міститься усередині цього багатства можливостей – загроза інтеграції в агресивно налагоджені, небезпечні, негуманні, маніпулятивні середовища (націоналісти, сектанти, тощо). Віртуальні аналоги небезпечних середовищ виглядають набагато безпечніше і привабливіше, вони менш помітні і доступні дорослому, а витягнути підлітка з віртуального середовища складніше, ніж з фізично визначеної.

Навіть нешкідливі на перший погляд захоплення (фан-співтовариства, об'єднання любителів чого-небудь) можуть мати негативну дію:

Інтернет-група може віддалити підлітка від реального життя, позбавити його сну, відволікати від зобов'язань і справ, замінити реальне життя віртуальною – вигравши конкуренцію з діючим соціальним оточенням. Це дезадаптивний шлях соціалізації підлітка [5; 6].

3. *Інтернет як розважальне середовище.* За-рубіжні дослідники (Кoo, Kneer, Glock, Hassouneh, Breg, Kardefelt – Winther,) говорять про те, що онлайн-ігри являють доступне барвисте середовище, що надає можливості для:

- того, щоб впоратися поралися з негативним емоційним станом;
- для вивчення нового (ігровий світ, фізика, історія, розвиток);
- для участі в створенні чогось нового (через свого персонажа і дії);
- переживання досвіду самоактуалізації (через ігрові досягнення);
- соціалізації (через спілкування з друзями гравцями і вступ в ті або інші групи);
- уникнення і переривання травмуючих ситуацій шляхом виходу з гри/ комунікації [5].

Проте при захопленні онлайн-іграми у підлітків нерідко формується ескапізм: вони біжать від реального життя з проблемами у віртуальний світ, перестають спілкуватися з однолітками, сім'єю, відвідувати школу – аж до залежності, яка є девіантною формою поведінки, від цих ігор. У підлітковому віці така форма подолання труднощів особливо приваблива в силу того, що у дітей ще не сформувалися до кінця копінг-стратегії. О.Є. Войскунський вважає, що агресивна поведінка – складова частина більшості онлайн-ігор; в той же час інші дослідники відмічають, що ігри, в яких переважає агресія, вибирають люди, схильні до агресивності у протиположних думкам, що ігри підвищують агресивність).

Оскільки онлайн-ігри являють собою споклиивий простір для відходу від рішення актуальних життєвих завдань і в цьому сенсі підвищують ризик дезадаптивної поведінки підлітків важливим завданням психолого-педагогічного супроводу являється формуван-

ня користувачів усвідомленого відношення до онлайн-ігор, допомога в уникненні надмірної захопленості і надання альтернатив такому проведеному часу.

Інтернет робить величезний вплив на багато сфер життя підлітків, а саме: на формування ідентичності у підлітків в інтернеті, впливає на зміни структури вищих психічних функцій, структури і функцій пам'яті, уваги, мови підлітків – як усної, так і писемної. Зміни культури, до якої належать підлітки, її структури, способів поширення і прийняття можуть також служити ґрунтом як для розвитку, так і для дезадаптації підлітків.

Отже, Інтернет є різноманітним середовищем, яке може підвищувати ризики підлітка відносно неблагополучної соціалізації і девіантної поведінки [4; 5]. В наші дні існує декілька форм девіантної поведінки в Інтернеті, які найчастіше зустрічаються саме серед підлітків, це:

- Інтернет-злочинність;
- Хакерство;
- Кібербулінг;
- Геймерство;
- Інтернет-залежність [8].

Інтернет-залежність – одна з самих спірних тем стосовно Інтернету. Не існує єдиного терміну, визначення, критеріїв, також дуже спірне питання діагностики. Цей діагноз не включений в DSM – V та МКБ-10. Незважаючи на це, фахівці все частіше говорять про цю проблему і шукають шляхи її рішення.

На сьогоднішній день в Україні не існує психологічного чи психіатричного діагнозу «Інтернет» чи «комп'ютерної» залежності. Цей діагноз не включений в DSM – V та МКБ-10.

Так, А. Голдберг поряд з поняттям інтернет-залежності використовує термін «патологічне використання комп'ютера» та приводить власну систему критеріїв її діагностики. На його думку, Інтернет-залежність можна констатувати при наявності 3 пунктів з наступних:

- кількість часу, яку потрібно провести в Інтернеті, щоб досягти задоволення (іноді по-

чуття задоволення від спілкування в мережі межує з ейфорією), помітно зростає;

- якщо людина не збільшує кількість часу, що вона проводить в Інтернеті, то ефект помітно знижується;

- користувач робить спроби відмовитися від Інтернету чи хоча б менше проводити в ньому менше часу;

- припинення чи скорочення часу, проведеного в Інтернеті приводить користувача до поганого самопочуття. [2].

У найбільш загальному вигляді Інтернет-залежність визначають як надмірну захопленість і занурення в Інтернет. Дослідження науковців показало, що близько 30% опитаних підлітків вважають, що залежність від Інтернету – це сучасний спосіб життя та не бачать в цьому проблеми. Близько 15% підлітків визнають, що вони іноді забувають про їжу, сон і сім'ю, проводячи увесь час онлайн. Близько половини повідомили, що відчувають втрату контролю над своєю поведінкою в Інтернеті, намагаються зменшити частоту і тривалість виходів в мережу, іноді блукають по Інтернету без якої-небудь мети, і навіть відчувають на собі синдром відміни, що проявляється в нав'язливих думках про Інтернет, емоційну напругу, депресивний стан, спалахи люті і туги [3].

Інтернет виступає привабливим середовищем, яке є легкодоступним і барвистим, воно дозволяє почувати себе досить соціалізованим і активним, мати певні досягнення, згладжувати і уникати негативних наслідків. Це відволікає від негативних думок, допомагає уникнути тривожних ситуацій в реальному житті, але при цьому не вирішує реальних проблем, а просто заміщає їх або посилює.

Складно говорити про «вихід» просто в Інтернет як такий, а не в якийсь конкретний вид діяльності. Це може бути фан-співтовариство, радикальні угруповання, онлайн-ігри, тощо [2].

Формування інтернет-залежності виступає найбільш поширеним можливим негативним ефектом відвідування Інтернету. Для первинного визначення ступеня інтернет-залежності

можна використовувати наступні критерії: кількість часу, проведеного в Інтернеті; зниження результатів повсякденних форм діяльності; дезадаптація підлітка.

Можна виділити наступні ознаки інтернет-залежності, характерні для підліткового віку:

- потяг до специфічних форм діяльності за допомогою Інтернету – захопленість комп'ютерними іграми, часто рольовими; соціальними мережами (постійна перевірка пошти, прагнення відповідати на всі повідомлення і листи, безцільне спілкування); кібербродяжничество як безцільний пошук інформації в Інтернеті;

- негативні переживання, що виникають при обмеженні або неможливості заходити в Інтернет, які проявляються в сильному бажанні зайти в Інтернет, наявності нав'язливих думок па цю тему, неспокої, нетерпінні, тривоги і навіть соматизації переживань (втрата апетиту, розлади сну і тощо);

- дезорганізація інших видів діяльності. Велика частина часу, фізичних сил, емоційних переживань і інтелектуальних зусиль підлітка виявляються пов'язаними з Інтернет-активністю, що негативно впливає на повсякденне життя. У крайніх формах Інтернет-залежний підліток перестає виходити з дому;

- постійне некритичне збільшення часу, що присвячується інтернет-активності;

- поява змінених станів свідомості, не обумовлених хімічними впливами (медичні препарати, алкоголь, наркотики та ін.). Зміна стану свідомості пов'язано зі звуженням фокуса свідомості, втратою орієнтації в цілях своєї діяльності, тимчасової перспективи, місцеперебування [8].

За результатами дослідження Л.Н. Юр'євої та Т.Ю. Больбот, у підлітків початку захоплення комп'ютером передували ряд психотравмуючих ситуацій як от: розлучення батьків (46%), перехід в нову школу (15%), переїзд в нове місто (15%), конфлікти з вчителями, в сім'ї, з однокласниками (24%). І замість розв'язання проблем у досліджувані повідомляли про виникнення бажання «з головою» зануритися в комп'ютерний світ [7].

Також виділяється непрямий, опосередкований вплив комп'ютерів па зміну традиційних форм діяльності, в тому числі і в підлітковому віці:

– поширення перетворень (діяльність, змінена під впливом інтелектуальних технологій сама починає грати роль джерела подальших перетворень інших видів діяльності);

– поворотні дії (зміна конкретного виду інформаційної діяльності може призводити до зміни неінформативної (традиційної) форми тієї ж діяльності);

– генералізація перетворень (комп'ютерні технології впливають як на окремі психічні процеси, так і на особистість в цілому);

– інтерференція перетворень (зміни, що відбуваються накладаються на інші зміни, що може привести як до гіперболізації, так і до нейтралізації наслідків) [1].

На думку М. Грекова, при заміні реального простору віртуальним змінюються межі взаємодії між людьми, людина підміняє свою справжню особу особою уявною; знижується кількість і якість контактів і соціальної

взаємодії в реальному житті. Таким чином, може виникати залежність від перебування у віртуальному світі, бажання знаходитися в нім більше і частіше, ніж в реальному.

Сутність процесу психологічної корекції полягає в тому, щоб особа з тією або іншою мірою комп'ютерних девіацій усвідомила можливість задоволення актуальних для неї соціальних потреб (наприклад, потреби в прийнятті, повазі) в реальній дійсності, а не віртуальному світі. З цією метою в роботі з підлітками є сенс використати методи які спрямовані на:

- розвиток видів діяльності індивіда, а саме: розвиток умінь ефективного спілкування;
- формування віково-психологічних новоутворень, а саме: позитивного «Я» – образу і формування адекватної самооцінки;
- підвищення усвідомленості, цілеспрямованості та критичності у підлітків.

Залучення підлітка в процеси, не пов'язані з комп'ютерною діяльністю, дозволяють зберегти психічне і фізичне здоров'я не лише самого підлітка, але і членів його сім'ї.

Джерела:

1. Бабаєва Ю. Д., Войскунский А. Е. Детско-подростковая одаренность в применении информационных технологий: постановка проблемы. *Одаренность: рабочая концепция: материалы I Международной конференции*. Самара; М.: Изд-во РПО, 2000. С. 68 – 76.
2. Бурова В. А. Интернет-зависимость – патология XXI века. *Вопросы ментальной медицины и экологии*. 2000. № 1. С. 11 – 13.
3. Вивчення проблеми інтернет-залежності: аналіз результатів експериментального дослідження. / Розлуцька Г. М., Опачко М. В. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/Nvuuped_2012_24_44.pdf
4. Войскунский А.Е. Психология и Интернет. М.: Акрополь, 2010. 436 с.
5. Лажинцева Е. М., Бочавер А. А. Интернет как новая среда для проявления девиантного поведения подростка. *Вопросы психологии*. № 4, 2015. С.49 – 59.
6. Солдатова Г. В., Рассказова Е.И. Из-за Интернета я не ел не спал. *Дети в информационном обществе*. 2011. № 9. С. 22 – 29.
7. Юрьева Л. Н., Ботьбот Т. Ю. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика: Монография. Днепропетровск: Пороги, 2006. 196 с.
8. Янг К. Диагноз – Интернет-зависимость. *Мир Интернет*, № 2, 2000. С. 24 – 29.

УДК 159.9:316.624.3-057.874(477)

ПРОФІЛАКТИКА ТА ПОДОЛАННЯ БУЛІНГУ В СИСТЕМІ ОСВІТИ

Наталія МІЩЕНЮК

Nataliia Mischeniuk. Prevention and overcoming of bullying in the education system.

The article is devoted to the problem of bullying in the educational environment. Here were analyzed the main reasons, as well as methods how to prevent and overcome such a socio-psychological phenomenon as a bullying in the system of education. The basis of the understanding of the bullying is the manifestation of prolonged, systematic aggression in a particular social situation of interaction in the group, based on the inequality between the aggressor and the victim; outlined its forms: physical and psychological.

Key words: bullying, forms of bullying, reasons of bullying, psychological violence, physical violence, prevention of bullying.

Наталія Міщенко. Профілактика та подолання булінгу в системі освіти.

Стаття присвячена проблемі булінгу в освітньому середовищі. Проаналізовано основні причини, а також методи профілактики та подолання такого соціально-психологічного явища як булінг в освіті. В основі розуміння булінгу лежить прояв тривалої, систематичної агресії в конкретній соціальній ситуації взаємодії в групі, що заснована на нерівності між агресором і жертвою; окреслено його форми: фізичну і психологічну.

Ключові слова: булінг, форми булінгу, причини булінгу, психологічне насилля, фізичне насилля, профілактика булінгу.

Створення мирного середовища як умови встановлення демократичних цінностей є орієнтиром для розбудови держави. Заклади освіти ставлять за мету всебічний розвиток дитини, створення умов для засвоєння ефективних моделей поведінки з ровесниками, проте часті явища цькування, булінгу та високий рівень конфліктності серед однолітків не дозволяє в повній мірі досягти поставлених цілей.

Тому значних змін потребує система середньої загальної, професійної (професійно-технічної), позашкільної освіти, які мають забезпечити дотримання загальнолюдських прав; формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками; створити атмосферу безпеки в дитячому та молодіжному колективі, забезпечити процес конструктивної комунікації учнівської молоді з оточуючими.

Актуальність та необхідність вивчення фізичного та психологічного насилля, дискримінації зумовлюється збільшенням кількості його проявів в українських закладах освіти.

Феномен третирування одних учнів іншими став досить серйозною соціальною проблемою не лише у закладах освіти, а й у суспільстві в цілому. За своєю сутністю третирування – це специфічна форма агресивної поведінки, при якій сильніший (авторитетний) учень (або учні) систематично переслідує іншого (слабкого,

аутсайдера). Ситуація третирування не обмежується лише ролями «агресора» і «жертви», вона «втягує» інших однокласників, роблячи їх активними або пасивними учасниками цих відносин.

Метою статті є проаналізувати феномен булінгу в освітньому середовищі та визначити основні заходи щодо профілактики та подолання булінгу в системі освіти.

За результатами аналізу зарубіжних досліджень відзначено, що поняттям, яке найточніше відображає ситуацію фізичного чи психологічного насильства тривалого характеру в освітньому середовищі є «булінг». Булінг – вид соціальної агресії, коли домінантний індивід (чи група) навмисно йде на заподіяння шкоди іншому. Згідно визначення CDC (Centers for Disease Control and Prevention), булінг – це будь-яка агресивна поведінка однієї людини чи групи людей по відношенню до жертви, яка повторюється неодноразово або має очевидні передумови для повторення. Психотерапевт І.Бердишев визначає булінг як свідоме, тривале насильство, що не носить характеру самозахисту і виходить від однієї або декількох осіб [3].

На думку соціолога І.М. Кона, булінг – це залякування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншого страх і тим самим підпорядкувати його собі [4]. Т. Фалд, автор Інтернет ресурсу BullyOnLine (www.bullyonline.org) вважає булінгом регулярну негативну поведінку одного працівника по відношенню до іншого або до цілої групи його колег, включає різні прискипування через дрібниці, часто зовсім необгрунтовані, негативну оцінку роботи або відмова від будь-якої оцінки, прагнення ізолювати працівника або групи працівників від інших, розпускання брудних чуток і пліток [6].

На наш погляд, всі ці визначення у повному обсязі виражають сутність булінгу. Ми прийшли до висновку, що булінгом можна вважати умисне, що не спрямоване на самозахист і не санкціоноване нормативно-правовими актами держави, тривале (або таке, що повто-

рюється) фізичне або психологічне насильство з боку індивіда або групи, які мають певні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо) до індивіда, і що відбувається переважно в організованих колективах з певною особою метою. Булінг (від англ. to bull – переслідувати) – небажана агресивна поведінка дітей шкільного віку, яка призводить до цькування дитини іншою дитиною або групою дітей з метою приниження, залякування та демонстрації сили [1].

Звертаємо увагу на той факт, що в останні декілька років, педагоги шкіл і психологи наближуються до розуміння проблеми булінгу, а також спостерігається збільшення кількості публікацій та матеріалів щодо поінформованості педагогів про причини і форми булінгу у взаєминах між школярами. Першочерговими завданнями психологів та педагогів загальноосвітніх шкіл та інших закладів освіти є не лише попередження булінгу в учнівському колективі, але і проведення відповідної корекційної роботи. Таке бачення проблеми вказує на її прикладний характер та необхідність забезпечення психологічного підґрунтя у розробці адекватних шляхів подолання булінгу в освітньому просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Булінг – явище інтернаціональне і досліджується вченими багатьох країн: США, Великої Британії (Канади, Норвегії, Фінляндії та інших). Як зазначає відомий російський науковець І. Кон, за останні 20 років «булінг» став міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, який означає складну сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем [4].

Перші публікації з проблеми шкільного цькування з'явилися ще у 1905 році. Грунтовніші дослідження належать зарубіжним науковцям зокрема, скандинавським та британським. Серед них Д. Олвеус, А. Пікас, П. Рендолл, Д. Лейн, Е. Мунте, Д. Таттума та ін. На початку 90-х років XX ст. проблема булінгу почала вивчатись у США. Центральне місце в

розвитку теорії булінгу зайняла робота Д. Ольвеуса (Olweus) (1978). Розроблена автором модель булінгу в освітньому середовищі послужила основою подальшого вивчення проблеми. Дослідження українських науковців в основному спираються на зарубіжний досвід (Л.Лушпай [5]). Зокрема, проблему насильства в освітньому середовищі на сучасному етапі розробляють такі українські вчені як С. Бурова, М. Дмитренко, О. Лавриненко, В. Панок, В.Синьов та ін. Заслужують уваги і праці О.Барліт, А. Барліт, А. Король та ін. [6].

Ситуація в Україні щодо дослідження проблеми булінгу наступна (за результатами всеукраїнського дослідження ЮНІСЕФ, проведеного в лютому 2017 року): 1) 40% жертв булінгу ні з ким не діляться проблемою, навіть з батьками; 2) 67% дітей зустрічалися з проблемою булінгу за останні 2 – 3 місяці; 3) сором'язливі та закриті до спілкування діти стають жертвами булінгу в 2 рази частіше за інших; 4) більшість дітей булять за те, що вони виглядають, говорять, думають не так, як більшість оточуючих дітей; 5) 24% українських школярів зараховують себе до числа жертв булінгу; 6) 44% школярів-спостерігачів ігнорували булінг, тому що їм було страшно за себе. Близько 80% дітей в Україні до 15-річного віку в тій чи іншій формі стають учасниками булінгу. Вони можуть бути жертвами, булерами або сторонніми спостерігачами. У той час коли більша частина дітей зустрічаються з булінгом одноразово, близько 8% дітей шкільного віку є хронічними жертвами і піддаються булінгу декілька разів на тиждень.

Мотивацією до булінгу стають заздрість, помста, відчуття неприязні, прагнення відновити справедливість, боротьба за владу; потреба підпорядкування лідерів, нейтралізації суперника, самоствердження тощо аж до задоволення садистських потреб окремих осіб.

Булінг включає чотири головні компоненти: це агресивна та негативна поведінка; здійснюється регулярно; відбувається у відносинах, учасники яких мають неоднакову владу;

ця поведінка є навмисною. Шкільний булінг можна розділити на дві основні форми. Перша – це фізичний шкільний булінг – умисні поштовхи, удари, стусани, побої, нанесення інших тілесних ушкоджень та ін. І друга форма прояву це – психологічний шкільний булінг – насильство, пов'язане з дією на психіку, що завдає психологічну травму шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно заподіюється емоційна невпевненість. До цієї форми можна віднести:

- вербальний булінг, де знаряддям служить голос (образливе ім'я, з яким постійно звертаються до жертви, обзивання, поширення образливих чуток і т.д.);
- образливі жести або дії;
- залякування (використання агресивної мови тіла і інтонацій голосу для того, щоб змусити жертву здійснювати або не здійснювати щонебудь);
- ізоляція (жертва навмисне ізолюється, виганяється або ігнорується частиною учнів або всім класом);
- вимагання (грошей, їжі, інших речей, примус щонебудь вкрасти);
- пошкодження та інші дії з майном (крадіжка, грабіж, ховання особистих речей).

Також однією із форм булінгу виступає «кібер-булінг». Він характеризується приниженням за допомогою мобільних телефонів, інтернету, інших електронних пристроїв (пересилання неоднозначних зображень і фотографій, обзивання, поширення чуток та ін.).

Булінг – в основному латентний для оточуючих процес, але діти, які зазнали цькування, отримують психологічну травму різного ступеня тяжкості, що призводить до тяжких наслідків, навіть до самогубства. І не має значення: це фізичний булінг чи психологічний. Запобігання випадків шкільного насильства є найважливішим завданням держави і, зокрема педагога та психолога, оскільки жорстоке ставлення до дитини неминуче призводить до негативних наслідків.

Психологічної допомоги потребують як ініціатори, так і жертви булінгу. Визначимо типові риси учнів, схильних ставати жертвами булінгу:

- полохливі, чутливі, замкнуті і сором'язливі;
- часто тривожні, невпевнені в собі, нещасні і мають низьку самооцінку;
- схильні до депресії і частіше за своїх ровесників думають про самогубство;
- часто не мають жодного близького друга і успішніше спілкуються з дорослими, ніж з однолітками.

Разом з тим існує й інша, чисельно менша, категорія жертв булінгу, так звані провокативні жертви або бул-жертви. Часто це діти, які відчують труднощі в навчанні, письмі і читанні та / або страждають розладами уваги та підвищеною збудливістю. Хоча ці діти за природою не агресивні, їх поведінка часто викликає роздратування у багатьох однокласників, дорослі їх теж не люблять, що робить їх легкою здобиччю і жертвами булінгу, а також сприяє закріпленню соціально невідповідних психологічних рис та стилю поведінки. При цьому вони часто не зустрічають підтримки, оскільки діти, які частіше за інших піддаються булінгу, відрізняються соціальною відчуженістю, схильністю уникати конфліктів, або, навпаки, підвищеною агресивністю. Діти, які стали жертвами булінгу, проявляють такі (у тому числі патологічні) особливості поведінки:

- прикидаються хворими, щоб уникнути відвідування школи;
- бояться одні йти до школи і в зворотному напрямку, просять проводити їх на уроки, запізнюються;
- поведінка і темперамент кардинально змінюються;
- наявні симптоми страху, що полягають у порушеннях сну й апетиту, нічному крику, нервовому тикі, відлюдкуватості і скритності;
- наявність рваного верхнього одягу або пошкоджених речей;
- часті прохання дати кошти, злодійство;

• зниження якості навчання, втрата інтересу до улюблених занять;

- постійні забої, синці та інші травми;
- замкнутість, небажання йти на розмову;
- як прояв крайнього ступеня: суїцид.

Варто зазначити, що булінг у школі виявляється не лише в діях учнів у ставленні один до одного, але і в діях учителів щодо учнів чи навпаки. Вчителі у своїй взаємодії з дітьми можуть проявляти таку поведінку, що приносить останнім психологічний біль і обмежує їх право на збереження гідності особистості. Виявити поведінку, що вказує на булінг, досить складно. Вчитель під час взаємодії з учнями може застосовувати авторитарний стиль управління, який, хоч і може сприйматися дітьми як обмеження їхніх прав, але не є булінгом за визначенням.

Шведський дослідник Х. Лейман запропонував термін «мобінг» (або «психологічне тероризування»), під яким розумів ворожі неетичні комунікативні дії систематичного характеру, спрямовані на певного індивіда. Такі дії повторюються відносно часто (як мінімум один раз на тиждень) і тривають упродовж досить тривалого періоду (як мінімум півроку). Згідно з одним із визначень, третирування тлумачиться як використання чиеїсь сили або статусу для залякування, заподіяння шкоди або приниження іншої особи, що має меншу силу чи статус. Виділимо основні ознаки третирування: систематичність, регулярний характер прояву на відміну від окремого агресивного вчинку; взаємовідносини переслідувача і жертви (нерівність фізичних або соціальних можливостей).

Основними формами прояву цього явища є фізична (побиття учня), вербальна (вербальні образи, погрози, ворожі насмішки або жарти) та соціальна (непрямі форми фізичної та вербальної агресії – бойкот, ворожа міміка та жестикуляція).

Останнім часом увагу дослідників привертає нова форма третирування – «кібертретирування» (cyberbullying). Під ним розуміють форму поведінки, яка полягає у розсиланні по-

відомлень агресивного й образливого характеру з використанням нових інформаційних та комунікаційних технологій (Інтернет, мобільний телефон). Третирування через Інтернет дозволяє агресорові зберегти свою анонімність і перетворити ситуацію переслідування на своєрідний «маскарад».

До основних чинників третирування одних учнів іншими дослідники відносять демографічні, індивідуально-психологічні та соціально-психологічні. Ці чинники третирування в учнівському колективі збігаються з відомими чинниками агресивної поведінки: насильство в сім'ї, вплив асоціальних субкультур однолітків, засобів масової інформації, темпераментальні та характерологічні особливості тощо. Розподіл ролей у ситуації третирування обумовлюється самооцінкою (рефлексією) власної поведінки учнів в ситуаціях третирування, соціальним прийняттям або неприйняттям та соціальним статусом учнів. Гендерні відмінності проявляються у тому, що хлопці частіше виступають у ролі агресора чи його помічника, тоді як дівчата частіше обирають роль стороннього спостерігача або захисника жертви.

Типовою жертвою переслідування найчастіше стає високотривожна, сенситивна, невпевнена в собі дитина, схильна до депресивних переживань. Згідно з одними даними, жертвами частіше стають хлопці, згідно з іншими - гендерних відмінностей не існує. Така дитина має проблеми у спілкуванні з однолітками (не має друзів або має менше, ніж інші), тому її соціальний статус у класі часто низький. У фізичному плані такі діти іноді слабкіші за однолітків (однак це стосується переважно жертв-хлопців). У багатьох випадках учні-жертви тримають свої проблеми «в собі». Мотивами можуть бути побоювання помсти з боку агресорів, недовіра до власних батьків та інших родичів.

Переслідувачем у більшості випадків є фізично розвинуті хлопці, які виховувались у сім'ях з негативним соціально-психологічним

кліматом – недбайливим або ворожим ставленням з боку батьків, використанням покарань. Часто саме в сім'ї вони отримали перший досвід насильства і згодом почали переносити його на однолітків. Щодо притаманних їм особистісних рис, то дослідники називають домінантність, агресивність, низький рівень емпатії, гіперактивність та імпульсивність. Завдяки поєднанню таких рис вони іноді стають лідерами агресивних угруповань, мають високий соціальний статус серед однолітків. Вони схильні проявляти агресію не лише до обраних у школі жертв, а й у ситуації спілкування з іншими дітьми і навіть дорослими (батьками, учителями тощо). Хлопці-агресори більше схильні до проявів агресії фізичного типу, а дівчата – до вербальної та соціальної. Перші спроби третирування інших такі діти можуть робити вже в ранньому шкільному віці.

Види соціально - психологічної профілактики насильства

Визначають такі основні види соціально-психологічної профілактики насильства у молодіжному середовищі: первинна, вторинна та третинна. Кожен із видів профілактики має свої особливості.

До первинної соціально-психологічної профілактики насильства відноситься формування активного стилю життя, який забезпечує реалізацію прав, задоволення потреб та інтересів особистості. Профілактична робота має інформаційний характер, оскільки спрямована на формування в особистості неприйняття та категоричну відмову від маніпуляції.

Первинна соціально-психологічна профілактика насильства серед дітей та учнівської молоді має здійснюватися шляхом включення цієї проблеми в плани практичного психолога та соціального педагога, виховної роботи навчальних закладів як компонент профілактики негативних явищ в учнівському середовищі (проведення тематичних класних годин, годин психолога).

Вторинна соціально-психологічна профілактика насильства є груповою. Метою цього ви-

ду профілактики є зміна ризикованої малоадаптивної поведінки на адаптивну.

У результаті цієї профілактики передбачається зміна ставлення особистості до себе та оточуючих, навчання навичкам поведінки в ситуаціях, які можуть призвести до насильства.

Вторинна соціальна профілактика насильства може здійснюватися шляхом розроблення і проведення тренінгів для дітей підліткового віку та учнівської молоді з проблем насильства; тренінгової програми «Рівний – рівному», тренінгових програм за навчально-методичним посібником «Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі».

Третинна соціально-психологічна профілактика спрямована на інтегрування в соціальне середовище осіб, які потерпіли від насильства. Третинна профілактика передбачає виявлення причин та особливостей поведінки молоді особи, які призвели до виникнення проблеми. Цей вид профілактики здійснюється на особистісному рівні. Важливо, щоб цю роботу проводив фахівець психологічної служби школи.

Пріоритетні напрями, зміст та форми превентивної роботи щодо попередження агресивних проявів та насилля в навчальних закладах.

I. Організаційно-методичний напрям:

- Ініціювання, обговорення та планування спільних дій адміністрації, педагогічного колективу, учнівського (студентського) самоврядування та батьківської громадськості, спрямованих на профілактику виявлених недоліків у роботі навчального закладу з окресленої проблеми.

- Ознайомлення учасників навчально-виховного процесу з нормативно-правовою базою та регулюючими документами щодо превенції проблеми насилля в освітньому середовищі.

- Проведення зустрічей, круглих столів, семінарів, тренінгів із залученням представників правоохоронних органів, служб соціального захисту, медичних установ та інших зацікавлених організацій.

- Запровадження програми правових знань у формі гурткової, факультативної роботи.

- Організація роботи гуртків, факультативів із психології.

- Створення інформаційних куточків для учнів із переліком організацій, до яких можна звернутися у ситуації насилля та правопорушень.

- Створення на базі школи алгоритму реагування на випадки насильства серед дітей: чіткий алгоритм можливих дій, відповідальності та компетенції вчителя, представників адміністрації, психолога і соціального педагога; встановлення їх ролі та обсягу обов'язків у цьому алгоритмі. Варто звернути увагу на те, що роль учителя у такому алгоритмі має бути чітко визначена і досить обмежена, учитель має надавати дитині лише первинну психологічну допомогу, а потім передавати її фахівцеві. Дитина-агресор та постраждала дитина мають отримати допомогу професіонала. Необхідно зменшити кількість спроб вирішити такі проблеми вчителем самостійно. Алгоритм має враховувати вимоги чинного законодавства та залучати, окрім внутрішніх ресурсів школи, сторонніх фахівців – представників служб у справах дітей, кримінальної міліції у справах дітей, громадські організації тощо.

- Організація та проведення в школі спортивних змагань командного типу, виходячи з того, що брак тактильного спілкування між дітьми призводить до агресивного стилю поведінки.

- Зосередження уваги на психосексуальному вихованні дітей, зокрема прийнятних способах вираження особистісних симпатій.

- Ознайомлення учителів і дітей з інформацією про прояви насильства та його наслідки повинно мати систематичний характер.

Подолання, хоча б часткова мінімізація булінгу пов'язана з обізнаністю не лише педагогів, але і батьків щодо поведінки дітей, які зазнають цькування, психологічного насилля, жорстокого поводження.

Важливо враховувати і те, що діти можуть не розказувати про випадки булінгу щодо них нікому з дорослих. Особливо це стосується хлопчиків, від яких батьки через поширеність гендерних стереотипів вимагають, щоб ті були мужніми і протистояли цькуванню. Проте саме для дітей, які страждають від цькування у школі чи у міській громаді, важливими є достатня любов, підтримка, здорові відносини у сім'ї та розуміння й поважливе ставлення з боку педагогів.

У подоланні булінгу також важливо знайти нові підходи до взаємодії з учнями та їхніми батьками. У цьому можуть допомогти різні профілактичні програми навчання учнів та дорослих (в т.ч. і педагогічних працівників) новим формам поведінки, розвиток стресостійкості особистості, здатної самостійно, ефективно і відповідально будувати своє життя. Головна перевага таких програм – формування відповідальності людини і громади за власну поведінку і поведінку інших, готовність прийти на допомогу, розв'язати конфлікт. Профілактичні програми, призначені для проведення групових занять з учнями та дорослими, можуть містити психотехніки з розвитку комунікативних навичок, профілактики асоціальної поведінки з основами правових знань, а також вправи, спрямовані на допомогу в досягненні позитивних життєвих цілей тощо.

Профілактичну діяльність необхідно планувати у спільній взаємодії психолога, класних керівників, адміністрації. Робота спеціалістів

полягає у попередженні виникнення булінгу в освітньому просторі; робота зі збору інформації, розробці індивідуальних програм супроводу кожного учня і відстеження динаміки розвитку повинна бути систематичною; поведінкова стратегія попередження булінгу в освітньому просторі полягає у залученні усього персоналу школи, учнів, їх батьків, а також у підвищенні усвідомленості щодо ситуації булінгу в школі.

Для здійснення превентивної діяльності та вирішення ситуації насильства чи булінгу важливо застосовувати командний підхід (класний керівник, практичний психолог, соціальний педагог, інші спеціалісти за потребою), працювати не лише з дитиною, яка стала жертвою, чи з переслідувачем, але й з усім класом.

Проаналізовані позиції дослідників проблеми булінгу в освітньому середовищі дають змогу констатувати, що це явище негативно позначається на психічному розвитку школярів, що відображається на їх емоційній сфері, соціальних контактах, різних видах діяльності, успішності в них. Розповсюдженість агресивних проявів і цькування школярів визначає актуальність наукового підходу до визначення способів профілактики та корекції наслідків. Остаточне вирішення проблеми булінгу може бути досягнуте завдяки розробці та впровадженню в теорію та практику освітньо-виховних закладів більш результативних програм з профілактики булінгу, на основі існуючих та апробованих у різних країнах світу з врахуванням національної специфіки.

Джерела:

1. Барліт О.О. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти: науково-методичний журнал*. 2012. № 2 (35). С. 44 – 47.
2. Bullying. Мюллер В.К. Новый англо-русский словарь / Перераб. и доп. изд. URL: <http://www.rambler.ru/dict/new-enru/00/55/78.shtml>.
3. Бердышев И. Лекарство против ненависти / Илья Бердышев; семинар записала Е. Куценко. *Первое сент.* 2005. 15 марта (№ 18). С. 3.
4. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? *Сексология. Персональный сайт И.С. Кона*. URL: <http://www.sexology.narod.ru/info178.html>.

5. Лушпай Л.І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 4. С. 126 – 131.
6. Фалд Т. Буллинг. Офисные хулиганы. *Пси-фактор*. 2005. URL: <http://psyfactor.org/lib/bullying.htm>.

УДК 316.624.3

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ІНТЕРВЕНЦІЯ ТА ПРЕВЕНЦІЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ

Олександра ОРОС

Oleksandra Oros. Socio-psychological intervention and prevention of violent behavior of children.

This article deals with theoretical and practical aspects of preventing and correction of physical violence between children. The author describes the results of investigations of features of violence among children. Models of active violent behavior are described. Special attention was paid to the explication of violent behavior based on comprehension of supplied information.

Key words: *physical violence, physical violence by kids, children, kids, correction, breaking the law, underage crime.*

Олександра Орос. *Соціально-психологічна інтервенція та превенція насильницької поведінки дітей.*

В статті розглянуто теоретичні та прикладні аспекти соціально-психологічної інтервенції та превенції фізичного насильства серед дітей. Відображено результати дослідження особливостей проявів фізичного насильства дітьми. Окреслено моделі пояснення насильницької поведінки серед дітей, що мають прикладний характер.

Ключові слова: *фізичне насильство, прояви фізичного насильства дітьми, діти, профілактика, превенція, інтервенція, протиправна поведінка, злочинність неповнолітніх*

У сучасному світі проблема застосування насильства серед дітей надзвичайно актуальна. Хоча зведення правоохоронних органів засвідчують зниження рівня дитячої злочинності, ми не можемо впевнено констатувати зниження рівня насильства в дитячому середовищі. Згідно з дослідженням Українського інституту соціологічних досліджень ім. О. Яременка, 38% учнівської молоді щонайменше раз на рік взяли участь у бійках, 32% – зверталися до медиків з травмами. Хлопці демонструють агресивну поведінку втричі частіше, ніж дівчата (60% проти 20%). Дівчата рідше потрапляють у бійки та, відповідно, і травмованих серед них також у 1,5 рази менше, ніж серед хлопців. З віком кількість тих, хто звертається по медичну допомогу через травмування в бійках зменшується – з 35% до 23%. [1, с.107].

Напрямки превентивної роботи з дітьми, що проявляють фізичне насильство, мають виходити з розуміння природи фізичного насильства, його статусу в сучасному суспільному житті та можливостей його контролю. Найбільш складним питанням є розуміння природи фізичного насильства. Давня міфологія і філософія не змогли пояснити природу фізичного насильства, виходячи з теокосмічної та природної нерівності людей, а сучасна наука –

виходячи з деонтологічної рівності та соціальної справедливості. Дослідження проблем насильства та протиправної поведінки з боку дітей, а також шляхи попередження цієї проблеми торкалися в своїх працях П.П. Андрушко, В.М. Кудрявцев, В.А. Ігошев, Г.М. Мінковський, А.П. Тузов, Я.И. Гілінський, Т.П. Авельцева, А. Бова, К. Вільсон, Ш. Волин, Т. Журавель, А.Ф. Зелінський, Н. Зинов'єва, Г.Ковганич, О.Г. Колб, В.И. Кривуша. Проте специфіка проявів фізичного насильства дітьми обумовлює потребу в формуванні напрямків профілактичної роботи, виходячи з результатів моніторингу сучасного стану справ.

Мета статті – розглянути можливості соціально-психологічної інтервенції та превенції проявів фізичного насильства серед дітей.

Специфічною ознакою насильницької поведінки дітей є високий рівень латентності. Чи не єдиним джерелом офіційної фіксації таких випадків є зведення органів внутрішніх справ про рівень протиправної поведінки дітей.

Ретельніший аналіз динаміки злочинності неповнолітніх дозволяє виявити ряд важливих обставин:

- рівень протиправної поведінки неповнолітніх відрізнялися найбільш інтенсивними темпами її зростання – в середньому на 14 – 17% кожних п'ять років;

- зростання делінквентної поведінки дітей відбувався на тлі скорочення або украй незначного в окремі роки збільшення спільної чисельності цієї вікової групи в населенні;

- злочинність неповнолітніх зростала, не дивлячись на те, що в окремі періоди каральна практика відносно цієї категорії населення була досить суворою;

- вельми істотну поправку в статистичну картину стану і динаміки злочинності дітей може внести повніший облік такого явища, як латентність, коли через низький рівень виявлення, дефектів реєстрації скоєних підлітками злочинів, фактичний рівень цієї злочинності, якщо судити за оцінками фахівців-експертів, в 3 – 4 рази вище, ніж офіційно відображеного

статистикою. Практика боротьби із злочинністю неповнолітніх постійно приводить не лише до відомих спотворень спільної картини даного явища за рахунок неповноти реєстрації кримінально караних діянь, але і до неточної або навіть неправильної кримінально-правової політики по відкритих кримінальних справах, що розслідуються, за визначенням і виконання покарання.

Попередження випадків фізичного насильства розглядається як система соціальних і спеціальних заходів, спрямованих на усунення причин і умов, які сприяють вчиненню насильства, припинення насильства, яке готується або вже почалося, притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні насильства, а також медико-соціальна реабілітація жертв насильства. До загальносоціального попередження насильства відноситься вся сукупність заходів держави, суспільства, органів місцевого самоврядування, яке здійснюється у вигляді діяльності органів по контролю за додержанням прав і свобод особи. Спеціальні заходи з попередження насильства залежно від моменту їх здійснення поділяються на заходи профілактики і заходи припинення.

Спеціальні заходи з попередження насильства здійснюються, згідно з Законом України «Про попередження насильства в сім'ї», здійснює служба дільничних інспекторів міліції та кримінальна міліція у справах дітей.

Важливим моментом системи обліку дітей, що скоїли протиправне діяння, в системі поліції є те, що це недиференційований облік всіх категорій дітей: звільнених із місць позбавлення волі; засуджених, але стосовно яких виконання вироку про позбавлення волі відстрочено, а також засуджених умовно або до виправних робіт; обвинувачуваних у вчиненні злочинів і не взятих під варту в період попереднього слідства; які вчинили злочин, але звільнені від кримінальної відповідальності у зв'язку із застосуванням заходів громадського впливу, акта про амністію, до яких застосовано примусові заходи виховного характеру, а також тих, які вчи-

нили суспільно небезпечні дії до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність; звільнених зі спеціальних навчально-виховних закладів; яким лікувальними закладами встановлений діагноз «наркоманія» [2]. Вплив обліку різних категорії дітей може бути неоднозначним, що потребує додаткового вивчення.

Кримінальне покарання дітей не може бути самоціллю. Інтервенція, що виражена у вирощуванні суду, має бути, перш за все, попереджувальною та виховною. Для цього потрібний відкритий розгляд кримінальних справ дітей та обов'язкове спрямування копії вироків суду в кримінальну міліцію у справах дітей для взяття на облік та проведення відповідної роботи з дітьми, до яких було застосовано заходи виховного впливу, яких звільнено від відбування покарання у місцях позбавлення волі, звільнено від відбування покарання з випробуванням із застосуванням іспитового терміну. Отже, діяльність суду з профілактики правопорушень не обмежується лише проведенням судового засідання. Вона має бути спрямована на облік та узагальнення злочинів дітей за демографічними ознаками: віком, статтю, місцем проживання; групою та динамікою злочинів, умов, які сприяли скоєнню злочину.

З метою визначення особливостей проявів фізичного насильства дітьми, які знаходяться на особливому обліку в правоохоронних органах, нами було проведено індивідуальні опитування (N=21) дітей, які перебувають під вартою в ізоляторах тимчасового тримання (ІТТ) міськрайвідділів міліції Закарпатської області, затриманих за скоєння насильницьких злочинів.

Серед дітей, які перебувають під вартою: 90,5% – хлопці, 9,5% – дівчата. Вік опитуваних – від 11 до 17 років, середній зріст – 158,9 см.

Дітям було запропоновано добровільно розповісти про себе, свою родину, де і як вони проводили вільний час, про подію, яка визначила їх місце перебування під вартою та обрати один із запропонованих варіантів відповіді щодо мотивів застосування фізичного насильства

проти інших. Під час опитування дітей в приміщенні знаходився охоронець, тому воно проходило методом вибору одного із заздалегідь підготовлених варіантів відповіді. Респонденту дозволялось задавати лише додаткові питання щодо уточнення процедури вибору відповіді.

За допомогою інтерв'ю було також встановлено: місце проживання респондента, кількість членів сім'ї, наявність у неповнолітніх батька і мами та їх професії. Було встановлено, що більша частина опитаних вільний час перебувала на вулиці та розважалась з друзями (76,2%), вдома допомагали батькам – 9,5%, займалися спортом на спортивному майданчику – 9,5%, навчалася тільки 4,8%. За результатами опитування з приводу мотивації поведінки дітей все відповіді були згруповані в три групи: немотивований вчинок, потреба самоствердження та поганий вплив оточення. Переважна більшість опитаних дітей визнало, що застосування фізичного насильства було немотивованим вчинком (61,9%), другу позицію зайняла потреба самоствердження (28,6%), на останньому місці – поганий вплив оточення (9,5%).

Аналіз результатів дослідження встановив значні психосоціальні відмінності групи дітей, які перебувають під вартою, від інших груп, що знаходяться на профілактичному обліку. Головна відмінність – зв'язок гостро імпульсивного необдуманого застосування фізичного насильства дітьми із відсутністю сім'ї (коеф. кореляції за Пірсоном -0,264). Випадки імпульсивної насильницької реакції на конфліктну ситуацію К. Бютнер пояснює двома найпоширенішими причинами: страх бути травмованим, ображеним, отримати травми; досвід пережитої раніше образи, психотравма чи сам напад. Причому, чим інтенсивніше вияв агресії, тим сильніший стоїть за нею страх.

Хоча вияви образи і злості відрізняються у дітей, батьків та вихователів, з одного боку їх варто розглядати як наслідок унікальної життєвої ситуації кожного, а з іншого виникає пи-

тання про можливість попередження насильства з боку дітей та можливості для дитини оптимально розвивати свої здібності у спільній діяльності з дорослими, в тому числі навчитися розв'язувати конфліктні ситуації [3].

А.Бандура вказує що “поведінка людини активується подіями, які набувають рис загрози в результаті асоціації з болісними спогадами”. Аверсивні переживання призводять до очікування неприємностей, які можуть активувати страх або захисну поведінку. Поки не буде вироблено ефективної стратегії поведінки у відповідь, будь-яка загроза може викликати сильне емоційне переживання. Вже знайома загроза активує захисну поведінку не тільки через аверсивні властивості, але тому, що передбачає можливість негативних наслідків, якщо не буде застосовано адекватних заходів. Захисна поведінка не забувається ніколи, навіть якщо загрози вже нема. Встановлено, що роль подій з попереднього досвіду в управлінні агресивною поведінкою є визначальною. Коли агресія в одних випадках винагороджується, а в інших ні, то рівень то рівень агресивної реактивності можна змінити просто шляхом зміни контексту подій, які сигналізують про можливі зміни [4].

В теорії девіантного поведіння вирізняють різні форми агресії: відкриту та приховану, проактивну та реактивну, інструментальну та ворожу агресію. Існують різні моделі пояснення виникнення агресивної поведінки: психоаналіз вбачає у ній прояв Едипового комплексу, необіхевіоризм вважає агресивну поведінку наслідком фрустрацій, які особистість переносить в процесі «соціального навчання», інтеракціонізм вбачає наслідок об'єктивного «конфлікту інтересів». Ми особливу увагу звернули на модель соціального опрацювання Крика і Доджа. Ця модель пояснює агресивну поведінку як дефіцит соціальних компетенцій, який спирається на проблеми переробки інформації. Виходячи із цієї концепції, неповнолітні проходять існуючу послідовність пізна-

вальних процесів, коли вони переживають потенційно агресивну поведінку.

Спочатку діти намагаються прикрасити подію, тобто вони ніби збирають інформацію з оточення. Потім діти інтерпретують подію під впливом цієї отриманої інформації, а також на основі попереднього досвіду. Таким чином неповнолітні, що проявляють фізичне насилля, намагаються надати певної оцінки ситуації, що склалася. Третій крок: неповнолітній розглядає варіанти можливих реакцій на подію, шукає відповідну реакцію. Ця фаза є вирішальною, неповнолітні оцінюють відповідність різних реакцій і обирають оптимальне рішення.

На заключній фазі ця реакція реалізується у вчинок. Центральний аспект теорії Крика і Доджа полягає у тому, що агресивні неповнолітні майже завжди тяжіють до вибору з-поміж можливих варіантів саме ворожих, негативних реакцій, тому що найчастіше ситуація оцінюється як негативна. У різноманітних дослідженнях багаторазово підтверджувався той факт, що агресивні неповнолітні, схильні до фізичного насилля нейтральну ситуацію оцінюють як ворожу або загрозову [5]. Як наслідок, вони надають перевагу насильницькому, а не ненасильницькому варіанту розв'язання конфлікту чи реакції на дану ситуацію, мають малий обсяг альтернативних дій.

Майбутнє цивілізованої держави неможливо уявити без впровадження сучасних технологій та інноваційних проєктів. Актуальною та ефективною стратегією соціально-психологічної інтервенції та превенції може вважатися Трирівнева модель профілактики правопорушень серед дітей та молоді, яка дозволяє комплексно підходити до розв'язання проблеми – не обмежуючись реагуванням на вже скоєний злочин, а й активно працюючи з потенційними порушниками закону, учнівською молоддю та їхніми сім'ями загалом на рівні громади.

З метою корекції поведінки неповнолітніх, що схильні до фізичного насилля, Аугзбургською робочою групою було розроблено теоретичну і довідникову інтервенційну програму

зменшення агресії молоді у виправних закладах – ТAV. В основі програми лежить стратегія сприяння поширенню і поглибленню певних навичок дітей. Завданнями програми є покращення соціально-розвивальних досягнень, як наприклад, диференціювання сприйняття суперечливих ситуацій. Сюди входить здатність неповнолітнього переміститися в думки і почуття іншої особи. При цьому вони вчаться піддавати сумніву зразки мислення і переходити від “чорно-білого мислення” до диференційованої оцінки соціальних ситуацій. Програма також сприяє формуванню у дитини навичок вирішення проблем, тобто, програма вчить їх формувати цілі та розщеплювати проблеми на окремі кроки. Метою програми не є пряма зміна поведінки, а формування у неповнолітнього принципово іншої позиції до агресивної поведінки, що зміцнює можливість опору важким ситуаціям [5].

Згідно з «Доповіддю про насильство щодо дітей у світі» та інших міжнародних програм захисту прав дитини, напрямки профілактичної роботи з дітьми, що застосовують фізичне насильство, треба поділяти за рівнями їх існування:

- 1) попередження насильства на соціально-політичному рівні, коли попередження насильства виступає як політична мета;
- 2) попередження насильства на рівні громади, коли попередження виступають в якості негайних та оточуючих факторів ризику;
- 3) попередження насильства на рівні ключових ситуативних факторів, які здатні прискорити насильство, яке б за інших умов було б неможливим.

Трирівнева модель профілактики враховує особливості психічного та фізичного стану молоді людини в період формування її особистості, коли їй особливо потрібні підтримка і турбота з боку дорослих, і тому вона має нести справедливу та пропорційну відповідальність за свої дії.

Трирівнева модель профілактики ґрунтується на засадах поваги до суспільних цінностей,

орієнтована на формування у дітей (і в громаді загалом) шанобливого ставлення до загальнолюдських моральних засад, поваги до особистості, а також гендерних, етнічних, культурних та мовних відмінностей, що є в громаді. Нарешті, модель визнає права та свободи дитини, які закріплені в Міжнародній конвенції про права дитини, зокрема її право бути вислуханою та брати участь у процесі прийняття рішень, які впливають на її життя.

Головною ж особливістю трирівневої моделі профілактики є те, що вона передбачає об'єднання ресурсів громади з метою зменшення рівня злочинності серед неповнолітніх.

Три рівні профілактики підліткової злочинності різняться цільовими групами, застосовуваними методами роботи та інструментами. На рівні первинної профілактики діяльність спрямована на налагодження конструктивної соціальної взаємодії підлітків (соціально прийнятної, законслухняної поведінки). Основними суб'єктами профілактичної діяльності на цьому рівні є система освіти та шкільні служби порозуміння (ШСП), які під час тренінгів та «кіл» проводять ціннісно-орієнтоване навчання дітей навичкам конструктивної взаємодії. Передбачається також включення навчальних компонентів із відновного та проактивного підходів в інформаційну стратегію міліції для інформування громадськості та дітей, учнів навчальних закладів.

Вторинна профілактика відбувається в той час, коли працівники поліції реєструють адміністративне правопорушення або інший прояв девіантної/делінквентної поведінки, що не підпадає під дію статей Кримінального кодексу України. У такому разі, координатор центру відновного правосуддя (ЦВП) у громаді може застосувати такий самий механізм реагування і подальшої реабілітації та реінтеграції, що й на третинному рівні профілактики. Однак, якщо випадок менш серйозний, профілактичну діяльність здійснює шкільна служба порозуміння, діяльність якої координує практичний

психолог або соціальний педагог із числа членів мультидисциплінарної команди.

Діяльність ШСП здебільшого пов'язана саме зі вторинною профілактикою злочинності – розв'язанням конфліктів та реагуванням на прояви девіантної поведінки учнів школи. Робота шкільної служби, як і вся модель профілактики злочинності, побудована на принципах відновного підходу. Важливим її елементом є підхід «рівний – рівному», тобто профілактичну діяльність виконують переважно старшокласники, які пройшли спеціальне навчання.

Старшокласники є нейтральними посередниками в розв'язанні конфліктів, що виникають між учнями школи, проводять «кола» в класах та профілактичні заняття. Варто зауважити, що більшість конфліктів у школах, де є така шкільна служба, вдається розв'язати без втручання дорослих або застосування дисциплінарних заходів реагування. Але найбільша перевага цього способу реагування полягає в тому, що завдяки участі в процедурах розв'язання конфліктів учні приймають для себе інший спосіб побудови стосунків з однолітками.

Третинна профілактика відбувається з дітьми, які скоїли правопорушення або злочини. Тож мета профілактики цього рівня – реабілітація правопорушника та реінтеграція його в громаду. Для цього залучають належні ресурси громади та створюють середовище підтримки, що допомагає усунути причини кримінальної поведінки.

Основним інструментом моделі профілактики девіантної поведінки на цьому рівні є програма відновного правосуддя. Її суть полягає в тому, що всі особи, причетні до злочину, мають змогу зустрітися і спільно обговорити його причини й наслідки та визначити дії, які допоможуть усунути (виправити) завдану злочином шкоду. Завдяки такій зустрічі підліток має усвідомити вплив своєї протиправної поведінки та взяти відповідальність за її наслідки, виявивши це через виправлення заподіяної шкоди.

Програма відновного правосуддя може відбуватися у формі медіації, громадської підтримки (коло громади), сімейної конференції та інших формах. На цьому рівні послуги з проведення програм відновного правосуддя надають фахівці центру відновного правосуддя (ЦВП) в громаді. Інспектор кримінальної міліції в справах дітей може залучати до профілактичних дій по факту скоєння правопорушення координатора ЦВП у громаді, він може повідомити про складні соціальні обставини, в яких перебуває дитина (незадовільна родинна підтримка, бездоглядність, жебрацтво тощо). У такому разі координатор ЦВП залучає соціального працівника від самого початку роботи з дитиною. Соціальний працівник бере участь у процедурі медіації або іншій формі відновного правосуддя, допомагає скласти й виконати план реабілітації молодшої людини [6, с. 8 – 12].

На думку Я. І. Гілінського, покарання – це вимушений, але малоефективний метод протидії протиправній поведінці [7].

Соціальні інститути, зокрема інститут виконання покарань, мають специфічний вплив на дітей, соціалізація яких не є завершеною. Дітям старшого підліткового віку набагато складніше адекватно оцінити сенси соціальних норм, штучно створених бар'єрів та обмеження ступені їх свободи.

Стигматизація дитини під час обліку в правоохоронних органах впливає на її позицію в просоціальних системах (сім'я, община, спільнота) та сприяє залученню в асоціальні системи (групи, які підпадають під визначення «підобліковий елемент»). На рівні вже профілактичного обліку дітей відбувається факт невинного втручання у життя дитини, яке назавжди обумовлює його майбутнє. Головним напрямком профілактичної роботи з дітьми, що схильні до проявів фізичного насильства є впровадження «нерепресивного» втручання в їх життя. Головною перспективою цього напрямку є перетворення правосуддя щодо дітей із карального на відновне. Одним із

напрянків перетворення правосуддя щодо дітей із карального на відновне є створення комплексної інноваційної моделі профілактики девіантної і делінквентної поведінки дітей. Нова модель профілактики має замінити неефективний каральний підхід.

Практичним кроком для долання крайнощів метафізично-об'єктивістського та деонтологічно-суб'єктивістського підходів може стати

об'єднання ресурсів представників правової системи, зокрема правоохоронних органів, а також органів місцевої влади, соціальних служб і неурядових організацій. Розширення повноважень мультидисциплінарної команди щодо прийняття зважених рішень здатне перенести увагу з оцінки наслідків вчинків або діяльності на цілісну оцінку поведінки дітей різних соціальних груп.

Джерела:

1. Стан та чинники здоров'я українських підлітків: моногр. / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар, О. Р. Артюх та ін.; наук. ред. О. М. Балакірева. К.: ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2011. 172 с.
2. Про попередження насильства у сім'ї: Закон України № 2789-14 від 01.01.2009 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>
3. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми. М.: Педагогика, 1991. 144 с.
4. Бандура А. Теория социального научения. Санкт-Петербург: Евразия, 2000. 320 с.
5. Malti T., Perren S. Soziale Kompetenz bei Kindern und Jugendlichen. Stuttgart: Kohlhammer, 2008. 280 p.
6. Соціальна робота: *Короткий енциклопедичний словник*. К.: ДЦССМ, 2002. 536 с.
7. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. 520 с.

УДК 342.9 (477)

ІННОВАЦІЙНІ НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ТА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЛЯ ЗАХИСТУ МОЛОДІ ВІД ШКІДЛИВИХ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВПЛИВІВ (на прикладі видання та впровадження у навчальний процес відповідної літератури та проведення студентських олімпіад)

Валентин ПЕТРИК,
Роман КОПОЛОВЕЦЬ

The disclosed proposals to reform the educational process of higher educational establishments and for training in protection of information space, training, retraining and advanced training of specialists in information security, reforming the educational process of higher and secondary educational institutions to protect from harmful information and psychological impacts of International student competition «Ways and mechanisms to protect Ukraine's information space from harmful information and psychological effects». Notice of Security Service of Ukraine VII International Conference «Protection of democratic values and human rights in the activities of secret services».

Keywords: *specialists in information security, information harmful psychological effects, education literature, student competitions.*

У статті розкрито пропозиції щодо реформування навчального процесу вищих та навчальних закладах для підготовки фахівців із захисту інформаційного простору, підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації фахівців з інформаційної безпеки держави, реформування навчального процесу вищих та середніх навчальних закладах для захисту від шкідливих інформаційно-психологічних впливів, проведення Міжнародної студентської олімпіади «Шляхи та механізми захисту інформаційного простору України від шкідливих інформаційно-психологічних впливів». Повідомлення про проведення Службою безпеки України VII Міжнародної конференції «Захист демократичних цінностей і дотримання прав людини у діяльності спецслужб».

Ключові слова: *фахівці з інформаційної безпеки держави, шкідливі інформаційно-психологічні впливи, навчальна література, студентські олімпіади.*

Мета статті. Проаналізувати деякі інноваційні напрями реформування навчального процесу та наукової діяльності для захисту молоді від шкідливих інформаційно-психологічних впливів. **Завдання статті:** розглянути-сучасний стан та розробити шляхи вдосконалення формування критичного мислення для захисту молоді від шкідливих інформаційно-психологічних впливів і підготовки фахівців з інформаційної безпеки держави.

Методи дослідження: аналізу, синтезу, індукції, дедукції, системний, порівняльний, соціально-правового аналізу та ін. Методи аналізу та синтезу використовувались для пізнання найбільш проблемних питань реформування навчального процесу та наукової діяльності. Індукції та дедукції – для визначення основних напрямів вдосконалення навчального процесу. Системний – для вивчення механізмів реформування навчального процесу (у правовому, функціональному та інших аспектах). Порівняльний – при порівнянні рівня проведення олімпіад із захисту інформаційного простору України від шкідливих інформаційно-психологічних впливів.

Інформаційна агресія РФ показала, що Україна не може дати відповідну відсіч агресору з певних причин:

1. Ігнорування керівництвом держави побудови дієвого механізму протидії інформаційній агресії іноземних держав.

2. Недосконалість системи навчання у ВНЗ та школах, де у переважній більшості не

розглядаються питання виявлення прихованих і шкідливих інформаційно-психологічних впливів (ІПВ).

3. Ліквідація відповідних підрозділів та системи підготовки кадрів щодо захисту інформаційного простору України, зокрема ліквідовано:

3.1. Центр протидії шкідливих ІПВ та відділ з протидії російським спецслужбам Департаменту контррозвідки СБ України.

3.2. Управління проблем інформаційної безпеки РНБО України.

3.3. Управління інформаційно-психологічних операцій Головного управління розвідки Міністерства оборони України.

3.4. Спеціальна кафедра «Контррозвідувальний захист інтересів держави в інформаційній сфері» Національної академії СБ України.

3.5. Кафедра інформаційно-психологічного протипротива Військового інституту Національного університету ім. Т. Шевченка.

3.6. Кафедра інформаційної боротьби Національного університету оборони та ін.

До того ж в Україні було припинено підготовку фахівців із захисту інформаційного простору, а також майже відсутня система навчання для формування у населення захисту від прихованих та шкідливих ІПВ.

Викликає занепокоєння Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» № 266 від 29 квітня 2015 року, яким

передбачається руйнування системи підготовки фахівців з управління інформаційною безпекою. Як зазначалося вище, знання і вміння цих фахівців дозволяють ефективно займатися діяльністю з виявлення шкідливих інформаційно-психологічних впливів, виявлення загроз і небезпек національній безпеці України в інформаційній сфері, а також проведення аналітичних досліджень у сфері інформаційної безпеки України. Постанова передбачає ліквідацію галузі знань 1701 «Інформаційна безпека» взагалі і зокрема напряму підготовки 6.170103 «Управління інформаційною безпекою». Вводиться нова галузь знань 12 «Інформаційні технології», до неї входять такі спеціальності: Інженерія програмного забезпечення, Комп'ютерні науки та інформаційні технології, Комп'ютерна інженерія, Системний аналіз, Кібербезпека.

Необхідно терміново внести зміни у цю постанову для збереження підготовки фахівців з управління інформаційною безпекою, насамперед для захисту інформаційного простору України від зовнішньої агресії.

Терміново необхідно ввести нову галузь знань «Інформаційна безпека держави», до якої повинні увійти такі спеціальності:

1. «Управління інформаційною безпекою».

2. «Захист інформаційного простору України» (інші назви: «Захист інформаційного простору держави» або «Інформаційно-психологічна безпека людини, суспільства і держави»).

Спеціальність «Управління інформаційною безпекою» передбачає наявність таких знань: базові поняття щодо інформаційної безпеки держави, суспільства і особи; види та сучасні технології інформаційних впливів; форми і види інформаційного протидіювання; особливості впливу на інформаційний простір України засобів масової інформації та неурядових організацій; інформаційні аспекти економічного протидіювання і тероризму; кримінологічну характеристику комп'ютерної злочинності; склад злочинів у сфері використання електронно-

обчислювальних машин, систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку; історію і особливості сучасного стану інформаційно-психологічного протидіювання; концептуальні засади забезпечення інформаційної безпеки держави; нормативно-правове регулювання забезпечення інформаційної безпеки України; державну систему забезпечення інформаційної безпеки України та функції суб'єктів, які її утворюють; іноземний та вітчизняний досвід щодо підготовки фахівців із інформаційної безпеки держави.

Спеціальність «Захист інформаційного простору України» передбачає наявність таких знань: етапи, ознаки, суб'єкти та методи проведення спеціальних інформаційних операцій; завдання, об'єкти посягань, форми проведення інформаційної війни; історію і особливості сучасного стану інформаційно-психологічного протидіювання; особливості впливу на інформаційний простір України засобів масової інформації та неурядових організацій; духовно-релігійну складову національної безпеки України; особливості захисту інформаційного простору у провідних країнах світу (США, ФРН, Франція, Велика Британія, РФ); нормативно-правове регулювання щодо захисту інформаційного простору нашої держави; функції суб'єктів систем із захисту інформаційного простору України; сучасні пар-технології як механізм впливу на інформаційну сферу нашої держави; імідж, бренд та політична модернізація держави; іміджелогії інститутів сектору безпеки та оборони; комунікативна іміджева компетентність фахівців сектору безпеки та оборони.

Спеціальності «Управління інформаційною безпекою» та «Захист інформаційного простору України» передбачають наявність таких вмінь:

1. Проводити порівняльний аналіз форм, методів, засобів та технологій проведення інформаційних війн, акцій інформаційного впливу та спеціальних інформаційних операцій;

2. Здійснювати прогнози щодо можливих небезпек інформаційному простору держави.

3. Використовувати світовий досвід щодо забезпечення інформаційної безпеки для його творчого впровадження на українських теренах.

3. Аналізувати сучасний стан нормативного регулювання та державної системи забезпечення інформаційної безпеки нашої держави, а також розробляти пропозиції щодо їх вдосконалення.

4. Проводити аналітичні дослідження у сфері забезпечення інформаційної безпеки України.

5. Організувати заходи щодо захисту інформаційного простору України від зовнішньої інформаційної агресії.

6. Використовувати пар-технології проводити іміджблдинг для захисту національної безпеки в інформаційній сфері.

Введення нових спеціальностей буде ефективним тоді коли відповідні фахівці будуть направлятися у Міністерство інформаційної політики України та інші міністерства і відомства, які пов'язані із захистом інформаційного простору. Після введення нових спеціальностей потрібно вводити держзамовлення.

У зв'язку з викладеним нагальною є необхідність розробки в нашій державі відповідної навчальної літератури (посібники, підручники), методичних розробок (програми навчальних курсів) для підготовки висококваліфікованих фахівців (державних службовців, політологів, правознавців, соціологів, психологів, журналістів, представників силових відомств).

Становить інтерес досвід ІСЗЗІКП ім. Ігоря Сікорського. З 2012 року представниками спеціальної кафедри № 2 Інституту в співавторстві з провідними фахівцями України підготовлено до друку і видано підручники «Інформаційна безпека держави», «Забезпечення інформаційної безпеки держави» [1-2], посібники «Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність)», «Забезпечення інформаційної безпеки України», «Забезпечення інформаційної безпеки держави у провідних країнах світу», «Соціальна інже-

нерія (сучасні технології та шляхи захисту)», «Информационно-психологическое противоборство» [3 – 7]. Найближчим часом планується написання та видання підручника «Інформаційно-психологічне протиборство» (заг. ред. Бедь В.В. та Петрика В.М., загальний обсяг понад 400 с.).

Тому пропонується для підготовки фахівців з інформаційної безпеки впроваджувати у навчальний процес відповідних вищих навчальних закладів навчальний курс «Інформаційної безпека держави» (144 ауд. год.).

Перелік знань:

- базові поняття щодо інформаційної безпеки держави, суспільства і особи; види та сучасні технології інформаційних впливів;
- сутність форми і види інформаційного протиборства;
- етапи, ознаки, суб'єкти та методи проведення спеціальних інформаційних операцій;
- завдання, об'єкти посягань, форми проведення інформаційної війни;
- історію і особливості сучасного стану інформаційно-психологічного протиборства;
- склад злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин, систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку;
- особливості впливу на інформаційний простір України засобів масової інформації та неурядових організацій;
- сучасні пар-технології як механізм впливу на інформаційну сферу нашої держави;
- духовно-релігійну складову національної безпеки України;
- інформаційні аспекти економічного протиборства та тероризму;
- нормативно-правове регулювання забезпечення інформаційної безпеки України;
- державну систему забезпечення інформаційної безпеки України та суб'єкти, які її утворюють.

Перелік умінь:

- узагальнювати теоретичні уявлення щодо сутності інформаційної безпеки;

- виявляти існуючі та потенційні загрози національній безпеці України в інформаційній сфері;

- виявляти приховані та шкідливі інформаційно-психологічні впливи;

- здійснювати порівняльний аналіз форм, методів, засобів та технологій проведення інформаційних війн, акцій інформаційного впливу та спеціальних інформаційних операцій;

- надати кримінологічну характеристику злочинам у сфері використання електронно-обчислювальних машин, систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку;

- виявляти ступінь впливу на національну безпеку ЗМІ, громадських та релігійних організацій; використовувати світовий досвід щодо забезпечення інформаційної безпеки його творчого впровадження на українських теренах;

- використовувати піар-технології для захисту національної безпеки в інформаційній сфері.

Цей навчальний курс є базовим з інформаційно-психологічної безпеки, який доцільно вводити у всі ВНЗ і обов'язково гуманітарної спрямованості. Після його закінчення пропонується тим вищим навчальним закладам, які готують фахівців із забезпечення інформаційної безпеки, читання курсів з теорії комунікації: «Сугестивні технології маніпулятивного впливу», «Іміджологія у секторі безпеки», «Піар у секторі безпеки» та ін., або навчальної дисципліни «Забезпечення інформаційної безпеки держави».

Для підготовки фахівців за напрямом «Управління інформаційної безпеки» читається навчальна дисципліна «Забезпечення інформаційної безпеки держави» (72 або 126 аудиторних годин залежно від вищого навчального закладу).

Основні завдання навчальної дисципліни.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми курсантів після засвоєння навчальної дисципліни мають продемонструвати такі результати навчання:

Перелік знань:

1. Концептуальні засади забезпечення інформаційної безпеки держави.

2. Особливості забезпечення інформаційної безпеки США.

3. Особливості забезпечення інформаційної безпеки РФ.

4. Особливості забезпечення інформаційної безпеки ФРН.

5. Особливості забезпечення інформаційної безпеки Великої Британії.

6. Особливості забезпечення інформаційної безпеки Франції.

7. Піар-технології у забезпеченні сектору безпеки.

8. Іміджбілдінг для забезпечення сектору безпеки.

9. Нормативно-правове регулювання інформаційної безпеки України.

10. Функції системи забезпечення інформаційної безпеки України.

11. Іноземний та вітчизняний досвід щодо підготовки із інформаційної безпеки держави.

Перелік вмінь:

1. Здійснювати прогнози щодо можливих небезпек інформаційному простору держави.

2. Використовувати світовий досвід щодо забезпечення інформаційної безпеки для його творчого впровадження на українських теренах.

3. Аналізувати сучасний стан нормативного регулювання та державної системи забезпечення інформаційної безпеки нашої держави, а також розробляти пропозиції щодо їх вдосконалення.

4. Проводити аналітичні дослідження у сфері забезпечення інформаційної безпеки України.

Для захисту від шкідливих інформаційно-психологічних впливів можливим і необхідним введення до навчальних планів підготовки усіх фахівців із вищою освітою обов'язкової (нормативної) навчальної дисципліни «Інформаційно-психологічне протидіювання».

Становить інтерес досвід ІСЗЗІКПІ ім. Ігоря Сікорського. З вересня 2018 року вводиться у навчальний процес цього ВНЗ дисципліна «Інформаційно-психологічне протидіювання».

На другому етапі – введення відповідних програм навчання в школах та інших середніх закладах освіти.

Для формування критичного мислення у дітей та надбання ними навичок розпізнавання прихованих ПІВ потрібно вдосконалити структуру й зміст навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності». Вдосконалення доцільно проводити шляхом скорочення часу на викладання загальновідомих небезпек та доповнення предмета «Безпека життєдіяльності» розглядом таких питань:

- визначення маніпулювання та його рівнів;
- технології маніпуляцій у міжособистих відносинах;
- технології масових маніпуляцій;
- особливості маніпулювання через ЗМІ;
- особливості маніпулювання за допомогою реклами;
- сутність ПІВ;
- загрози людині, суспільству та державі від деструктивних ПІВ;
- проведення інформаційно-психологічно протидії в історії людства;
- чорний піар та «брудні» технології як механізм ПІВ;
- закономірності формування та поведінки натовпу;
- реалізація технологій маніпулювання свідомістю та правилами протидії їм.

Для вдосконалення викладання навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності» необхідно розробити, видати та впровадити у навчальний процес шкіль, ліцеїв і гімназій курс лекцій із безпеки життєдіяльності «Інформаційно-психологічне протидія». З метою підвищення якості викладання навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності» доцільно проводити курси *перепідготовки викладачів* із обов'язковим вивченням зазначено вище навчального курсу «Інформаційно-психологічне протидія».

Навчальний курс «Інформаційно-психологічне протидія» для підвищення кваліфікації викладачів з «Безпеки життєдіяль-

ності» в школах, ліцеях і гімназіях доцільно проводити на базі ІСЗЗІКП ім. Ігоря Сікорського.

27 травня 2015 року СБ України на базі Національного університету «Києво-Могилянська Академія» проведено *VII Міжнародну конференцію «Захист демократичних цінностей і дотримання прав людини у діяльності спецслужб»*. На порядок денний заходу виносилося питання: *«Російська агресія проти України, як фундаментальна загроза свободі, цінностям демократичного суспільства і правам людини: український, європейський та світовий контексти»*. До конференції був проведений конкурс студентських робіт. Автори найкращих 11 робіт змагалися між собою. Переможцем конкурсу став курсант ІСЗЗІ НТУУ «КПІ» (на сьогодні ІСЗЗІКП ім. Ігоря Сікорського) Пахольченко Д.В. Тема роботи: *«Діяльність проросійських неурядових організацій та засобів масової інформації на території Автономної Республіки Крим»* (керівник: Петрик В.М.).

Становить інтерес проведення чотирьох студентських олімпіад *«Шляхи та механізми захисту інформаційного простору України від шкідливих інформаційно-психологічних впливів»*. Олімпіади проходили у два етапи: індивідуальні та командні змагання.

Мета олімпіади:

1. Розгляд широкого спектру реальних та потенційних загроз інформаційно-психологічній безпеці держави, суспільства і окремої особи.

2. Формування критичного мислення серед студентів і курсантів.

3. Розробка рекомендацій щодо вдосконалення навчального процесу для підготовки фахівців із захисту інформаційного простору України.

4. Визначення ролі і місця вищих навчальних та науково-дослідних закладів у забезпеченні інформаційно-психологічної безпеки держави

2 – 3 квітня 2015 була проведена I Всеукраїнська студентська олімпіада *«Шляхи та механізми захисту інформаційного простору України від шкідливих інформаційно-психологічних впливів»* У заході прийняло участь 9 команд із 5-ти ВНЗ.

18 – 19 травня 2016 року була проведена II Всеукраїнська студентська олімпіада «Шляхи та механізми захисту інформаційного простору України від шкідливих інформаційно-психологічних впливів». Організатори заходу Навчально-науковий інститут інформаційно-діагностичних НАУ та ІСЗІ НТУУ «КПІ». В Олімпіаді прийняло участь 21 команда із 15 ВНЗ України.

1 – 2 квітня 2017 року була проведена III Всеукраїнська студентська олімпіада «Шляхи та механізми захисту інформаційного простору України від шкідливих інформаційно-психологічних впливів» на базі ІСЗІКП ім. Ігоря Сікорського. На Олімпіаді багато уваги приділялося аналізу інформаційної агресії РФ проти України. У заході прийняло участь 15 команд (три команди від ІСЗІ КПІ ім. Ігоря Сікорського: «Камікадзе», «Політехнік+», «Бандерівці», керівник Петрик В.М.) із 9 ВНЗ України. Слід зазначити, що половину призових місць здобули курсанти ІСЗІ КПІ ім. Ігоря Сікорського.

30 – 31 березня 2018 року проводилася IV Міжнародна студентська олімпіада «Шляхи та механізми захисту інформаційного простору України від шкідливих інформаційно-психологічних впливів» у Київському національному університеті будівництва і архітектури спільно ІСЗІ КПІ ім. Ігоря Сікорського. В Олімпіаді прийняло участь 19 команд із 12 ВНЗ (10 ВНЗ з України, 1 ВНЗ з Республіки Казахстан, 1 ВНЗ з Республіки Польща).

Висновки. Необхідно внести зміни та доповнення у Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» № 266 від 29 квітня 2015 року, а саме ввести нову галузь знань «Інформаційна безпека держави» до якої повинні увійти такі спеціальності: «Управління інформаційною безпекою», «Захист інформаційного простору України».

Після введення нових спеціальностей потрібно вводити держзамовлення. Введення но-

вих спеціальностей буде ефективним тоді коли відповідні фахівці будуть направлятися у Міністерство інформаційної політики України та інші міністерства і відомства, які пов'язані із захистом інформаційного простору. Для захисту від шкідливих інформаційно-психологічних впливів можливим і необхідним введення до навчальних планів підготовки усіх фахівців із вищою освітою обов'язкової (нормативної) навчальної дисципліни «Інформаційно-психологічне протиборство».

На нашу думку, потрібно ввести найближчим часом у навчальний процес Карпатського університету ім. Августина Волошина дисципліну «Інформаційно-психологічне протиборство» (30 аудиторних годин). Начальну програму та робочу програму кредитного модуля розробляти не потрібно тому, що вони вже розроблені у ІСЗІ КПІ ім. Ігоря Сікорського (розробник Петрик В.М.). Для формування критичного мислення у дітей та надбання ними навичок розпізнавання прихованих ПІВ потрібно вдосконалити структуру й зміст навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності». Вдосконалення доцільно проводити шляхом скорочення часу на викладання загальновідомих небезпек та доповнення предмета «Безпека життєдіяльності» розглядом питань інформаційно-психологічної безпеки. Для вдосконалення викладання навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності» необхідно розробити, видати та впровадити у навчальний процес шкіл, ліцеїв і гімназій курс лекцій з безпеки життєдіяльності «Інформаційно-психологічне протиборство».

З метою підвищення якості викладання навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності» доцільно проводити курси перепідготовки викладачів з обов'язковим вивченням зазначено вище навчального курсу «Інформаційно-психологічне протиборство».

Навчальний курс «Інформаційно-психологічне протиборство» для підвищення кваліфікації викладачів з «Безпеки життєдіяльності» в школах, ліцеях і гімназіях доцільно

проводити на базі на базі ІСЗЗІ КПІ ім. Ігоря Сікорського.

Вважаємо за доцільне організувати 2 – 3 тижневі курси перепідготовки і підвищення кваліфікації (на базі ІСЗЗІ КПІ ім. Ігоря Сікорського) для:

- силових та інших державних структур, що задіяні у захисті інформаційного простору;
- викладачів вищих навчальних закладів, які задіяні у підготовці відповідних фахівців.

Вважаємо, що необхідно продовжити щорічне проведення Міжнародної студентської олімпіади «Шляхи та механізми захисту інфор-

маційного простору України від шкідливих інформаційно-психологічних впливів». Наступну олімпіаду доцільно провести у Карпатському університеті ім. Августина Волошина. Потрібно отримати в Міністерстві освіти і науки України статус міжнародної студентської олімпіади.

Також доцільно виготовити спеціальні медалі для нагородження переможців Міжнародної студентської олімпіади «Шляхи та механізми захисту інформаційного простору України від шкідливих інформаційно-психологічних впливів».

Джерела:

1. Петрик В.М., Присяжнюк М.М., Мельник Д.С. та ін. Інформаційна безпека держави: підручник; в 2 т. / К.: Вид-во ІСЗЗІ НТУУ «КПІ», 2016. Т. 1. 264 с. Т. 2. 328 с.
2. Петрик В.М., Присяжнюк М.М., Мельник Д.С. та ін. Забезпечення інформаційної безпеки держави: підручник; за заг. ред. О.А. Семченка та В.М. Петрика. К.: ДНУ «Книжкова палата України», 2015. 672 с.
3. Петрик В.М., Бакалинський О.О., Жарков Я.М. та ін. Інформаційно-психологічне протистояння (еволюція та сучасність): навч. посіб. К.: Вид-во ІСЗЗІ НТУУ «КПІ», 2012. 248 с.
4. Петрик В.М., Бакалинський О.О., Мельник Д.С., Супрунов Ю.М. Забезпечення інформаційної безпеки України: навч. посіб. К.: Вид-во ІСЗЗІ НТУУ «КПІ», 2013. 208 с.
5. Петрик В.М., Мельник Д.С., Бакалинський О.О. та ін. Забезпечення інформаційної безпеки держави у провідних країнах світу: навч. посіб. / заг. ред. В.М.Петрика. К.: Вид-во ІСЗЗІ НТУУ «КПІ», 2014. 260 с.
6. Соціальна інженерія (сучасні технології та шляхи захисту): навч. посіб. / [О.М.Богданов, В.М.Петрик, Д.В.Пахольченко та ін.] / за заг. ред. В.М.Петрика. К., 2017. 80 с.
7. Петрик В.М., Присяжнюк Н.Н., Жарков Я.Н. и др. Информационно-психологическое протистояние: учебное пособие / под ред. В.М.Петрика. К.: Изд-во ИССЗИ КПИ им. Иггоря Сикорского, 2018. 380 с.

УДК 37.015.31:17.022.1](477)

АКТУАЛЬНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ОТЦЯ АВГУСТИНА ВОЛОШИНА

Марія ЖАБЛЯК

Mariia Zhabliak. The relevance of the pedagogical heritage of Father Augustyn Voloshyn.

The pedagogical writings of A. Voloshyn belong to those works that are destined to centuries-old life. They were written by a master teacher, he felt the pulse of the then life well. Therefore, they are the property of the pedagogical thought of Ukraine. From his interesting and meaningful work arises the image of a scientist and teacher, whose life was both a feat and a legend, those difficult

educational times visibly reveal to us, when the ascetic of pedagogical thought in the Carpathian region had to live and work.

Key words: *pedagogy, methodology, didactics, textbook, grammar, learning problems, personality education.*

Марія Жабляк. *Актуальність педагогічної спадщини отця Августина Волошина.*

Педагогічні твори А.Волошина належать до тих праць, яким судилося багатівікове життя. Писалися-бо вони майстром-педагогом, який добре відчував пульс тогочасного життя. Тому вони є набутком педагогічної думки України. З його цікавих і змістовних праць постає образ ученого-педагога, чие життя було і подвигом, і легендою, перед нами зримо розкриваються ті нелегкі для освіти часи, коли доводилося жити й працювати по-движникові педагогічної думки на Закарпатті.

Ключові слова: *педагогіка, методика, дидактика, підручник, граматики, навчати, виховувати.*

Все, що мав у житті, він віддав

Для одної ідеї,

І горів, і яснів, і страждав,

І трудився для неї.

Іван Франко

Упродовж тривалого часу педагогічна діяльність культурно-освітнього та релігійного діяча першої половини двадцятого століття Августина Волошина була майже не відома широкій громадськості. Ім'я провідного педагога Закарпаття стало знаним в основному лише тоді, коли з'явилася у світ його книжка «Педагогічні твори» [3].

З іменем Августина Волошина пов'язане піднесення рівня національної свідомості закарпатців, самоусвідомлення себе як складової частини великого українського народу. У 1899 р після успішного закінчення Вищої Педагогічної школи в Будапешті він одержав диплом професора математики і фізики. Це дало йому право протягом тривалого часу викладати в Ужгородській учительській семінарії, а згодом й очолювати цей престижний освітній заклад краю.

Найбільша заслуга Августина Волошина полягає в тому, що він видавав книги, шкільні підручники для початкових і середніх шкіл з граматики, фізики, хімії, також підручник для семінарії і робив це, як правило, на власні кошти. Нині відомо, що він є автором 42 книг. Назвемо тільки деякі з них: «Методическая Грамматика карпаторусского языка для народных школ»

(1899), «Читанка для угро-русской молодежи» (1900), «Азбука» (Ужгород, 1904), «Азбука і перша читанка для I кл. народних шкіл на руськом язичі» (Будапешт, 1905, 1913), «Малая Библия для низших кл. народних шкіл» (1904), «О письменном язичі Подкарпатских русинов» (1920), «Педагогічна психологія» (1920), «Педагогіка і дидактика» (1920), «Коротка історія педагогіки» (1921), «Читанка для II-III класів народних шкіл» (1921 р., 1925 р., 1930 р., 1937 р.), «Історія педагогіки для учительських семінарій» (1923), «О соціальному вихованню» (1924), «Логіка» (1935), «Без Бога ні до порога» (1935) та багато інших.

Готуючи підручники для учнів, А. Волошин дотримується дидактичних принципів наочності, доступності, цілісності, відповідності віковим та психологічним особливостям школярів, науково обгрунтованих ще Я.-А. Коменським, О. Духновичем, К. Ушинським. В умовах посиленого наступу угорських шовіністів школи отримували підручники народною «руською мовою», близькою до норм тогочасної української мови.

Як справжній педагог, А. Волошин підбирав такі оригінальні, цікаві за змістом тексти, котрі сповнені патріотизмом, народністю, гуманізмом,

високою духовністю, що й нині є зразком для наслідування.

Заслуговує на увагу те, що до шкільних посібників подано народні казки, легенди, притчі, прислів'я та приказки, загадки, вірші, оповідання про школу, про життя селян та інших верств населення. У підручниках оповідання релігійно-морального характеру чергуються з історичними, краєзнавчими текстами, а також тексти, пов'язані з історією, географією культурою Закарпаття та Угорщини. У центрі уваги провідного педагога краю народнопоетична творчість зайняла вагоме місце. А це свідчить про те, що А. Волошин глибоко усвідомлював роль українського фольклору у морально-духовному вихованні підростаючих поколінь. Щоб у цьому переконатися, варто ознайомитися з фольклорними зразками, уміщеними у підручниках упорядника.

З іменем Августина Волошина пов'язано виникнення і діяльність товариства «Просвіта». Він по праву вважається першим просвітянином. Велика його заслуга в тому, що «Просвіта» стала масовою організацією, яка охоплювала всі здорові сили українців краю.

Дбаючи про культурні потреби простого люду, А. Волошин з 1904 р. щомісяця видавав дешевими книжечками серію «Поучительное чтение». З 12 випусків власноручно написав три: «Робінзон», «Празники», «Іцко і Яцко», а також підготував фольклорну збірку «Сорок казок» (Ужгород: Унію, 1904).

Перу А. Волошина належать літературно-художні оповіді та повчально-педагогічні праці «Що таке алкоголь і як шкодить здоров'ю?», «Причини п'янствування», «Паленка і душа», «Найбільший ворог», «Читальня і кредитна каса» та інші. Вони вийшли окремою книжечкою під назвою «Наш страшний ворог» (1918).

Із 1939 по 1945 рік місцем осідку Августина Волошина була Прага. Йому запропонували викладати в Українському Вільному Університеті. Тут він пройшов шлях від рядового викладача до декана філософського факультету і ректора.

У цей час йому вдалося видати «Молитовник св. Йосифа». Августин Волошин – найвизначніша постать Срібної Землі нашого часу.

Августин Волошин завершив працю над фундаментальною «Педагогічною Хрестоматією», однак ця двотомна і потрібна книга так і залишилася в рукописі.

Помер 19 липня 1945 року. Так закінчилося життя видатного педагога, просвітителя, видавця, мецената, громадсько-політичного діяча, Президента Карпатської України, видатної постаті нашого краю ХХ століття Августина Волошина.

У своїх педагогічних матеріалах А. Волошин вважав, що усім нам треба глибше пізнати наш національний характер, самокритично поглянути на самих себе і взятися за самоочищення і самовиховання, за велику і тривалу просвітницьку роботу серед народу.

З педагогічних праць А. Волошина випливає, що не варто ніколи забувати, що педагогіка має формувати в кожній дитині не лише знання, а на основі знань – погляди, переконання, ідеали, інші духовні цінності, плекати вдосконалену систему якостей українського національного характеру і світогляду, щоб виростили стійкі українські патріоти, громадяни-державотворці.

Августин Волошин вважав, що становлення і розвиток моралі українського народу відбувалися упродовж віків у найтіснішому зв'язку з розвитком самобутньої культури українців, що моральне виховання дітей з раннього віку найуспішніше здійснюється на традиціях рідного народу. Відомо, що першоджерелами української культури, першозасобами виховання зростаючих поколінь нашого народу є рідна мова, фольклор, народні мистецтва, історія рідного краю, символіка та інші традиції українців. Якщо молоде покоління буде глибоко знати, любити і шанувати свою рідну культуру у її вищих досягненнях, тоді, як правило, підвищиться його мораль. А це значить, що поглибиться його духовність не на словах, а реально і практичний внесок в оздоровлення суспільства.

Як професор і педагог, Августин Волошин найбільше уваги приділяв вихованню національно-свідомого українського вчительства, щоб через нього виховувалось нове покоління свідомих і щирих українців, дбав про те, щоб майбутні вчителі допомагали в піднесенні господарського добробуту населення Закарпаття. Зі своїх власних прибутків о. д-р А. Волошин утримував сиротинець для українських дітей. Завдяки йому було зорганізовано видавництво «Унію», де друкувалися шкільні підручники, багато з яких він написав особисто (понад 42 підручники).

Від 1903 року був редактором і фінансував єдину українську газету «Наука», яку утримував і в тяжкі воєнні часи. Після війни видавав її під назвою «Свобода». А у червні 1938 року тижневик «Свобода» було замінено на щоденний часопис «Нова Свобода». Ця газета від жовтня 1938 року до березня 1939 була офіціозом Уряду Карпатської України, що його очолював прем'єр Августин Волошин.

У педагогічних працях Августина Волошина відзначається, що наш народ завжди прагнув поліпшувати, гуманізувати міжлюдські відносини, ставлення людей один до одного, до громади, своєї країни. Любов до рідної землі та отчого краю, материнської мови і культури, мир і злагода між людьми, взаємопідтримка і взаємопоміч, збереження і примноження багатств природи і її краси, захист Батьківщини від ворогів – такі моральні цінності складали сутність і зміст життя й передавалися в майбутнє від покоління до покоління.

Августин Волошин справедливо вважав, що моральні цінності є пріоритетні, найвищі і найдорожчі для нашого народу. Вони були є і будуть у суспільному житті наймогутнішою духовною силою, яка забезпечує поступ, сприяє розвитку природних задатків і обдарувань кожної людини, збереженню життя її і злагоди, взаємодопомоги і миру між людьми. Висока духовність, на думку Августина Волошина, – це насамперед висока моральність людини, її гуманних ставлень до свого роду, рідних та інших людей, народів.

Як справжній патріот він завжди стояв на передньому краї боротьби за наукове висвітлення і розв'язання мовного питання. Це яскраво прослідковується у дослідженні «О письменном язичі підкарпатських русинов», опублікованому у 1921 році. У ньому автор слушно наголошував, що малоруська (українська) мова є самостійною і розвивається за певними притаманними їй законами. Учений відзначав, що малоруська мова утверджує ідею єдності слов'ян. Переконливим є висновок про те, що в мові русинів Підкарпатської Русі можна знайти зовнішні впливи, запозичення, як і у будь-якій іншій мові світу, але вони не порушують її народного характеру. Тому руська (українська) мова, як рідна, має бути мовою навчання в школах, а не великоруська мова. У цьому питанні А. Волошин цілком погоджується з мудрою настановою Івана Огієнка: «Найцінніший ґрунт для духовного виховання сильного характеру – то рідна мова. Пильнуйте ж виховувати такі потрібні для нації сильні характери, виховуючи дітей тільки рідною мовою» [7, с. 3].

У новій українській школі у виховній роботі цілком необхідними є й такі вагомні судження відомого сучасного мовознавця Івана Ющука, солідарні з думками Августина Волошина: «Немає кращих і гірших, вищих і нижчих мов. Але є мова рідного народу, яку не може замінити жодна інша. Мова рідного народу і найвеличніша, і найсвятіша. А той, хто зневажає її, цурається її, обкрадає і себе, і свій народ».

Праця А. Волошина «О письменном язичі підкарпатських русинов» спряла згуртуванню демократичної частини учительства, інтелігенції загалом на боротьбу за утвердження у навчально-виховній роботі краю української національної ідеї, впливала на процес національного самоусвідомлення та відродження культури.

У 1923 і 1924 роках виходять у світ третім і четвертим виданням підручники «Методична граматика карпато-руського язика для низших класс народных школ». У них подано чимало народних пісень, переказів та інших зразків

народнопоетичної творчості, які знайомлять з багатовіковою культурою народу, мали неабияке пізнавальне та виховне значення. А. Волошин відзначав, що відродження національної культури неможливе без знань про свій народ, особливості його побуту й трудової діяльності, зокрема основних і допоміжних галузей господарювання, промислів та ремесел, народного одягу, харчування, народної медицини й календаря, про обряди, уявлення, вірування, народну мораль, про свій рід і родовід.

Широко відомі погляди на мистецьку і загальнокультурну спадщину, на потребу засвоєння кращих її надбань. Коротко кажучи, суть цих поглядів полягає в тому, що саме трудящі маси є спадкоємцями усіх культурних надбань. Тим більше це стосується нашої культурної спадщини, в якій висловлено думи і сподівання трудового люду. Варто відзначити, що в підручниках з мов і букварів, які написав А. Волошин у 20-х – 30-х роках ХХ ст., він послідовно відстоює такі важливі педагогічні погляди, як патріотизм, народність, демократизм і духовність, приділяє належну увагу удосконаленню змісту, форм і методів навчання. Матеріал вдало підібраний і викладений на доступному рівні, що свідчить про те, що автор творчо і вдумливо опрацював тогочасну літературу з предмета. Слушно відзначає досвідчений педагог Маріанна Кляп, що «рекомендації А. Волошина щодо методики викладання мов у школі можуть бути творчо використані в сучасних умовах і сприятимуть піднесенню рівня навчання і виховання учнів» [4, с. 13].

Добре знаючи фольклор, зокрема народні казки, публікуючи їх у збірнику «Сорок сказок» (1904), Августин Волошин був переконаний, що тексти про багатіїв викликають у сучасного читача почуття відрази до нагромадження капіталу. Ця тема цілком життєва, актуальна і сьогодні. Як і раніше, так і нині казки вчать розуміти, які багатства духовної енергії закладені в людях з народу, поважати людську гідність простих людей, ставитися з презирством до пошлості дрібновласницького побуту.

Іноді доводиться стикатися з фактами розгубленості вчителів, коли перед ними постає питання: чи сприяє народна казка моральному вихованню учнівської молоді? Є немало освітніх працівників, які вважають, що оскільки в народній казці не завжди помітно втілення в життя моральних ідеалів, то вони мають менш пізнавальне значення. Тому виникає потреба детальніше розглянути проблему виховного значення народної казки.

Так, у фольклорі знаходимо думки, підказані багатовіковим історичним досвідом народу, і було б дивно й неприродно, коли б ми вважали, що при формуванні моральних норм на основі цих принципів могли б обійтися без народної мудрості, у якій відтворено образи людей чистого сумління, героїв-борців і трудівників, людей гордої життєвої долі. Усі ці герої розкривають перед нами душу народу в стражданні і боротьбі, з їхньої поведінки, вчинків, роздумів і почуттів ми дізнаємось про минуле життя в усій складності. А тим самим вони впливають на нашу свідомість і почуття, вчать гідно жити тепер.

Фольклор підтверджує думку, стверджував Августин Волошин, що він є активним учасником нашого духовного життя. В ньому містяться жива думка й живі почуття, і треба, щоб школа допомогла учнівській молоді щедро черпати з цієї життєдайної криниці.

Народнопоетична творчість та художня література, подані у підручниках А. Волошина, звичайно, мають велике пізнавальне значення, з них діти дізнаються про те, як жив і боровся народ у минулому. Та було б абсолютно неправильно штучно розривати пізнавальну і виховну силу художнього твору. Потрібно показати їх гармонію, взаємодоповнюючу єдність, щоб вони віддали заховану в них ідейно-емоціональну наснагу.

Августин Волошин високо шанував фольклор за те, що він пропагує чесність і правдивість, гуманні відносини і взаємну повагу між людьми. Високу моральну чистоту, гуманність, почуття людської гідності, ненависть до гноблення, любов до скривджених розкрито у багатьох творах. Наприклад, у казках та піснях про опришків. У

них з великою художньою силою і переконливістю змальовано образ нового героя – опришка, борця проти несправедливості, за щастя і кращу долю. У творах опришок виступає позитивним героєм, месником, який стає на свій захист. Бореться за вільну працю, за вільне життя, проти кріпосницького гноблення. Такі твори, виражаючи любов і повагу до трудящих, сповнують учнів ненавистю до кривди, до поневолення і приниження людей праці.

Матеріал, поданий у підручниках А. Волошина, благотворно впливає на розум і почуття дітей, активно допомагає формувати їх основні морально-духовні принципи через твори народного епосу, як і взагалі через кращі надбання літератури і мистецтва. Молодь вчиться правильно розуміти і змінювати життя, засвоювати передові ідеї, формувати свій характер і переживання так само природно і непомітно, як дитина вчиться розмовляти.

Роль морального фактора у будь-який історичний період має вирішальне значення для перемоги над ворогом як в ідеологічній боротьбі, так і в економічній чи навіть воєнній галузях. Мораль – одна з форм суспільної свідомості. Тому виховання моралі, наголошував А. Волошин, – це гостра і безкомпромісна боротьба проти людиноненависницької моралі, що пропагує індивідуалізм, егоїзм. Твори класиків української літератури – Тараса Шевченка, Івана Франка, Леоніда Глібова, Марка Вовчка, Василя Гренджі-Донського та інших, подані в підручниках автора, дають вдячний матеріал для викриття хижачької суті моралі в суспільстві, утвердження гуманних відносин. Тогочасна критика відзначала, що у методичному відношенні «Читанки» А. Волошина бездоганні.

Відомо, що твори українських письменників пройняті великими ідеями гуманізму людяності, доброзичливості. Людяність взаємин – найхарактерніша риса простих людей, зображених у творах. Для того, щоб ненастанно, повчально розкрити гуманізм, людяність персонажів, треба тонко, в усіх деталях проаналізувати їхню поведінку у відповідних ситуаціях, їхні роздуми і

почуття. Літературний герой близький і зрозумілий учневі і він завжди відіграє роль зразка, гідного наслідування.

У багатьох казках збірника «Сорок сказок» [8] мова йде насамперед про гуманістичні мотиви творів, про могутньо виражене почуття людяності, яка проймає їх. Саме цим співчуттям до людини в біді казка полонить, хвилює, зачаровує і сучасного малого й старого читача. Хто насмілиться сказати, що такі твори не облагороджують нашу молодь, не виховують у неї високого почуття гуманності?

Ще ширші можливості народних творів щодо естетичного виховання учнів. Саме прилучення дітей до джерел високомистецьких надбань пробуджує приховану в них здатність естетичного сприйняття. Під впливом читання, художнього розвитку дітей ніби новими очима починають дивитися на світ природи і взаємин між людьми, все глибше осягаючи прекрасне, навчаючись протиставляти його потворному, антиморальному.

З народних та літературних творів, відзначав Августин Волошин, учні дізнаються про неробство панів та інших прошарків суспільства, про їх багатство і розкіш, що створюються працею селян і ремісників, що праця трудового люду є основою основ суспільства, його благ. Тим часом ці блага присвоюють собі панівні верстви. Учні навчаються розуміти суспільну роль праці.

Саме сім'я, відзначає А. Волошин, є першим інститутом соціалізації, в якій дитина потрапляє після народження. Саме в родині розвивається етнічна самосвідомість людини, в ній вона засвоює рідну мову, виховуються нащадки, які вірні етнічним ідеалам, втілюють у собі споконвічний менталітет, зберігають основні загальнолюдські якості.

Особливу увагу звертав А. Волошин на безпритульних дітей. У статті «Охорона дітей» він пише: «Є багато залишених дітей, котрі голодують або котрі без всякого надзора виростуть. Коли отець або мати цілий день в роботі, дитина оставлена для улици, росте без виховання» [1, с. 30].

Відомо, що важлива роль у навчально-виховному процесі належить учителю. Недарма

Іван Франко писав, що учителем школа стоїть. Ці думки висловлює й Августин Волошин у статті «Педагогічна академія». У ній він цілком резонно стверджує, що вчитель має бути глибоко освіченою людиною, що буде служити для дітей прикладом доброї поведінки, тобто «внутрішня робота школи зависить головню од учителя. Если также хочеме подняти уровень народної школы, тогда первый раз маеме поднести общественный стан і образованность учителя, т. є. придати більшої уваги, більшої чести учительському занятію, платню приспособити к сему культурно-просвітному званію учителя» [2, с. 32]. Ці настанови залишаються актуальними й нині.

Великою заслугою в розвитку педагогічної думки на Закарпатті і в Україні в цілому є підручник А. Волошина «Коротка історія педагогіки для учительських семінарій», друге виправлене видання якого з'явилося у світ 1931 року. У ньому автор висвітлює історичний розвиток педагогічних ідей та практики виховання, освіти і навчання з найдавніших часів. Матеріал подано за такими розділами: час передхристиянський, християнське виховання до реформації, час від реформації до Песталоцці, новіша доба, перегляд історії шкільництва Підкарпатської Русі. Праця насичена багатим фактичним матеріалом, переконливим аналізом і синтезом розвитку світової педагогічної думки. Учений-педагог справедливо відзначав, що українська школа орієнтувалася на передову західноєвропейську школу. Сприяла збереженню мови та морально-культурному і духовному поступу суспільства.

На початку 30-х років ХХ ст. А. Волошин написав підручник «Дидактика», у якому подано всебічний аналіз навчального плану, поділено навчальні предмети за роками навчання, встановлено тижневе навантаження. Автор підкреслює необхідність тісного взаємозв'язку школи і родини у виховному процесі. Уже з перших днів навчання в школі, щоб викликати у школярів свідоме ставлення до рідного краю, потрібно розвинути у них допитливість, інтерес як до сучасного, так і до минулого свого народу. Крім цього, необхідно насамперед виховувати любов до

найрідніших людей – батька й матері, дідусів і бабусь. Відчуття краси, розуміння природи, стверджує Августин Волошин, не приходить саме по собі. Його треба виховувати з раннього дитинства, коли інтерес до навколишнього особливо великий. Адже саме з природою людина пов'язує ідеї, думки, переживання, щастя, горе, любов до свого народу. Саме цьому сприяють екскурсії в природу та розповіді вчителя про історичні місця. Потрібно вивчати родовід, традиції, мораль, життя тих, хто не цурався своєї землі за будь-яких історичних обставин.

У багатьох своїх педагогічних працях, зокрема «Методика навчання рідної мови», видатний педагог А. Волошин звертає увагу на велику виховну роль рідної мови в людському колективі. Кожен учитель незалежно від того, який предмет він викладає в школі, повинен добре розуміти значення мови в житті й діяльності людей. Адже тільки за допомогою мови можемо висловити найтонші особливості думки, найскладніші почуття, довідатися про нові для нас речі. Саме в мові «проявляється духовне життя людини. З материнською мовою дитина перебирає не лише слова, але й спосіб думання, почування і бачення». Вчений-педагог перегукується з висловлюванням про мову відомого класика української літератури Панаса Мирного: «Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його рідна мова, бо вона не що інше, як жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, свої сподівання, розум, досвід, почування» [5, с. 278].

А. Волошин резонно наголошує, що граматичний розбір текстів не може бути сухим та довгим, бо такий матеріал важко буде запам'ятовуватися учнями. Необхідно віддавати перевагу коротким словам і текстам, щоб зробити свою мову мелодійнішою. Крім того, їх легше сприйняти і зрозуміти. По змозі треба обмежити кількість абстрактної лексики. Давно помічено, що слова, які означають конкретні предмети, явища, процеси, дохідливіші і зрозуміліші.

Для шкільних учителів важливе місце займає праця А. Волошина «Методика народно-шкільного навчання», де ґрунтовно подано поняття про метод та методику викладання. Успішно розв'язувати одне з основних завдань шкільного курсу – формувати глибокі та міцні знання учнів – можна лише тоді, відзначає автор, коли, вчителі, дбаючи про поліпшення якості навчального процесу, вміло поєднують різні методи і прийоми викладання, посилюватимуть практичне спрямування уроків, розвиватимуть в учнів уміння самостійно працювати.

Не важко здогадатися, чому вчений-педагог велику увагу приділяв народним пісням. За допомогою пісенної народної творчості маємо змогу не тільки простежити повсякденний побут народу, а й пізнати діапазон його соціального і духовного життя, погляд на історичні події, помисли, радощі, страждання, боротьбу за кращу долю. А. Волошин добре усвідомлював, що як пісні, так і фольклор у цілому не тільки ілюстрація духовної історії народу, а й передусім джерело пізнання його становища, прагнень і потреб, його невмируща краса. З приводу цього справедливо відзначала видатна письменниця Марко Вовчок: «Як широко та не боячись казати, то, мабуть, краще над українські пісні немає в усьому світі великому» [6, с. 5].

Українська народна поезія – матеріал для естетичного виховання нашої молоді. Твори виробляють у читачів непохитну віру в перемогу світлого, гармонійного, прекрасного, кличуть до краси взаємин між людьми, гноблять усе низьке, обмежене, безкриле. Вони приносять учням моральну й естетичну насолоду і задоволення, будять радісні почуття. Торкаючись струн людської душі, впливаючи на почуття людини, змушуючи пережити захоплення, тугу і муки, пошуки правди і героїзм подвигу являють собою ідеал, найвищий зразок для наслідування. Вони вчать нас бути благороднішими, свідомішими, морально цілеспрямованішими, вчать любити все хороше, відвертатися від огидного і поганого, розуміти

чарівність доброго і прекрасного, любити благородне.

Бур'янів, як відомо не сіють, однак розростаються і поширюються вони з дивовижною швидкістю і завдають непоправної шкоди, коли не своєчасно вживають заходів до їх винищення. Подібно до бур'янів поширюються серед людей, особливо серед молоді, й огидні явища розтлінної ненависницької моралі. Дармоїдство, нечесність, кар'єризм, користолюбство та інші потворні прояви непомітно підточують нестійкі душі як шашіль дерево. Оберігати молоді вразливі серця від небезпечної моральної хвороби, наголошує А. Волошин, показувати їх потворність, викликати огиду до подібних явищ – священний обов'язок учителя-словесника.

У підручниках А. Волошина знайдемо твори, в яких сконденсована совість народу, показано титанічну боротьбу Правди з Кривою, розкривається неминучість торжества справедливості. Текстовий матеріал утверджує у свідомості учнів, такі моральні принципи, як взаємна повага, чесність і правдивість, моральна чистота, простота і скромність.

Твори, які подає А. Волошин, користуються популярністю серед народу, вони завжди затребувані. Не складно пояснити чому – наразі ми переживаємо їхні колізії, і можемо з легкістю простежувати в них паралелі з життям у будь-які епохи. Приміром, твори про лінивих, ледачих, упертих тощо. Вони змушують нас думати, спостерігати, осмислювати, аналізувати. Тобто, не залишають читачів байдужими! А значить — цілковито виконують свою пізнавально-виховну функцію.

Не дивно, що педагогічні праці Августина Волошина викликають постійний інтерес в учителів і мають багато шанувальників, послідовників, бо в них учений-педагог звертається до вирішення тих проблем, які близькі сучасникам. Його твори належать до яскравих зразків вітчизняної педагогічної думки, у них відчувається вплив і народної педагогіки і досягнень світових педагогічних здобутків. Він

знав про те, що провідні держави світу досягли значного наукового, культурного й економічного прогресу завдяки тому, що культивують і примножують національні традиції й ретельно плекають автентичну педагогічну науку. Багаторічний досвід педагогіки характеризується запозиченням та адаптацією чужих наукових надбань. Проте народна педагогіка українців – яскраве свідчення того, що наші предки завжди дбали про гідне продовження свого роду, створили протягом багатовікової історії мудру систему педагогічних засобів, спрямованих на всебічне формування наступних поколінь, озброєння їх найкращим здобутком минулого.

Педагогічні твори А. Волошина належать до тих праць, яким судилося багатовікове життя.

Писалися-бо вони майстром-педагогом, який добре відчував пульс тогочасного життя. Тому вони є набутом педагогічної думки України. З його цікавих і змістовних праць постає образ ученого-педагога, чие життя було і подвигом, і легендою, перед нами зримо розкриваються ті нелегкі для освіти часи, коли доводилося жити й працювати подвижникові педагогічної думки на Закарпатті. Кажучи словами Тараса Шевченка, він вірив: «Встане Україна. / І розвіє тьму неволі, / Світ правди засвітить, / І помоляться на волі / Невольничі діти» [9, с. 233]. Педагогічні погляди А. Волошина вилились у досить продуману систему, яка представляє і тепер не тільки історичний, але й практичний інтерес.

Джерела:

1. Волошин А. Охорона дітей. Волошин А. Педагогічні твори. Ужгород: Закарпаття, 2007. С. 30.
2. Волошин А. Педагогічна академія. Волошин А. Педагогічні твори. Ужгород: Закарпаття, 2007. С. 32.
3. Волошин А. Педагогічні твори (упоряд. та вступна стаття М.І.Кляп; підготовка текстів та примітки Д.М.Федаки. Ужгород: Закарпаття, 2007. 576 с.
4. Кляп М. Августин Волошин як подвижник педагогічної науки». Волошин А. Педагогічні твори. Ужгород: Закарпаття, 2007. С. 13.
5. Мирний Панас. Рідна мова. Мирний Панас (П.Я. Рудченко). Зібрання творів у семи томах. Т. 7. К.: Наукова думка, 1971. С. 278.
6. Народні пісні в записах Марка Вовчка. К., 1979. С. 5).
7. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. К.: АТ «Обереги», 1994. С. 39).
8. Сорок сказок (Поучительное чтение). Унгвар, 1904.
9. Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12 т. Т. 1. К.: Наук. думка, 1989. С. 233.

ФІЛОСОФІЯ та ІСТОРІЯ

=====

УДК 1"652"(091)(477)

АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ УКРАЇНИ: АНАХАРСІЙ, АРИСТОКЛ, АРИСТОТЕЛЬ

Валерій БЕБИК

Valerij Bebyk. Ancient Philosophy: Anacharsius, Aristocles, Aristotle.

An attempt to revive the idea of ancient civilization, which is connected with the ancient origins of Pro-Ukrainian statehood, its culture, philosophy, and not a special project implemented by German historians (XVI – XVII centuries), is being made in scientific intelligence. The author proves that due to this all the intellectual developments of the Ukrainian ancient civilization (philosophy, mythology, hysteria) were attributed to the so-called «Ancient Greece», which was called the forerunner of the so-called «Roman» civilization, using the term 2«Greco-Roman civilization».

Key words: *Ancient Philosophy, civilization, Anacharsius, Aristocles, Aristotle.*

Валерій Бебик. Антична філософія: Анахарсій, Аристокл, Аристотель.

У науковій розвідці робиться спроба відродити ідею античної цивілізації, яка пов'язана з давніми витоками праукраїнської державності, її культури, філософії, а не спецпроект, що був реалізований німецькими істориками (XVI – XVII ст.). Автор доводить, що завдяки цьому всі інтелектуальні напрацювання української античної цивілізації (філософія, міфологія, історія) були приписані так званій «Античній Греції», яку назвали предтечею так званої «римської» цивілізації, застосувавши термін «греко-римська цивілізація».

Ключові слова: *антична філософія, цивілізація, Анахарсій, Аристокл, Аристотель.*

«Канонічні» підручники та словники з філософії і досі продовжують переконувати нас, що вся антична філософія «чомусь» є «грецькою» [1]. Цікаво тільки, як таке могло статися, що з античних часів «мудрі» греки протягом більше двох тисяч років поспіль не спромоглися дати мислителя рівня Григорія Сковороди, конституціоналіста рівня Пилипа Орлика чи поета рівня Тараса Шевченка?..

Чому і як таке могло статися, ми вже знаємо. Безпрецедентні і масштабні фальсифікації були здійснені під час протистояння ідеологів іудео-християнської *Священної Римської імперії германської нації* та мусульманської *Османської імперії*.

Вказані вище глобальні державні утворення після падіння *Великої Романії* (столиця – Візантій) змагалися за право називатися політичними спадкоємцями цієї тисячолітньої *античної цивілізації*, зруйнованої *іудео-християнською та ісламською цивілізаціями* [3; 4].

На першому етапі *антична цивілізація* (релігія, філософія, культура) була в основному знищена зсередини *іудео-християнською цивілізацією*, яка захопила владні позиції в найбільшій тогочасній імперії світу *Великій Романії* («Римі»).

Саме в цей час (III – IV ст. н.е.) занепадають античні міста-поліси в *Українському Причорномор'ї*, а іудео-християнські богослови кардинально переписують на свою користь головну релігійно-ідеологічну книгу *Великої Романії* – Біблію. Вони дописують в первісний текст Біблії більш пізній за часом написання «Старий заповіт» (міфічну історію єврейського народу) і змінюють історію *скіфського / коптського* пророка і божого сина *Ісуса Христа*, назвавши її «Новим заповітом» [4].

Розгром *античної цивілізації*, розпочатий *іудео-християнською цивілізацією*, довершує *ісламська цивілізація*, адепти якої в XV ст. захоплюють *Велику Романію* і створюють на землях *Малоазійської України* – *Османську імперію*, перейменувавши Константинополь на Істамбул. У цей же час залишки *іудео-християнської ци-*

вілізації здійснюють перегрупування на території *Західної Європи* в рамках конфедеративного державного утворення *Священної римської імперії германської нації*.

Султани *Османської імперії* (за давньою звичкою завойовників) привласнюють не тільки землі *Романської імперії*, але й беруть собі титул *імператорів Великої Романії* [3].

І це була не тільки віртуальна гра марнославства турецьких султанів. Титул *імператора Великої Романії* давав юридичне право на подальшу експансію мусульманських військ на територію *Західної Європи*. Але ж там намагалася інтегруватися тогочасна *іудео-християнська Європа!*

Саме в рамках цього геополітичного протистояння *іудео-християнської цивілізації*, яка чомусь вважала себе спадкоємицею *античної цивілізації*, і був реалізований німецькими істориками (XVI – XVII ст.) спецпроект «*Антична Греція*».

В рамках цього інформаційного спецпроекту вони перетворили *Рому* (скромну провінцію *Великої Романії* в Італії) на тисячолітній «*Великий Рим*», а *Велику Романію*, яка контролювала Причорномор'я, Малоазійську Україну (нині – Туреччина) та Середземномор'я, назвали видуманим словом «*Візантія*», скориставшись тим, що столиця *Великої Романії* Константинополь раніше звалася – Візантій [4].

Відповідно до цього всі інтелектуальні напрацювання *української античної цивілізації* (філософія, міфологія, історія) були приписані так званій «*Античній Греції*», яку назвали предтечею так званої «*римської*» цивілізації, застосувавши термін «*греко-римська цивілізація*».

Проте, навіть така фундаментальна «зачистка» античної філософії, міфології та історії, які були напрацьовані предками українців, не змогла повністю сховати скіфо-арійських джерел інтелектуального потенціалу *античної цивілізації*.

Зокрема, варто лише прочитати таку фразу Геродота: «...Серед племен у припонтійських краях ми не можемо назвати жодного, хто б

уславився своїм розумом, крім скіфської народності та Анахарсія» [13; 14].

Понтом елліни називали в античні часи – Чорне море. *Припонтійські краї* це – території таких сучасних держав, як Україна, Туреччина, Румунія, Болгарія, Росія, Грузія.

Сучасна Туреччина займає територію колишньої Малоазійської України (Троя, Мілет, Карія і т.ін.), Румунія і Болгарія розташовані на землях фракійців, які прийшли на Балкани з Українського Приазов'я і мають [21; 22; 23], за даними Стефана Візантійського, скіфське походження [31]. Нинішні землі Ставропольського і Краснодарського країв, Курської та Ростовської областей сучасної Росії, Чорноморське узбережжя Кавказу також – етнічні українські землі.

І саме на древніх українських землях і народжується *культурно-цивілізаційний феномен еллінізму*, який в XVI – XVII століттях історики Священної римської імперії германської нації припишуть спочатку грекам, а через них і собі [4; 6].

Як стверджують С. Бондар і П. Кралюк: «... Елліністичні тенденції у Північному Причорномор'ї виявилися ще раніше, ніж у «материнській» Греції. Незадовго до походів Олександра Македонського боспорський цар Левкон I (бл. 389 – 349 рр. до н.е.) здійснив ряд завоювань, у результаті яких до складу боспорської держави увійшли не лише давньогрецькі міста-колонії, а й території, населені «варварськими» племенами. Як наслідок, була створена типова елліністична держава, що в IV – III ст. до н.е. переживала період свого піднесення» [10, с. 208].

Отже, найрозумнішим в *Елладі*, яка, насправді, знаходилася на території України [5], на думку Геродота, був скіфський філософ Анахарсій.

АНАХАРСІЙ

«Канонічна» філософія [1] переконує нас, що антична філософія почалася у 6 ст. до н.е. з мілетянина Фалеса, який походив із давнього фінікійського роду.

Мілет заснували, за даним російських істориків Л.Гіндіна і В.Цимбурського, дорійські племена, які прийшли у III – II тис. до н.е. з Північного Причорномор'я [15]. Головним містом Фінікії було місто Тір. «Канонічна» всевітня історія переконує нас, що славетне фінікійське місто Тір знаходиться на території Близького Сходу. Проте, близькосхідне місто Тір створене лише у XV – XIV ст. до н.е. [19].

У той же час, як на території сучасної Одещини знаходиться одноіменне місто Тір, жителі якого говорили Геродоту, що їхньому місту – 28 століть [9; 13]. Сучасна назва цього міста, яке нараховує більше 5 тисяч років історії – Білгород Дністровський, що на Одещині.

Далеко не всі античні автори зараховували мілетянина фінікійського походження Фалеса, який, мав скіфо-дорійське походження, до віртуальної групи 7-ми наймудріших філософів того часу. Хоча, дехто все ж вважав його одним із фундаторів філософії, зважаючи на заснування ним першої, відомої нам, філософської школи.

Натомість видатного скіфського мислителя Анахарсія (Ἀναχάρσις «небесний глас»), який жив в тому ж самому VI ст. до н.е., згадують і Геродот, і Платон, і Аристотель [2; 14; 27]. Його батьком вважали скіфського царя Гнура, а матір'ю – еллінку, ім'я якої історія для нас не зберегла [30].

Про глибину мислення видатного скіфського філософа Анахарсія можна довідатися хоча б з його розмови з царем Крезом, про яку переповідає нам Діодор Сицилійський.

«Крез, показавши мудрецам благополуччя свого царства, кількість підкорених народів, *ститав Анахарсіса, як старшого з мудреців*, яку із живих істот він вважає найхоробрішою. Анахарсій відповів, що найдикіших тварин, бо лише вони мужньо вмирають за свою свободу.

Крез, думаючи, що він помилився, знову спитав, яку із живих істот він вважає найсправедливішою. Той знову відповів, що найдикіших тварин, тому що тільки вони живуть згідно з природою, а не за законами; природа *с творінням божества*, а закон – уста-

новлення людини, і справедливіше користуватися тим, що відкрито богом, а не людиною.

Тоді цар, бажаючи висміяти Анахарсія, спитав, чи не звірі – наймудріші істоти? Мудрець, згодившись із цим, пояснив, що віддати перевагу істоті природи перед істотою закону є основна ознака мудрості.

Тоді цар із насмішкою сказав, що його відповіді основані на скіфському звіроподібному вихованні» [30; 34].

Отже, зі слів лідійського царя Креза ми чітко розуміємо, що:

1. *Анахарсій – старший з античних мудреців;*

2. *За національністю Анахарсій, як один із засновників античної філософії – скіф.*

Як розповідає античний автор II ст. н.е. Лукіан, сам Анахарсій, який був похований на Херсонщині, поклонявся арійським богам Аресу і Сальмоксію [24]. А скіфського бога Сальмоксія, на нашу думку, і слід вважати одним з перших античних філософів... Стефан Візантійський (V ст. до н.е.) у своїй праці «Етніка» писав, що *скіфи фракійське плем'я* [31; 33]. Діоген стверджував, що скіфи приносили Сальмоксісу жертви, оскільки вважали його богом. А сам Сальмоксіс вважався також богом війни у *гетів*, котрих також вважають *фракійцями*, як власне і самих скіфів [17]. Саме у *гетів* вперше зустрічається віра людей в безсмертя. *Гети* вважали, що люди не помирають, а після загибелі йдуть до бога. Ця «скіфська» теза потім з'являється в християнстві та інших світових релігіях.

Таким чином, ми переконуємося, що твоями так званою «грецькою» філософією насправді є скіфський бог безсмертя – Сальмоксій та його жрець – Анахарсій, якого лідійський цар Крез називав старшим з мудреців.

Ви будете здивовані, але за свідченням античного історика Порфірія, Сальмоксія *гети* також називали – Гераклом. А Геракл, як ми вже знаємо, народився і похований в українському Криму [6; 7; 8; 9; 28].

АРИСТОКЛ

Приблизно у 425 р. до н.е. помирає «батько історії» Геродот. А через 2 роки в аристократичній спартанській сім'ї Аристона народжується хлопчик, який увійде в історію філософії як один із основоположників європейської філософії – Платон.

При народженні він був названий Аристоклом – на честь свого діда. Зверніть увагу, що дід і батько Аристокла носять скіфо-арійські імена і належать до спартанського роду. А спартанці і скіфи-арії поклонялися одному богу – богу війни Аресу.

Спрацьовують, напевно, і «філософські гени». Одним із предків Аристокла/Платона був відомий афінський законодавець Солон, що входив до «семи мудреців» античного світу [1; 27].

Після смерті свого вчителя *Сократа*, якого афіняни «демократично» примусили випити отруту, Аристокл покинув батьківщину. Його шлях прямував до міста *Сіракузи*, де він мав намір реалізувати свій політичний проект ідеальної держави. Проте, місцевих правителів його ідеали не зацікавили...

Ми ж звертаємо вашу увагу на дивний збіг у географічних назвах. У Греції є одне місто *Сіракузи*. На Херсонщині таких «*Сіракуз*» аж двоє: *Верхні* і *Нижні Сірогози*. Дехто може сказати, що херсонські *Сірогози* – значно молодші. Але, на нашу думку, це тисячолітні скіфські географічні назви, які були відновлені кілька століть тому при заселенні скіфського степу вже за часів Російської імперії.

Між іншим, назва *Сіракузи* зустрічається на античних картах і на території *Східного Приазов'я*, де здавна проживали скіфські племена фракійців, сіндів і меотів...

У 387 р. до н.е. Аристокл/Платон купив ділянку землі в афінському передмісті, названому на честь еллінського героя Академа, і заснував там свою *філософську школу* – Академію, яку очолював рівно 40 років. Академія проіснувала набагато більше – аж до 529 р. н.е. (усього 916 років), коли була закрита за

розпорядженням імператора Великої Романії – Юстиніана. Імперії потрібні були раби і солдати. Ними керувати – легше, ніж філософами...

Платонівський корпус (Corpus Platicum), тобто перелік його (або приписуваних йому) творів, написаних у вигляді високохудожніх діалогів, формувався протягом довго часу. А сам Аристокл / Платон (чи група скіфських філософів під цим узагальненим псевдонімом) небезпідставно вважається автором філософської системи об'єктивного ідеалізму [1].

Саме Аристокл / Платон, на думку багатьох дослідників, одним із перших окреслив предметне коло політики, створив картину ідеального суспільства, що знайшло відображення в його працях-діалогах «Держава», «Політик», «Закони», які й донині є актуальними не тільки для вивчення, але й для наслідування.

Серед відомих нам укладачів творів Аристокла/Платона історики філософії, насамперед, називають *Аристофана Візантійського* (III ст. до н.е.), *Фрасілла* (I ст. н.е.) та французького філолога-еллініста *Хенрикуса Стефануса* (XVI ст. н.е.).

Водночас, існує думка, що насправді автором філософських праць, котрі приписуються Аристоклу, є флорентієць *Марчелло Фічіно*, який, начебто, зібрав і впорядкував філософські праці кількох скіфських мислителів (ось чому діалоги «Платона» є такими різними за рівнем викладення), викинувши з них імена справжніх скіфських авторів.

Достеменно ми цього не знаємо, але саме цей мешканець Священної Римської імперії у 1482 р. видав збірку філософських праць під ім'ям «грецького» філософа Платона.

Як звернув увагу російський дослідник М. Постніков, флорентійський філософ *Марчелло Фічіно* приніс у видавництво латинський рукопис «Діалогів» Аристокла/Платона, заявивши, що це – його власний переклад з грецької мови. Проте до самої своєї смерті він так і не показав нікому «грецький» рукопис. Не знайшли цей оригінал і його спадкоємці.

Якимось дивним чином «римська копія» з «грецького оригіналу» знаходиться аж через 30 років. Її приносить у венеціанське видавництво грек *Марк Мазур*, звісно, знову не показавши нікому «грецького оригіналу» [29]. Можливо, тому, що цей переклад був здійснений з латинської версії флорентійця *Фічіно*?

Дуже підозріло, відмічає М. Постніков, що цей «грецький» текст дуже оперативно іде в друк і багато разів протягом всього XVI століття передруковується. Надто вже схоже на ретельно спрямовану інформаційну спецоперацію, хіба ні?..

АРИСТОТЕЛЬ

Біля витоків античної філософії стояв видатний скіфський філософ *Анахарсій*, який творив у 7 ст. до н.е. Через 300 років після Анахарсія скіфську філософську лінію продовжує учень Аристокла / Платона – Аристотель.

Відомий філософ Аристотель народився в 384 р. до н.е. в місті Стагірі (Фракія) в достатньо заможній сім'ї лікарів з авторитетного лікарського роду Асклепідів.

Стагіра – давньомакедонське місто, засноване одним з племен іонійців в середині VI століття до н.е. на фракійських землях. Античний автор Стефан Візантійський (5 ст. до н.е.) у своїй праці «Етніка» пише, що «скіфи – фракійське плем'я» [31]. А Геродот свідчить про спорідненість *македонів* і *скіфів-дорійців*. Відтак, у нас є всі підстави вважати, що Аристотель, так само, як Анахарсій, Фалес і Аристокл, народився в сім'ї, яка мала скіфо-елінське коріння [2; 9; 27; 30; 33].

Якщо *Аристокл* окреслив предметне коло політики, то його видатний учень *Аристотель* (384 – 322 рр. до н.е.) не без підстав вважається засновником політичної науки. Попри те, що *Аристотель* (Ἀριστοτέλης) протягом 20 років перебував – як учень, а далі викладач – у платонівській Академії, в історію політичної думки він увійшов як автор власної світоглядної системи, яка охопила практично всі сфери люд-

ського розвитку – філософію, соціологію, логіку і, звісно, політику.

На відміну від свого вчителя Аристокла – Аристотель орієнтується не на ідеальні схеми, що ігнорують психологію людей, а на практичний аналіз політичної сфери суспільства як такої. Зокрема, він зробив політику предметом емпіричного дослідження, проаналізувавши разом зі своїми учнями 150 конституцій реальних держав і відповідних конституційних проєктів. Політичні погляди цього видатного філософа найповніше висвітлено в його працях «Політика», «Афінська політія», «Етика» та ін. [2].

На думку Аристотеля, політика є наукою про вище благо людини й держави, що охоплює економіку та етику (звід традицій і правил).

Показово, що і Аристокл, і Аристотель не вийшли у своєму політичному аналізі за межі скіфо-еллінського полісу. Зокрема, Аристотель вважав, що людина є «твариною політичною», поліс це суспільство, а держава «творіння природи» і продукт природного розвитку.

На його думку, поліс – це об'єднання людей, котрі мешкають на певній території під владою одного уряду, який діє на базі єдиної конституції. Поліс – спільнота вільних і певною мірою рівних людей (окрім рабів). Він вищий за сім'ю та індивіда, а головна мета його функціонування – благо громадян.

Аристотель був переконаний, що розумні межі приватної власності відповідають природі людини, є стимулом до праці, виробництва та збагачення. Звідси й витікає його фундаментальна теза, покладена в основу концепції громадянського суспільства: те, що вигідно громадянину, вигідно й суспільству! Проте, Аристотель вважає, що нагромадження багатства повинно здійснюватися на основі створення матеріальних цінностей, а не завдяки торгівлі та спекуляції. Його ідеал: власність – приватна, її плоди – для загального блага.

В розумінні Аристотеля право – це норми суспільного життя, що реалізуються передусім на основі їх застосування саме держа-

вою. Він виокремлює природне право (яке скрізь визнане) і умовне право (закони та угоди). Справедливі закони чи несправедливі – їх всеодно потрібно виконувати.

Виходячи з наведеного вище стає зрозумілим, чому Аристотеля називають ідеологом здорового глузду середнього класу. Адже він вважав важливим показником справедливості відсутність крайніх суперечностей поміж бідними та багатими, філософами та пересічними загалом. Людей середнього достатку він вважав найліпшими в полісі, оскільки лише вони, мовляв, здатні зрозуміти інтегральне загальне благо, не схилиючись до крайнощів.

Аристотель вважав, що громадянство не повинен мати той, хто через відсутність достатку, дозвілля, брак освіти нездатний самостійно мислити та ухвалювати рішення. Громадяни, за його концепцією, – це ті, хто пише закони й судить (тепер би їх назвали суддями і депутатами).

А ось жінкам він (на відміну від Платона) Аристотель відмовляє у праві на громадянство. – Можливо тому, що на той час у скіфів-арів і спартанців-дорійців вже повністю вкорінився патріархат? Про це, зокрема, можна опосередковано довідатися з домінування в тогочасному пантеоні богів – бога війни Ареса, який був головним богом у скіфів і спартанців.

Демократію Аристотель вважав нестійкою формою правління, але все ж таки кращою за олігархію і навіть за аристократію (владу ариів? – В.Б.).

Найкраща форма політичної організації у нього – політія, що поєднує в собі позитивні риси олігархії та демократії і є певною «золотою серединою» між ними. Для забезпечення стабільності потрібне зміцнення середнього класу (про що так багато й охоче говорять ідеологи-теоретики центризму та повсякчас ігнорують практичні політики!).

При демократії панує абсолютизація рівності, при олігархії – абсолютизація нерівності. Але все це призводить до зміни форм держави через порушення справедливості.

Великий скіф Аристокл вважав Аристотеля найздібнішим серед своїх учнів. Проте, як переказують, Платона драгував чепурний вигляд Аристотеля та його надмірна схильність до жінок, яким він приділяв, на думку Аристокла, надто багато уваги.

У своїх філософських поглядах він теж значно відрізнявся від свого великого вчителя, більше схильючись до аналізу реалій та вивчення дійсності. Чого варта лише одна фраза Аристотеля: «Платон мені друг, але істина дорожча». Аристотель був достойним учнем свого вчителя Аристокла, але сам, через свій різкий характер, мав за життя небагато учнів. Проте, один з них прославив його навіки – *Олександр Македонський*, який виводив свій родовід від прабатька скіфів – *Геракла*.

Після смерті Аристокла у 348 р. до н.е. Аристотель залишає Афіни і прямує до Малоазійської України. Перебуваючи на Лесбосі, Аристотель отримав запрошення від македонського царя Філіппа II прибути в Македонію та стати учителем його тринадцятирічного сина – *Олександра*. Після сходження *Олександра* на престол (336 р. до н.е.), вдячний царевич повністю звільнив від податків ціле місто Стагір – лише за те, що там народився його вчитель –

Аристотель. Займаючись із царським сином усіма загальноосвітніми науками, філософ ще й передав йому свої «родинні» знання з медицини, а також свою жагу до дослідження природи.

Як свідчать македонські перекази, для Аристотеля і його учня *Олександра* македонський цар Філіп II наказав побудувати Німфей, буквально – святилище муз.

Зверніть увагу, цар Філіп II, як переказують літописи, будує спеціальне місце для занять Аристотеля і Олександра, яке називається Німфей. Проте, аналіз античних карт того часу дає підстави для сенсаційних висновків, що єдине тогочасне місто, яке мало в ті часи подібну назву – Німфей, знаходилося в українському Криму! А як же бути з грецьким містом Мієза, де, начебто, знаходилася «школа Аристотеля» в Німфей? На нашу думку, це чергова містифікація, оскільки основні археологічні знахідки в Мієзі датуються II ст. до н.е. Водночас відзначимо, що скіфо-еллінське місто Німфей знаходиться біля древнього українського міста Пантикапей / Керчі. І це місто Німфей було засноване задовго до народження Філіпа II та його сина – Олександра Македонського – у VI ст. до н.е. (увага!) на місці древнього скіфського поселення! Але це – тема для окремої розмови...

Джерела:

1. Антологія мировой філософії: М.: Наука, 1969 – 1972.
2. Аристотель. Політика: Соч.: В 4 т. М.: Наука, 1983.
3. Балух В.О. Візантиністика: Курс лекцій. Чернівці: Книги – XXI, 2006. 606 с.
4. Бебик В. Як і чому з Великої Романії зробили «Візантію», а з провінційної Роми – «Великий Рим». *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. 2012. №2. С.8 – 16.
5. Бебик В. Філософія аріїв – Аристокл і Аристотель. *Науковий вісник Ужгородської богословської академії імені святих Кирила і Мефодія та Карпатського університету імені Августина Волошина*. 2010. № 6 – 7. С. 139 – 142.
6. Бебик В. Великий скіф Спартак: Українська та Середземноморська Еллада. *Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації*. 2011. № 2. С. 10 – 16.
7. Бебик В. Реінкарнації Ісуса Христа. *Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації*. 2011. № 1. С. 7 – 14.
8. Бебик В. Теукри і «Всесвітня історія»: у пошуках істини. *Віче*. 2009. №2. С. 19 – 22.
9. Бондар С.В., Кралюк П.М. Біля витоків української мудрості. Філософська та релігійна думка народів Північного Причорномор'я VII ст. до н.е. – II ст. н.е. К.: Світ знань, 2009. 272 с.

10. Васильев А. А. История Византии. Падение Византии. Эпоха Палеологов (1261 – 1453). Л., 1925.
11. Васильев А. А. Лекции по истории Византии. 1830, Т. I. С. 175.
12. Васильев Л.С. История Востока. В 2-х т. М., 1998.
13. Геродот. Історія: в дев'яти книгах: Геродот; Ред. П.П.Толочко; АН України. Ін-т археології. К.: Наукова думка, 1993. 575 с.
14. Геродот із Галікарнасу. Скіфія. К.: Довіра, 1992. 72 с.
15. Гиндин Л.А., Цымбурский В.Л. Троя и «Пра-Аххиява». *Вестник древней истории*. 1995. № 3. С. 14 – 36.
16. Гюиз Ф. Древняя Персия. М.: Вече, 2007. 336 с.
17. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Пер. с древнегреч. М.Л.Гаспарова. М.: "Мысль", 1986.
18. Дю Бурге П. Коптите. София, 2006.
19. Ілля В. Атлантида, скіфи-боги-велетні та греко-римська міфологія. *Основа*. 1993. № 23 (1). С. 108.
20. Киндер Г., Хильгеман В. Всемирная история / Пер. с нем. Науч. ред. пер.: А.И.Слюсаренко, А.Ф.Иванов. М.: Рыбари, 2003. 638 с.
21. Ключко В.І. «Народи моря» та Північне Причорномор'я. *Археологія*. 1990. №1. С. 10 – 17.
22. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу : [Підручник]. К.: Либідь, 2000. 592 с.
23. Кузнич-Березовський Іван. Оріяна. Кімерія-Праукраїна в 2-х т. Детройт, 1979. Т. 1. С. 198.
24. Лукиан. Избранное. / Сост. и пред. И. Нахова, комм. И. Нахова и Ю. Шульца. М.: Худож. лит., 1987. 624 с.
25. Охотников С.Б., Островерхов А.С. Святилище Ахілла на острове Левке (Змеином). К.: Наукова думка, 1993. 140 с.
26. Петухов Ю.Д., Васильева Н.И. Евразийская империя скифов. М.: Вече, 2007. 400 с.
27. Платон. Диалоги / Платон. М.: Мысль, 1986. С. 476 – 477.
28. Порфирий. Сочинения / Пер. Т. Г. Сидаша. СПб.: Издательство СПбГУ, 2011. 660 с.
29. Постников М.М. Критическое исследование хронологии древнего мира. URL: http://www.chronologia.org/postnikov/1p01_04.html
30. Русяєва А.С. Славетний мудрець – скіф Анахарсіс. К.: Наукова думка, 2001. 90 с.
31. Стефан Византийский. Этника / Пер. с древнегреч. и коммент. М. А. Морозова, общая ред. Г. Л. Курбатова. М.: Наука, 640 с.
32. Страбон. География в 17 книгах/ М., 1994.
33. Страницы из византийской лексикографической литературы. Стефан Византийский / пер. М.М.Холода. Клио. 2003. № 2 (21).
34. Строгеецкий В.М. Введение к «исторической библиотеке» Диодора Сицилийского и его историко-философское содержание. *Вестник древней истории*. 1986. № 2. С. 65 – 82.
35. Трубачев О.Н. Indoагіса в Северном Причерноморье. М.: Наука, 1999. 320 с.
36. Чмыхов Н.А. Древнейшие проявления мифов о Зевсе в материалах Украины. *Отечественная философская мысль XI – XVII вв. и греческая культура*. Киев, 1991. С. 109 – 122.

УДК 141.153(091)

ПРОБЛЕМИ УСВІДОМЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ДИНАМІКИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

Володимир МИХАЙЛОВ

Volodymyr Mykhailov. The problems of understanding of historical dynamics through the perspective of philosophy of history. In recent decades, the domestic society, including the social, economic, political spheres, as well as the ideological superstructure, social relations, family relations, individual social institutions, etc., has undergone fundamental, fundamental transformations. Modern reality is manifested in the increasing number and complexity of problems that can no longer be solved in parts, where there is a need for an adequate systemic, conceptual and practical approach to the situation as a whole. At the same time, the problem of human dimension of various aspects of being has recently become the subject of attention of both foreign and domestic researchers.

The purpose of the article is to review the leading foreign and domestic socio-philosophical, historiographical, sociological, world-systemic and other views and concepts regarding the dynamics and essence of historical processes, based on their human dimension.

Although geographically Ukraine is located almost in the center of Europe, historically it has always occurred in its territory that there has been a collision, interconnection, interpenetration of material and spiritual culture, ideology, philosophical ideas of the West and the East. The search for national identity in the process of modern state formation, in the conditions of hybrid aggression on the part of the Russian Federation, dictates, among other things, the urgent need to develop a problem of awareness of the potential laws of origin and course of historical processes of different levels and directions, using all the diversity of modern and ideological worldviews, practical approaches in this area.

Key words: *historical dynamics, philosophy of history, human dimension, world-system analysis, society*

Володимир Михайлов. Проблеми усвідомлення історичної динаміки кризь призму філософії історії. *За останні десятиліття вітчизняний соціум, включаючи соціальну, економічну, політичну сфери, а також ідеологічну надбудову, суспільні відносини, сімейні стосунки, окремі соціальні інституції тощо, зазнав принципових, кардинальних трансформацій. Сучасна реальність проявляється в зростанні кількості і складності проблем, які вже не можуть бути вирішені по частинах, звідки виникає потреба адекватного системного, концептуального та практичного підходу до ситуації в цілому. При цьому проблема людиновимірності різних аспектів буття останнім часом стала об'єктом уваги як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників.*

Метою статті є огляд провідних закордонних і вітчизняних соціально-філософських, історіософських, соціологічних, світ-системних та інших поглядів і концепцій щодо динаміки та сутності історичних процесів, виходячи із їх людиновимірної складової.

Хоча географічно Україна розташована майже у центрі Європи, історично склалося так, що на її теренах завжди відбувалося зіткнення, взаємозв'язок, взаємопроникнення матеріальної і духовної культури, ідеології, філософських ідей Заходу і Сходу. Пошуки національної самоідентичності в процесі сучасного державотворення, в умовах гібридної агресії з боку Російської Федерації, диктують, серед іншого, загальну потребу розроблення проблематики щодо усвідомлення потенційних закономірностей виникнення і протікання історичних процесів різного рівня та спрямованості, використовуючи усе різноманіття сучасних світоглядних, теоретичних, методологічних і практичних підходів у цій сфері.

Ключові слова: історична динаміка, філософія історії, людиновимірність, світ-системний аналіз, соціум.

За останні десятиліття вітчизняний соціум, включаючи соціальну, економічну, політичну сфери, а також ідеологічну надбудову, суспільні відносини, сімейні стосунки, окремі соціальні інституції тощо, зазнав принципових, кардинальних трансформацій. Сучасна реальність проявляється в зростанні кількості і складності проблем, які вже не можуть бути вирішені по частинах, звідки виникає потреба адекватного системного, концептуального та практичного підходу до ситуації в цілому. У цьому, власне, і полягає якісна особливість глобальних проблем сучасності, яким у наші часи ще приділяється недостатньо уваги. При цьому аналіз соціуму відіграє важливу роль у зв'язку із безперервним шоком, що його відчуває сучасна людина в результаті хронічного відставання її адаптації до змін, які вона ж сама і спричиняє. Відомо, що ще давньогрецький софіст Протагор говорив про людину як про міру всіх речей, вбачаючи специфіку людського в своєрідній сумірності та взаємозалежності людини і світу.

Проблема людиновимірності (людиновимірності) останнім часом стала об'єктом уваги як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. З позиції її різних людських вимірів та аспектів до неї, зокрема, зверталися такі вітчизняні науковці, як І.В. Бичко, М.О. Булатов, І.В. Бойченко, В.А. Головка, В.С. Горський, Л.М. Дмитрова, В.В. Кізима, В.Г. Кремень, Б.С. Кримський, В.О. Лозовий, М.В. Попович, М.К. Петров, В.Г. Табачковський, А.Г. Тихолаз, А.В. Толстоухов, Н.В. Хамітов, В.І. Ярошовець та інші, що підтверджує її значну актуальність.

Слід також зазначити, що для оцінки та соціально-філософського аналізу суспільства необхідно виокремити щонайменше два аспекти такого розгляду: індивідуальний і соціальний. Оскільки, як відомо, суспільство – це люди, які мають між собою певні суспільні відносини, а саме суспільство являє собою досить складну, багаторівневу систему, яка, з одного боку, знаходиться під певними регуляторними та управлінськими впливами на самих різних рівнях її ієрархії та в межах її окремих підсистем, а, з іншого, – є системою з притаманними їй процесами самоорганізації, самовдосконалення та саморозвитку.

Це ж саме стосується суспільства і соціальної системи України. При цьому процес упорядкування та організації суспільних відносин породжує різноманітні форми інтеграції і дезінтеграції, регулювання та реорганізації взаємовідносин між окремими індивідуумами, соціальними спільнотами, класами, в межах сімей та між окремими сім'ями, у взаємовідносинах людини із природою тощо. Це, зокрема, зумовлює й виникнення відповідної системи норм, правил, обов'язків, прав, дозволів, заборон і забобонів, призводить до формування права, морально-етичних імперативів та ін. Вони тісно пов'язані із історичним досвідом, ментальністю відповідних народів та є одним із аспектів, які досліджує соціальна філософія.

Метою статті є огляд провідних закордонних і вітчизняних соціально-філософських, історіософських, соціологічних, світ-системних та інших поглядів і концепцій щодо динаміки

та сутності історичних процесів, виходячи із їх людиновимірної складової.

Зазначимо, що проблема осмислення шляхів історичного руху, тенденцій і спрямованості історичного процесу з давніх часів викликала інтерес найсерйозніших мислителів, у працях яких ще від часів Античності до сьогодення були репрезентовані спроби інтерпретації історичного процесу та закладені основи методології історичного пізнання. Прагнення людства зрозуміти, раціонально осмислити сучасні історичні процеси, причини і наслідки соціальних катаклізмів, що набувають на сьогодні глобального характеру, усвідомити їх не на рівні архаїчних стереотипів, міфологізованих схем і архетипів, а на рівні сучасних наукових уявлень, є характерною рисою філософської, соціологічної і історичної науки на початку нового тисячоліття.

Багато мислителів сучасності намагаються усвідомити тенденції, спрямованість, рушійні сили, взаємозв'язки і взаємообумовленість історичних процесів як у давні часи, так і на рубежі останніх століть. Поглиблений аналіз суспільно-історичного життя можливий тільки за відмови від спрощеного сприйняття історичних феноменів та явищ. У руслі пізнавального процесу до кола досліджень включаються багатоманітні аспекти історичного буття людства, взяті як в ракурсі ретроспективи, так і аналізу реалій сьогодення, а також в плані ймовірності, гіпотетичної перспективи [7, с. 13].

Важливою проблемою досліджень історії з позиції її філософського осмислення є розуміння природи історичного процесу, його структури, визначення того, як відбувалися зміни й у якому напрямку вони розгорталися, які рушійні сили були у ньому провідними, який взаємозв'язок цих сил зумовив важливі події історичного масштабу. Розв'язання цієї проблеми дозволяє більш об'єктивно і послідовно визначити ті тривалі «моменти» в історії, коли старі історичні континууми зникали та сформувалися нові.

Крім того, особливої ваги набуває проблема періодизації історичних процесів. Періодизація існує на двох рівнях: індивідуальному та інституціональному. Спроби осмислення послідовності, наступності конкретних історичних періодів дозволили створити деякі узагальнені структуровані цілісні образи історії. Вважається, що протягом двох з половиною тисячоліть філософи використовують лише три образи історичного процесу: лінійні, циклічні та їх поєднання [24, с. 322].

Проблема періодизації історії, усвідомлення ролі і місця в історичній динаміці нової незалежної держави України та країн, що історично були розташовані на її території і відтак вплинули на подальші державотворчі процеси в ній, обумовлює актуальність дослідження історіософських поглядів на її вирішення, причому як західних, так і східних авторитетних мислителів.

У зв'язку з цим, зокрема, лінійні моделі є відображенням історії як незворотної послідовності подій; геометричним аналогом цієї моделі спрямованості історії є пряма. Лінійністю вважається певна послідовність таких подій, що ведуть до відповідного стану в суспільстві. Залежно від того, чи позначено наступний щодо попереднього стан суспільства позитивним або негативним знаком, можна говорити про прогресивну або регресивну лінійність. Найчастіше зустрічається прогресивна лінійна модель історії. З певними модифікаціями лінійної концепції дотримувалися Аристотель, Августин, Бекон, Вольтер, Кант, Гегель, Спенсер, Буркгардт, Нісбет, Ліотар й інші філософи, соціологи та історики різних часів [10, с. 200 – 212].

Концепція лінійної спрямованості історичного процесу включає два варіанти – песимістичний та оптимістичний. Натомість, ще з далеких часів була запропонована ідея кругообігу світового процесу (наприклад, у Ведах в індійській філософії, у стоїків в античності тощо). Згідно з цією концепцією, історія йде по висхідній траєкторії, потім переходить на занепад, потім знов йде на підйом тощо. Ця ідея в

значній мірі була наслідком усвідомлення циклічності існування космосу і навколишнього світу.

Циклічність тлумачиться як послідовність подій, що повторюються через певні проміжки часу. Для філософії історії характерні циклічні концепції, побудовані за метафорою кола, тому вони часто використовують замість поняття циклу поняття кругообігу [19, с. 323].

Панування з другої половини XIX ст. в Європі лінійної концепції змусило майже забути іншу, набагато давнішу, циклічну концепцію історичного процесу. Натяки на циклічність розвитку світу дослідники знаходять у тестах Біблії, філософській думці стародавніх Індії і Китаю, думках астрологів, давніх космогонічних міфах та ін. [20, с. 496].

Проблема потенційної можливості циклічності розвитку історії і становлення цивілізації непокоїла багатьох видатних мислителів різних часів. Назвемо лише такі прізвища, як Платон, Сенека, Геродот, Н. Макьявеллі, Т. Кампанелла, Дж. Віко, О. Шпенглер, Й. Шумпетер, М. Кондратьєв, А. Тойнбі, П. Сорокін, Л.Гумільов, О. Тофлер та багато інших дослідників і вчених.

Зокрема, теорію циклічності розглядав і підтримував відомий російсько-американський соціолог П. Сорокін, який зазначав, що ця концепція проходить через усю історію соціальної думки – через біблійну теорію падіння, через теорію Гесіода про п'ять регресивних стадій, через Цицерона, Сенеку та теорію занепаду, створену авторитетними ранньохристиянськими теологами тощо. Ідею циклічності можна бачити вже в уявленнях давніх греків. Вважається, що циклічний кругообіг – це підґрунтя античного історизму. Деякі дослідники вважають, що зародки концепції історичного кругообігу можна знайти вже в ідеях Геракліта про вічну пульсацію вогню історії [5, с. 158].

Основна ідея циклічних моделей також полягає в тому, що історія періодично вичерпує свій потенціал і тимчасово повертається до початку процесу, тобто з часом вона певним чи-

ном повторюється. Ідея циклічності мала різне тлумачення в історичній свідомості різних типів і народів. У найдавніших уявленнях про хід історичного процесу можна відшукати астрономічні цикли, з якими пов'язана періодичність та сезонність господарської діяльності; це також біологічні цикли (народження, дитинство, юність, зрілість, старість). Циклічність люди спостерігали й у суспільному житті (зміна правителів, династій, урядів, економічні і соціальні цикли та ін.). Циклічність має місце і в повсякденному житті особистості.

Зауважимо, що відомий теоретик і дослідник науки Т. Кун розрізняв два етапи в розвитку наукового знання: кумулятивний, що відповідає процесу збільшення знання в рамках панівної парадигми, і революційний, що характеризується “парадигмальним стрибком” у науковій історії. Якщо історичні екскурси в першому випадку можуть обмежуватися рамками вивчення відповідних поступових перетворень, то у другому випадку в якості історично значущих факторів повинні розглядатися більш широкі контури, як наукові, так і філософські й загальнокультурні [5, 12 та ін.].

При цьому з'являється багатовекторність історичних ретроспектив, яка посилюється ще й тим, що кожний ретроспективний ракурс у дослідженні історії із позиції, наприклад, новітньої синергетичної парадигми задається тим акцентом у системі ідей, який привноситься в науку синергетикою. Це можуть бути ідея холізму, синергізму, організмічності, ідея зв'язку порядку й хаосу, значимості випадковості, нетелеологічності систем, що самоорганізуються. Або, приміром, ідея переходу від простої череди подій до процесуальності. У рамках наукового знання джерела синергетичних ідей різні автори знаходять у кібернетиці, теорії систем, дослідженнях зі штучного інтелекту, сучасної фізичної хімії, її концептах складу і властивості, хімії каталізу, еволюційних ідеях тощо [13, 14].

Механізми самоорганізації мають загально-методологічний характер, тобто, наприклад,

роль, аналогічну із мікроаттракторами у фізичних системах, у біології можуть відігравати мутації, а у суспільстві – нові ідеї та пасіонарна діяльність видатних особистостей, яка спрямована на реорганізацію людської діяльності шляхом якнайшвидшого розповсюдження цих ідей та їх впровадження у життя.

Систему принципів синергетичної парадигми за В.С. Лутаєм, зокрема, слід застосовувати для субординації усього нескінченного «океану» інформації про реальний світ, передусім стосовно проблем:

- якою інформацією, що необхідна для збереження нашої планетарної системи, мають оволодіти представники усіх типів культури і видів діяльності;

- яка інформація є найважливішою для представників певного конкретного соціуму (культурного, цивілізаційного, національного тощо) [14, с. 122].

Системно-синергетичний принцип єдності й цілісності світу знайшов, на його погляд, відображення в низці циклічних європейських концепцій, що беруть початок від робіт Дж. Віко, Й. Гердера, які відзначали єдину для суспільства закономірність – його зародження, розквіт і загибель. Але найбільш зрілі ідеї, близькі до системно-синергетичного сприйняття світу й суспільства, на думку В. Шалаєва [22], пов'язані з іменами Г. Ляйбніца, А. Шопенгауера, Г. Гегеля, К. Маркса, Г. Спенсера, А. Бергсона, Й. Хейзінги, Х. Ортеги-і-Гассета, О. Шпенглера, А. Тойнбі, К. Яспера, К. Поппера, П. Сорокіна й ін.

Окремо в списку імен західних філософів і культурологів, які за сутністю своїх соціально-філософських надбань фактично асоціюються з ідеями синергетики, варто сказати про культурно-циклічні теорії О. Шпенглера, А. Тойнбі, К.Яспера, П. Сорокіна, які були згадані вище. Ідея циклічності світових процесів, репрезентована синергетикою, як циклу стійкої часово-просторово-тимчасової структури, породжуваної законами самоорганізації, проводиться в

цих роботах стосовно соціокультурної динаміки.

Говорячи про зв'язок філософії із синергетикою, не можна також не згадати робіт М. Данилевського й Л. Гумільова. Центральною ідеєю соціокультурної циклічної концепції Данилевського є принцип єдності як природного, так і соціального світу, що підпорядковується закону зростання ентропії (ентропія – одне з основних понять синергетики). Те ж саме поняття ентропії плідно використовує Л. Гумільов у своїх етнологічних побудовах.

На думку С.О. Завітного [9, с. 74 – 75], минуле має значний управлінський та прогностичний потенціал. Це пов'язано із тим, що воно не зникає безслідно. Багатий історичний досвід існування людства містить в собі розмаїття «сигнальних» можливостей, які за необхідністю можуть бути виїняті зі «сховища» людської пам'яті та використані як мета, засоби вирішення управлінських завдань. Якби не було цього історичного досвіду, людина не змогла б орієнтуватись у сучасному світі. Якщо минуле ретельно вивчається, відбирається та використовується, то, відповідно, це свідоме, цілеспрямоване управління. Якщо ж минуле виступає лише як фон, ментальність, то тут слід казати про стихійний механізм соціального управління. Минула діяльність людей, яка знаходить концентроване вираження у спадкоємності, пам'яті, менталітеті, традиціях, звичаях тощо і є глибоко інтеріоризованою, керує сучасним.

Відомо, що традиція – це культурні норми і цінності, які люди приймають через їхню минулу корисність, звички, які можуть бути передані іншим поколінням. Традиція тісно переплетена і в значній мірі обумовлена існуванням так званого «коду культури». Код культури – це зведення настанов і заборон, що діють у суспільстві певної історичної епохи. Таке зведення іноді називають «культурним архетипом», «епістемою», «цінностями культури» тощо. Код культури виконує роль базової матриці суспільства, яка детермінує практичне,

пізнавальне й духовне життя суспільства, цивілізаційні основи, визначаючи його адаптивні можливості й перспективи розвитку [20 с. 404].

У цьому контексті варто згадати, що одним із перших поняття «цивілізація» до наукового обігу ввів філософ А. Фергюсон (18 ст.), який під цим терміном мав на увазі стадію розвитку людського суспільства, що характеризується існуванням суспільних класів, а також міст, письменності та інших подібних явищ. Запропонована цим вченим стадіальна періодизація світової історії (дикість-варварство-цивілізація) користувалась підтримкою у наукових колах наприкінці XVIII – початку XIX століття, проте зі зростанням популярності в кінці XIX – на початку XX століття плюралістично-циклічного підходу до історії під загальним поняттям «цивілізація» стали також розуміти й «локальні цивілізації».

Вперше термін «локальна цивілізація» з'явився у роботі французького філософа Ш. Ренув'є «Керівництво до стародавньої філософії» (1844). Через деякий час світ побачила книга французького письменника та історика Ж. Гобіно «Досвід про нерівність людських рас» (1853 – 1855), у якій автор виокремив 10 цивілізацій, кожна з яких проходить свій власний шлях розвитку. Виникнувши, кожна із них рано чи пізно гине, і західна цивілізація не є винятком [4]. Він, як і багато інших сучасних йому і майбутніх дослідників, знаходився на позиціях «європоцентризму».

На позиціях європоцентризму фактично перебували колишні «класики» марксизму. Загалом, при оцінюванні соціального розвитку вони дотримувалися так званого формаційного підходу до історичних процесів, коли на зміну одній соціально-економічній формації розвитку суспільства приходила інша, більш прогресивна. Так, за первісним ладом приходив рабовласницький, потім феодальний тощо. Проте Схід в цілому випадав із цієї концепції. Наприклад, у листуванні К. Маркса та Ф. Енгельса, і, акцентовано, у статті Маркса «Британське панування в Індії» Маркс пише про специфічний

«азійський спосіб виробництва», серед засадничих принципів якого він, серед іншого, вказував на відсутність приватної власності на землю [15].

Першим, хто подивився на цивілізаційні відносини крізь призму несвропоцентричної самосвідомості, був російський вчений та ідеолог панславізму М. Данилевський, який у своїй книзі «Росія та Європа» (1869) протиставив старіючій європейській цивілізації молоду слов'янську. Він вказував, що жодний культурно-історичний тип не може претендувати на те, щоб вважатись більш розвинутим, більш високим, ніж інші. Західна Європа у цьому сенсі не є винятком [6].

Наступною значною подією у становленні теорії локальних цивілізацій стала робота німецького філософа та культуролога О. Шпенглера «Занепад Європи» (1918). Не відомо достеменно, чи був знайомий Шпенглер із працею російського мислителя, проте основні концептуальні положення цих вчених подібні у найважливіших пунктах. Як і Данилевський, він рішуче спростовував загальноприйнятю на той час умовну періодизацію історії на «Стародавній світ – Середні віки – Новий час» та марксистський погляд на поступовий перехід до більш прогресивних суспільно-економічних формацій. Шпенглер виступив прибічником іншого погляду на світову історію – як на ряд незалежних одна від іншої культур, які переживають, подібно до живих організмів, періоди зародження, становлення та вмирання. Як і Данилевський, він виступає із критикою європоцентризму [23, с. 55].

Значно більш вагомий внесок у вивчення локальних цивілізацій зробив англійський історик та філософ історії А. Тойнбі. У своїй 12-томній фундаментальній праці «Осягнення історії» (1934 – 1961) британський вчений поділив історію людства на ряд локальних цивілізацій, які мають однакову, типову внутрішню схему розвитку. Поява, становлення та занепад цивілізацій характеризувався такими факторами, як зовнішній “божественний по-

штовх», виклик і відповідь, відхід та повернення. У поглядах Тойнбі та Шпенглера є багато спільних рис. Головна відмінність, однак, полягає в тому, що у Шпенглера культури майже автономні одна від одної. У Тойнбі ж ці відносини хоча й мають зовнішній характер, проте складають частину життя самих цивілізацій [18, с. 185].

Від позицій європоцентризму фактично відійшов С. Гангтінгтон. Його епохальна праця «Зіткнення цивілізацій» (1996 р.), серед іншого, відстоювала ідею багатополюсного «поліцивілізаційного» світу [21].

Сучасні дослідники Б. Кузик та Ю. Яковець на підставі робіт відомих футурологів Д. Белла та О. Тоффлера сформулювали концепцію світових цивілізацій як певного ступеня в історичному ритмі динаміки та генези суспільства як цілісної системи, у якій взаємно переплетені, доповнюючи одне одного, матеріальне та духовне виробництво, економіка та політика, соціальні відносини та культура. Історія людства у їхньому трактуванні являє собою ритмічну зміну цивілізаційних циклів, тривалістність яких неухильно скорочується [11].

В цілому, концепції Данилевського, Шпенглера й Тойнбі були неоднозначно сприйняті науковим співтовариством. Хоча їхні праці вважаються фундаментальними в сфері вивчення історії цивілізацій, їхні теоретичні концепції зазнали серйозної критики.

Одним із найбільш послідовних критиків цивілізаційної теорії виступив вже згаданий російсько-американський соціолог П. Сорокін, який вказав, що найсерйозніша помилка цих теорій полягає у змішанні культурних систем із соціальними системами (групами), у тому, що сама назва «цивілізація» надається істотно різним соціальним групам та їхнім загальним культурам – то етнічним, то релігійним, то державним, то територіальним, то різним багатofакторним групам, а то й навіть конгломерату різних суспільств із притаманними їм «скупним культурам», в результаті чого ані Тойнбі, ані його попередники не змогли назвати

головні критерії вичленення цивілізацій, так само, як і точну їх кількість [16].

Про кризу теорії цивілізацій на пострадянському терені свого часу писав російський вчений М. Крадін. На його думку, якщо в останній чверті ХХ століття багато дослідників розраховувало, що впровадження цивілізаційної методології виведе вітчизняних теоретиків на передові рубежі світової науки, то зараз із подібними ілюзіями слід розлучитись.

Цивілізаційна теорія була популярна у світовій науці півстоліття тому, а зараз вона перебуває у критичному стані. Теорія цивілізацій найбільш активно розроблялась у останні десятиліття (як альтернатива європоцентризму) у країнах, що розвиваються, та постсоціалістичних країнах. За цей період кількість виокремлених дослідниками цивілізацій різко зросла – навіть до надання цивілізаційного статусу будь-якій етнічній групі. У зв'язку з цим, на думку дослідника, важко не погодитись із думкою І. Валлерстайна, який охарактеризував цивілізаційний підхід як «ідеологію слабких», як форму протесту етнічного націоналізму проти розвинутих країн «ядра» сучасної «світ-системи» [11, с. 314 – 324].

Зазначимо у зв'язку з тим, що світ-системний аналіз досліджує соціальну еволюцію систем суспільств, а не окремих соціумів, на відміну від попередніх «макросоціологічних» та історіософських підходів, в рамках яких теорії соціальної еволюції розглядали розвиток передусім окремих суспільств. У цьому світ-системний підхід схожий із цивілізаційним, проте він йде дещо далі, досліджуючи не тільки еволюцію соціальних систем, яка охоплює одну цивілізацію, а й такі системи, що охоплюють більш ніж одну цивілізацію або навіть усі цивілізації світу. Цей підхід був зроблений у 1970-х рр. І. Валлерстайном, А.Г. Франком, С. Аміном, Дж. Аррігі, Т. Сантусом та іншими відомими дослідниками.

Найважливішим попередником світ-системного підходу, який заклав його методологічні основи, зазвичай вважається Ф. Бро-

дель, представник відомої французької «історичної школи аналіз». Розглянемо коротко деякі провідні світ-системні концепції та підходи.

Підхід Ф. Броделя. Бродель писав про «світ-економіку», яка взаємопов'язує усі суспільства. В неї є свій центр (зі своїм «надмістом»; у XIV ст. ним була Венеція, пізніше центр перемістився до ключових міст Фландрії та Франції, а звідти у XX ст. – до Нью-Йорку), другорядні, проте розвинуті суспільства та периферія. При цьому торгові комунікації пов'язують різні регіони та культури у єдиний макроекономічний простір [2, с. 396].

Підхід І. Валлерстайна. Найбільш поширена версія світ-системного аналізу розроблена І. Валлерстайном. Згідно з Валлерстайном, сучасна світ-система зародилась у т.зв. «довгому XVI столітті» (приблизно 1450 – 1650 рр.) і поступово охопила увесь світ. До того часу в світі одночасно співіснувала множина світ-систем. Ці світ-системи Валлерстайн поділяє на три типи: мінісистеми, світ-економіки та світ-імперії.

Мінісистеми були характерні для первісного суспільства, вони базуються на відносинах взаємообміну. Для складних аграрних суспільств характерні світ-економіки та світ-імперії. Світ-економіки являють собою системи суспільств, об'єднаних тісними економічними зв'язками, які виступають як певні еволюційні одиниці, проте не об'єднані в єдине політичне утворення. Світ-імперії характеризуються стягуванням податків із провінцій та захоплених колоній.

Відповідно до поглядів Валлерстайна, усі докапіталістичні світ-економіки рано чи пізно перетворювались у світ-імперії через їх політичне об'єднання під владою однієї держави. Єдиним винятком із цього правила є середньовічна європейська світ-економіка, яка перетворилась не у світ-імперію, а у сучасну капіталістичну світ-систему. Капіталістична світ-система складається із ядра (найбільш високорозвинуті країни Заходу), напівпериферії

(у XX столітті – соціалістичні країни) та периферії (Третій світ) [3].

Підхід А. Г. Франка. Від цього значно відрізняється варіант світ-системного аналізу, розвинутий А. Г. Франком. Франк звертає увагу на те, що твердження про можливість одночасного існування у світі десятків і сотень «світ-систем» у значній мірі унеможлиблює саме поняття світ-системи. На думку А.Г. Франка, слід вести мову лише про одну світ-систему, яка виникла не менше 5000 років тому, а згодом через численні цикли експансії та консолідації охопила увесь світ. У ході еволюції світ-системи її центр неодноразово переміщувався. До переміщення у XIX столітті спочатку до Європи, а потім до Північної Америки цей центр багато століть знаходився у Китаї. У зв'язку із цим піднесення Китаю, яке спостерігається останнім часом, Франк інтерпретує як початок повернення центру світ-системи у її «природне» місце після короткої європейсько-північноамериканської «інтерлюдії» [25]. Таке бачення нам здається продуктивним і цікавим.

У цьому контексті вже згадана світоглядна та теоретико-методологічна проблема осмислення шляхів історичного руху, тенденцій і спрямованості історичного процесу не втрачає своєї актуальності і значення. Історія свідчить, що циклічні та лінійні історико-філософські концепції, так само й інші концепти щодо «божественного пояснення законів історичної динаміки», теорії «соціально-економічних формацій», «осьового часу», «географічного детермінізму», «локальних цивілізацій», «пасіонарності», «зіткнення цивілізацій», «кінця історії» та багато інших теорій, їхніх комбінацій та симбіозів, не дають достатньо прийняттого пояснення формування і розвитку сучасного цивілізованого світу, включаючи й нашу країну.

Водночас, деякі сучасні мислителі взагалі заперечують можливість осмислення історичних процесів, не кажучи вже й про можливість побудови модельних уявлень про принципи її

перебігу. Наприклад, достатньо популярний у наші часи Н. Талеб у своїй відомій, хоча і не однозначній з погляду деяких фахівців книзі «Чорний лебідь» [17, с. 29], пише, що «історія – непрозора. Ми бачимо лише результат, а не причиново-наслідковий генератор подій... Нашому розумінню історії від природи притаманна неповнота... Осягнути історію людині заважають три обмеження. Я називаю їх *тріадою темних місць*:

а) ілюзія розуміння, тобто хибне переконання, ніби ми розуміємо, що відбувається у світі, який набагато складніший і і хаотичніший, ніж нам здається;

б) ретроспективне викривлення, тобто схильність оцінювати події тільки постфактум...;

в) перебільшення фактів і ролі учених авторитетів, особливо коли вони категоризують...».

Відомо, що Талеб за своїми філософськими переконаннями продовжує традицію скептицизму, якої дотримувались ще Секст Емпірик, аль-Газалі, П. Бейль, Д. Г'юм, які вважали, що минуле не дозволяє передбачувати майбутнє. Н.Н. Талеб є також послідовником К. Поппера, він стверджує, що теорії не можуть вважатись доведеними та мають лише «умовне застосування». На його думку, люди не замічають важливі випадковості, які суттєвим чином впливають на реальну картину світу.

Такі погляди Талеб називає «платонівською оманю».

Незважаючи на наведений вище один із прикладів «історіософського скепсису», зауважимо, що, хоча географічно Україна розташована майже у центрі Європи, історично склалося так, що на її теренах завжди відбувалося зіткнення, взаємозв'язок, взаємопроникнення матеріальної і духовної культури, ідеології, філософських ідей Заходу і Сходу. Пошуки національної самоідентичності в процесі сучасного державотворення, в умовах гібридної агресії з боку Російської Федерації, диктують, серед іншого, нагальну потребу розроблення проблематики щодо усвідомлення потенційних закономірностей виникнення і протікання історичних процесів різного рівня та спрямованості, використовуючи усе різноманіття сучасних світоглядних, теоретичних, методологічних і практичних підходів у цій сфері.

Подальший більш поглиблений розгляд окреслених питань у вітчизняній історіософській та соціально-філософській літературі може, на нашу думку, бути досить корисним, зважаючи на недостатнє висвітлення цієї актуальної проблематики в Україні. При цьому, рефлексія і пізнання споконвічної природи людини у нескінченному процесі суспільних перетворень свідчить про зростаюче значення людино-вимірної спрямованості розвитку нашої країни.

Джерела:

1. Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії: (Західноєвропейський контекст). К. Тандем, 2000. 416 с.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. Том 3. Час світу. К.: Основи, 1998. 631 с.
3. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер. С англ. П.М. Кудюкина под общей редакцией Б.Ю. Кагарлицкого. СПб.: Университетская книга, 2001. 416 с.
4. Гобино Ж.А. Опыт о неравенстве человеческих рас. М.: Одиссей; ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 768 с.
5. Гошовський М.М., Кучерявий І.Т. Ідея прогресу в соціальній філософії. К.: Лебідь, 1993. 326 с.
6. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М.: Историко-литературный архив, 1991. 670 с.
7. Димитрова Л.М. Філософія історії: від Полібія до Гумільва. Монографія.: ІЄМН, 1997. 200 с.
8. Добронравова І.С., Білоус Т.М., Комар О.В. Новітня західна філософія науки. Підручник. К.: Вид. ПАРАПАН, 2008. 216 с.
9. Заветный С.А. Личность и общество: проблемы и перспективы управления. Монографія. К.: Изд. ПАРАПАН, 2008. 256 с.

10. Исаев Б.А. Социология. Краткий курс. СПб.: Питер, 2007. 224 с.; Философия / под ред. А.Ф. Зотова, В.В. Миронова, А.В. Разина. М.: Академический проект; Трикста, 2007. 688 с.
11. Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее: В 2 т. М.: Институт экономических стратегий, 2006. Т. 1: Теория и история цивилизаций. 768 с.
12. Кун Т. Структура научных революций / Пер с англ. М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. 365 с.
13. Лебедев С.А. Философия науки: краткая энциклопедия (основные направления, концепции, категории). Научное издание. М.: Академический проект, 2008. 692 с.
14. Лутай В.С. Основной вопрос современной философии. Синергетический поход. К.: Издатель ПАРАПАН, 2005. 168 с.
15. Маркс К. К критике политической экономии / К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., 2 изд., т.13, С. 8 – 167.
16. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. / Общю ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомоева. М.: Изд-во политической литературы, 1992. 544 с.
17. Талєб Н.Н. Чорний лебідь. Про (не)ймовірно у реальному житті / пер. з англ. Микола Климчук. 2-ге вид. К.: Наш формат, 2017. 393 с.
18. Тойнби А. Дж. Исследование истории: Цивилизации во времени и пространстве / пер с англ. К.Я. Кожурина. М.: АСТ МОСКВА, 2009. 863 с.
19. Философия / под ред. А.Ф. Зотова, В.В. Миронова, А.В. Разина. М.: Академический проект; Трикста, 2007. 688 с.
20. Философия социальных и гуманитарных наук. Учебное пособие для вузов / Под. общ. ред. проф. С.А. Лебедева. Изд. 2е, испр. И доп. М.: Академический проект, 2008. 733 с.
21. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций С. Хантингтон; Пере с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.
22. Шалаев В.П. Социосинергетика: истоки, теория и практика в современном мире. Йошкар-Ола: МарГТУ, 1999. 268 с.
23. Шпенглер О. Закат Европы. М.: Наука, 1993. 730 с.
24. Ящук Т.І. Філософія історії. К.: Либідь, 2004. 536 с.
25. Frank A.G., Gills B.K. The Five Thousand Year World System in Theory and Practice. *World System History: The Social Science of Long-term Change* / Ed. by R.A. Denemark, J. Friedman, B.K. Gills, G. Modelski. L.; N.Y., 2000. P. 3 – 23.

УДК 128.5:17.036

ЕТИЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ СУБ'ЄКТА В ОСВІТНЬОМУ ПРОЕКТІ МОДЕРНУ

Олена ТИТАР

Olena Tytar. Ethical principles of the formation a subject in a modern education project.

The ethical principles of identification and formation of the subject in the educational project of modernity are considered. Modern hermeneutics analyzes this problem in philosophical and anthropological perspective. It is argued that modern post-Marxists and post-Freudists, speaking of

different scenarios of identification, first of all, pay attention not to the socio-economic basis of such identification (alienation), but to the psychological basis (psychology), but to the ontological identity of self-identification. G. Hegel, like psychoanalysis, talks about transformation, but understands it dialectically – as repeatedly passing through the same point, but at different stages. It is concluded that hermeneutics and psychoanalysis reveal the problem of identification as a person's growing up and growing up a culture.

Key words: *ethics, subject, modern, hermeneutics, psychoanalysis, philosophical anthropology, dialectics, adulthood.*

Олена Титар. Етичні засади становлення суб'єкта в освітньому проекті модерну.

Розглядаються етичні засади ідентифікації та становлення суб'єкта в освітньому проекті модерну. Сучасна герменевтика аналізує цю проблему у філософсько-антропологічному ракурсі. Доводиться, що сучасні постмарксистичні і постфрейдистичні, говорячи про різні сценарії ідентифікації, перш за все, звертають увагу не на соціально-економічну основу такої ідентифікації (відчуження), і на психологічну основу (психологізм), а на онтологічність самоідентифікації. Г. Гегель, як і психоаналіз, говорить про перетворення, але розуміє його діалектично – як багатократно проходження через одну і ту ж точку, але на різних етапах. Зроблено висновок, що герменевтика і психоаналіз розкривають проблему ідентифікації як дорослішання людини і дорослішання культури.

Ключові слова: *етика, суб'єкт, модерн, герменевтика, психоаналіз, філософська антропологія, діалектика, дорослішання.*

Сучасна герменевтика (Г. Гадамер, П. Рікер) вважають, що проблема ідентифікації й ідентичності людини не може бути вирішена в межах соціальної філософії чи психоаналізу, а тільки антропологічний їх розгляд дозволяє здійснитись філософській рефлексії. Герменевтика виходить як за психологізм, так і за соціологізм, знаходячись на межі психоаналізу, антропології, філософії релігії і релігійної герменевтики, – тільки у такому контекстуальному і методологічному полі можна зрозуміти суть як ідентифікації, так і ідеалу як поєднання бажання і культури. Крім того, наприклад, на переконання П. Рікера, котре ми підтримуємо, важливе, вирішальне значення має феноменологія духу Г. Гегеля – ідентифікація відбувається тоді, коли людина стає дорослою і здатною творити культуру: рух тоталізації необхідний для утворення значень, оскільки їх становлення відбувається у боротьбі з тоталітизацією.

Образи духу створюють прогресивний рух ідентичності, а ключові означальники несвідомого включають регресивні механізми ідентич-

ності – «я» стає «я» у тому випадку, коли воно імперативно стверджує і перформативно підтверджує себе, але і взаємодіє з минулим, з пам'яттю, з образами несвідомого, в поняттях З. Фрейда становлення «я» подвійне – «де було «Воно», повинно стати «Я»» [488, с. 26].

Тому у герменевтиці П. Рікера, котрий успадковує методи феноменології і психоаналізу, відбувається подвійне становлення людської ідентичності – людина творить культуру й ідентифікується з нею і культура творить людину, роблячи її дорослою: «Культура саме і є цей самий епігенез, ортогенез «образів» людини-що-стає-дорослою. Створення «творів», «монументів», «інститутів» культури не є проекція здатності символізації, виявленої регресивним аналізом, воно виникнення Bildung» [4, с. 24].

Таким чином несвідоме є Іншим свідомості, вони разом повинні слідувати образам Духу. На цьому шляху важливі травматичні події, як у житті людини, так і у людській історії; психоаналіз і герменевтика такою спільністю травм і перепон пояснює як загальні принципи ідентич-

фікації, так і створення універсальної символізації, загальної символічної і міфологічної мови – маси, як і індивід, зберігають у формі «несвідомих слідів пам'яті» (З. Фрейд) загальні мити враження.

За думкою П. Рікера, що продовжує гегелівську феноменологію і діалектику, психоаналіз З. Фрейда і релігійний екзистенціалізм, крім позиціонування себе, зустрічі з Іншим і травми, котра призводить до дорослішання, в ідентифікації вирішальне значення має жертвоприношення, коли фігура Отця стає не караючою ідеєю, а даруючою – фантазм батьковбивства і покарання сина замінюється добровільною жертвою і викупом.

Тобто для ідентифікації найважливіше значення має не тільки зустріч Я з Іншим, але і зустріч Я з Отцем, а також сама еволюція образу Отця – від мстивого і караючого – до добродісного і милосердного. Кульмінація ця еволюція досягає в образі Христа, котра стає не просто «смертю за іншого», але і смертю за кожного, а значить і смертю за «Я», Христос сам дарує своє життя, смерть Христа виявляється як євхаристія: «На цьому завершується перетворення смерті як вбивства у смерть як жертвоприношення. Однак це значення знаходиться у вищому ступені поза межами природної людини» [4, с. 226].

Фрейдизм підсумовує висновок, що християнство, яке виникло із релігії батька, стає релігією сина, герменевтика іде за феноменологією Г. Гегеля – християнство не тільки смерть сина, але і смерть батька, тому слова «Сам Бог помер» у Г. Гегеля і герменевтики стають словами не атеїзму, а істинної релігії, це теологія слабкості Бога – як Бог повинний померти, щоб стати досконалим Отцем, так і людина, щоб здобути самість, отримати підтвердження своєї ідентифікації, повинна рішуче відмовитись від самої себе: «сама смерть змінює свій смисл в залежності від рівня здійснення духу; Гегель, як і Фрейд, говорить про перетворення, але розуміє його діалектично – як багатократно про-

ходяче через одну і ту ж точку, але на різних етапах» [4, с. 238].

Теологія слабого Бога розкривається у працях С. Жижека. Не тільки в жертвоприношенні Христа, але у тайні божественного безсилля в іудеїв виявляється слабкість Бога, ця частина еволюції образу Отця від караючого Бога до даруючого Бога дуже важлива, тому, як вважає С. Жижек, християнство може «прийти» лише після іудаїзму: воно відкриває жах, з котрим першими стикнулись іудеї. Таким чином, лише приймаючи до уваги це розрізнення між язичництвом і іудаїзмом, можна вірно зрозуміти прорив християнства. Тоді «Оскільки найбільший Інший – це сам Бог, треба піти на ризик і заявити, що епохальне досягнення християнства полягає у зведенні його Інакшості до Однаковості (Тожсамості) (Otherness to Sameness), Бог сам – Людина, «один із нас». Коли, як підкреслює Г. Гегель, той, хто вмирає на хресті, – це Бог по той бік самого себе, радикальний Інший то ототожнення з Христом («життя у Хресті») означає зупинку Інакшості. Замість неї виникає Святий Дух, не Інший, але спільнота (чи, швидше, колектив) віруючих: «ближній» – це член нашого колективу» [1]. Інакшість Бога стає ототожненням, через ідентифікацію з ним ми можемо знайти себе і своє особисте спасіння, а також завершити психоаналітичне коло, де смерть і спасіння Сина стають смертю і спасінням Отця.

Суміщення планів минулого, майбутнього, теперішнього присутнє не лише у гегелівській і постмодерністській діалектиці, але і в лаканівському психоаналізі, де, як у християнстві, при смерті Сина як Отця і Отця як Сина реалізується ефект становлення-розкриття існуючого первинно – тобто ідентифікація – це відмова від самого себе з тим, щоб підтвердити Самого себе, що існував початково, від початку.

В ідентифікації себе, підкреслює Ж. Лакан, існує ретроверсивний ефект, «в силу котрого суб'єкт на кожному етапі стає тим, чим уже був раніше, а заявити про себе може лише у дієслівному часі, що називається «передминуле май-

бутнє» – як про щось таке, що існує лише як минуле з точки зору майбутнього» [3, с. 162].

Таким чином «Я» являє собою становлення суб'єкта у часі, його ідентичність – постулювання себе, перформативний акт самоназви, зустріч з Іншим, зустріч з Іншим, таким само як Я, травма невизнання, травма обмеження своєї ідентичності і нарешті участь у жертві і жертвоприношенні [5].

Сучасні постмарксистичні і постфрейдистичні, говорячи про різні сценарії ідентифікації, перш за все, звертають увагу не на соціально-економічну основу такої ідентифікації (самість, відчуження), і на психологічну основу (психологізм, суб'єктивність), а на онтологічність самоідентифікації, при усій своїй «модності», сучасності – це вічне і передвічне існуюче і стверджуюче себе.

Самоідентифікація у С. Жижека не тільки дискурсивна, феноменологічна (просторово-тілесна), соціальна (комунікативна, економічна), але й перформативна: ««Я» – це цілком перформативна річ, це той, хто говорить «Я». В цьому, власне, і полягає таємниця «само-визначення» суб'єкту, коли я говорю «Я», я не

створюю новий зміст, я просто позначаю себе, того, хто вимовляє фразу.

Тим не менш, це само-позначення надає начало («постулює») деякому X, котрий є не «реальною» особистістю у плоті, але саме, і насамперед, абсолютною порожнечою самореферентного позначення. «Я» не є безпосередньо лише власним тілом і навіть змістом моєї свідомості. «Я» – це швидше той X, котрий володіє усіма цими особливостями в ролі власних властивостей... Коли я говорю «Я», тобто. коли я позначаю «себе» як «Я», сам цей акт позначення додає щось до позначуваної таким чином «реальної істоти у плоті» [2, с. 241 – 242].

Герменевтика і психоаналіз розкривають проблему ідентифікації як дорослення людини і дорослішання культури, а також еволюцію батьківства: фігура Батька стає не караючою ідеєю, а даруючою сутністю – фантазм батьковбивства і покарання сина замінюється добровільною жертвою й викупом. Відмова від ідентифікації стає однією із відправних точок ідентифікації, таким чином слабкість людини і Бога стають основою подальшого розвитку.

Джерела:

1. Жижек С. Кукла и карлик: христианство между ересью и бунтом / пер. с англ. С. Кастальский. Москва: Европа, 2009. 336 с.
2. Жижек С. Устройство разрыва. Параллаксное видение / пер. с англ. Москва: Европа, 2008. 516 с.
3. Лакан Ж. Ниспровержение субъекта и диалектика желания в бессознательном у Фрейда / пер. с фр. Лакан Ж. Инстанция буквы в бессознательном, или судьба разума после Фрейда. Москва: Русское феноменологическое общество, изд-во «Логос», 1997. С. 148 – 183.
4. Панков Г. Идея Бога і проблема ціннісного вибору у вченні Г. Сковороди. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2008. № 47. С. 28 – 36.
5. Титар О. В. Теорія образу як основи культурної ідентичності у філософії мистецтва П. Флоренського. Творчість о. Павла Флоренського у контексті філософії та культури російського Срібного віку: *Вісник Дрогобицького ДПУ імені Івана Франка* / Ред. колегія: В.С. Возняк (гол. ред.), та ін. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького ДПУ імені Івана Франка, 2013. Вип. 19. С. 296 – 302.

УДК 2-523.6-735:347.23(091)(470-44)

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦЕРКОВНИХ ЗЕМЕЛЬ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Євгеній МАР'ІН,
Євген НІКОЛЬСЬКИЙ

Jevhenij Marjin, Jevhen Nikolskyi. Features of legal regulation of Church land relations in the Russian Empire.

The article reveals the dynamics of Church-state relations between the Church and the state in the Russian Empire in the so-called Synodal period (1721 – 1917). The author examines the policy of Peter the Great and Catherine the Great on the issues of Church property, further notes that at the turn of the eighteenth and early nineteenth centuries, the relationship between Church and state was built on the conditions of strong political, financial and economic dependence of the Church on secular power. At the same time, the main principles of building the relevant relationships were reflected in the sources of the law of that time, which necessitates the analysis of legislative materials that allow to judge the economic and proprietary policy of the Russian state in relation to the Church.

Key words: Church-state relations, Synodal period, monastic land tenure, state peasants, patronage of the state over the Church, property law of the Russian Empire.

Євгеній Мар'їн, Євген Нікольський. Економіко-правове регулювання церковних земель в Російській імперії.

У статті розкривається динаміка церковно-державних відносин церкви і держави в Російській імперії в так званій Синодальний період (1721-1917). Автор розглядає політику Петра Першого та Катерини Другої з питань церковної власності, далі наголошується, що на рубежі вісімнадцятого і початку дев'ятнадцятого століть взаємини церкви і держави викивалися на умовах сильної політичної та фінансово-економічної залежності церкви від світської влади. При цьому основні початку вибудовування відповідних взаємин відбивалися в джерелах права того часу, що обумовлює необхідність проведення аналізу законодавчих матеріалів, що дозволяють судити про економічну і речово-правову політику Російської держави щодо Церкви.

Ключові слова: церковно-державні відносини, Синодальний період, монастирське землеволодіння, державні селяни, патронат держави над церквою, майнове право Російської імперії.

XVIII століття для Російської імперії було періодом кардинальних змін у всіх сферах життя, не тільки соціально-економічній та ідейно-політичній, культурній, часом спроб євразійської інтеграції [7], а також модифікації були дані побутова сфера, наука і просвіта. Зміни торкнулися і церковного життя, адже після створення волею імператора Петра Святійшого Синоду, сам тип церковно-державних відносин неабияк змінився. Цими змінами були пору-

шені й правовідносини церковних організацій, які історично мали в Росії величезне значення.

Петро I, з ім'ям якого асоціюється формування Російської імперії, приділяв особливу увагу питанням церковної політики держави, що було пов'язано з цілою сукупністю обставин, ключовим з яких була виняткова роль Російської Православної Церкви у державному та суспільному житті держави. При цьому перед імператором існували два основні завдання в питаннях церковно-державної взаємодії: вирішення проблеми церковного управління та проблеми майнових прав релігійних організацій. Складними стали питання, пов'язані з необхідністю позбавити церкву економічної самостійності, направивши її багатства на службу державі й одночасно усунувши політичні домагання церкви.

Слід зазначити, що мова йшла про дійсно колосальні церковні маєтки; зразкові розрахунки свідчать про 715 тис. осіб чоловічої статі, які перебували у володінні церкви на початку XVIII століття [1, с. 56].

Початок перетворень було ознаменовано відновленням у січні 1701 року монастирського наказу, покликаного реєструвати селянські двори, розташовані на церковних землях, а також враховувати прибуткову нерухомість релігійних організацій. При цьому в спеціальній літературі наголошується, що предметом особливого інтересу Петра I виступали монастирі, як власники величезних земельних запасів та колосальної кількості селян. У результаті, указом від 30 грудня 1701 року все чернецтво було переведено на певне утримання, а саме по собі побутове становище ченців і моральний стан монастирського начальства викликали досить критичну оцінку: «...нинішні ченці не тільки не живлять жебраків від праць своїх, але самі чужі праці поїдають. Начальники впали в розкіш, а підначальних тримають в нужді; через вотчини відбуваються сварки, вбивства і образи» [9]. До початку XVIII століття економічне становище духовенства визнавалося привілейованим, що виражалося у

великому політичному впливі церкви, і великих володіннях не тільки земельними угіддями, а й практично п'ятою частиною всіх кріпаків в Росії [18, с. 4].

Таке становище, безумовно, давало церкві економічну незалежність від держави, що не тільки применшувало його матеріальні інтереси, а й позначалося на політичній владі імператора. Усвідомлюючи це, імператриця Катерина II маніфестом від 26 лютого 1764 року проголосила передачу всіх земельних володінь разом з кріпаками і селянами на користь державної скарбниці [10]. З цього моменту почався новий етап господарсько-економічного розвитку церкви, в умовах заборони на володіння земельними угіддями з кріпаками або без них. Варто особливо зазначити, що в даному маніфесті підкреслювалося, що імператрицею завершено тривалий процес, розпочатий ще її попередниками зі звільнення духовного стану від управління маєтками, тому що саме таке становище було важким для церковнослужителів і руйнівним для оподаткованого населення (селянства). Тому контроль над вотчинними землями був переданий іншим відомствам. Спочатку його здійснювала колегія економії, а пізніше, після її скасування в 1785 році, Казенна Палата [17, с.385].

Від держави монастирі отримували фінансове забезпечення, яке передбачало задоволення потреб братії, оплату найманих робітників, окремим пунктом було прописано фінансування так званих заштатних обителів. Однак практика показала, що зазвичай держдотації не були регулярними, і носили суто допоміжний характер.

У результаті проведеної реформи частка церковного землеволодіння скоротилася в 6 разів, з 12% до 2, а в державний земельний фонд надійшло 8,6 млн. десятин землі, при цьому також деякі земельні тримання (близько 1,5 млн. десятин) залишилися у володінні церкви [15, с. 548]. Однак, «позбавивши церкву власності, уряд вже через два роки після реформи був змушений поправляти різко погіршене становище монастирів, тому що без цієї підтримки

їх становище було більш ніж критичним... В уряді чітко сформувався бажання забезпечити духовенство землею. У Законі Про Генеральне межування кожному архієрейському будинку і монастирю виділялися місця для городів, садів, озера для рибної ловлі, землі для вигонів худоби і замські двори. Землі було постановлено обробляти самим ченцям. Введення штатів різко скоротило число православних обителів, тому що багато, не маючи чим утримуватися, змушені були закритися. Якщо в 1762 році в Росії діяло 1072 монастирі, то в 1764 їх залишалося 452, кількість чернечих зменшилася майже вдвічі» [8, с. 439].

Крім того, згідно з маніфестом від 26 лютого 1764 року, монастирі також позбавлялися селян, які отримували назву «економічних селян» [16, с. 100], тобто були переведені в розряд державних селян, підпорядкованих не монастирському і єпархіальному начальству, а колеги економії. Всього в руки держави перейшло 910866 осіб, кожна з яких стала платити оброк державі [6, с. 471]. Після реформи 1764 року штатним обителям дозволялося використовувати працю нечисленних служок з так званих економічних селян. Саме економічним селянам було передано майже більшість з колишніх монастирських угідь. А рештки землі (свого роду «надлишки») були надані парафіянам храмів, тобто тим державним селянам і посадським людям.

Але виникла і нова проблема: колишні монастирські землі почали порожніти через те, що їх нові власники, економічні селяни, не бажали їх обробляти. Багато в чому це пояснювалося об'єктивними причинами, пов'язаними з тим, що раніше селяни користувалися монастирськими кінями, знаряддями праці, а після реформи без відповідних коштів часто було нічим їх орати, були відсутні знаряддя для обробки землі. У результаті спостерігалася влада зіткнулася і з запустінням земель і супутньому йому занепадом сільського господарства, що обумовлювалося надмірно швидкими змінами «устрою монастирських і пов'язаних з ними селянських господарств, що склалося століття-

ми» [2, с. 6]. А на подолання яких і відновлення господарств знадобилися багато років. Таким чином, провівши секуляризацію, в економічному плані держава досягла відразу кілька цілей: 1) значно розширився Державний земельний фонд; 2) скарбниця стала отримувати додатковий дохід з оброка з селян, які раніше підпорядковували монастирям.

З політичної точки зору, обмеження церковних фінансів Церкви поставило її в повну економічну залежність від держави, чим послабило її політичний вплив [див: 2, с.7]. Продовжуючи характеристику особливостей майнових правовідносин релігійних організацій в Росії, відзначимо, що на рубежі вісімнадцятого і початку дев'ятнадцятого століть взаємини церкви і держави шикувалися на умовах сильної політичної та фінансово-економічної залежності церкви від світської влади.

При цьому основні початки формування вибудовування відповідних взаємин відбивалися в джерелах права того часу, що обумовлює необхідність проведення аналізу законодавчих матеріалів, що дозволяють судити про економічну і речово-правову політику Російської держави щодо Церкви. В основному такі документи відображені в «Повному зібранні законів Російської імперії», де поряд з різними нормативними актами з різних питань, також зосереджені в хронологічному порядку розпорядження уряду щодо різних структур Православної Церкви в Російській імперії.

За тематичним принципом даний матеріал систематизує «звід законів Російської імперії», найбільш важливими з точки зору вивчення фінансово-економічного стану і положення Православної Церкви виступають: розділ «про духовенство православне і розділ про намежування земель до будинків архієрейських, до монастирів і парафіяльних церков» [5, с.113]. Згодом, у другій половині дев'ятнадцятого століття стали робитися спроби систематизації виключно церковного законодавства, шляхом опублікування отриманих матеріалів збірки. Зокрема, результатом подібної

систематизації може бути названо видання в 1860-х роках начальником бібліотеки та архіву Св. Синоду І. Григоровичем двох фундаментальних робіт, присвячених огляду «російського законодавства щодо матеріального забезпечення парафіяльного духовенства та архієрейських будинків» [3]. Пізніше стали з'являтися збірники документів, які відображали церковну політику кожного з правителів [12]. Також слід зазначити і те, що ключові законодавчі акти, що регулюють не тільки землеволодіння, а й господарсько-економічну діяльність Православної церкви в ХІХ ст., видавалися у формі спеціальних брошур і поширювалися по єпархіях. Зокрема, такими актами виступили «Інструкція церковним старостам» і «Статут духовних консисторій».

Крім того, для характеристики особливостей економічного становища Православної Церкви в Росії в зазначений період велике значення має аналіз актів прийнятих під час правління імператора Павла Петровича. Зійшовши на престол в 1796 році, після тривалого правління своєї матері – Катерини ІІ, він зіткнувся з безліччю неоднозначних наслідків тих перетворень, які були проведені в період її правління. Усвідомлюючи це, Павло І в коронаційному маніфесті 5 квітня 1797 року він відобразив ключову зміну, що відбулася шляхом встановлення підлеглого положення церкви у взаєминах з самодержавною владою.

Крім того, розглянутий акт, відомий також як акт про престолонаслідування фактично оголосив правителя главою РПЦ: «імператор, яко християнський Государ, є Верховний захисник і хранитель догматів панівної віри і всякого в церкві святої благочиння» [11].

З урахуванням цього, а також у зв'язку із зазначеними вище змінами, Павло І також взяв на себе турботу щодо поліпшення матеріального забезпечення православного духовенства [12, с.151]. Практично, на перших етапах царювання це виразилося в збільшенні фінансових витрат, вироблених державою на утримання монастирів.

Найважливішим актом, що регламентує безпосередньо землекористування релігійних організацій в розглянутий період, що викликав широкі резонанс в найрізноманітніших колах виступив указ Павла І від 11 січня 1798 року «про обробку церковних земель парафіянами». Змістом даного акта передбачалося докорінне перебудову діяльності церкви в галузі земельних відносин, оскільки в ньому встановлювався обов'язок передати церковні землі в користування і обробіток парафіянам, які, в свою чергу, були зобов'язані щорічно віддавати «натурою середню пропорцію врожаю з цих угідь або гроші за довідковими цінами» [5, с. 116].

В якості обґрунтування відповідних змін, в акті сформульовано, що оброблення угіддя власними руками взагалі несумісне з саном священнослужителя. Але дане правило діяло недовго – зійшовши на престол в 1801 році імператор Олександр І скасував неоднозначну постанову свого батька. Таким чином, обробка церковних угідь знову була покладена на самих священнослужителів і визнана не просто відповідною високим духовним санам, а й оголошувалася справою благородною, корисною і такою, що прикрашає сан [4, с.572]. Важливі зміни у справі церковного управління відбулися за імператора Миколи Першого – зокрема, тоді ним були значно розширені майнові права Православної церкви в Російській імперії.

Відзначимо, що серед усіх монархів ХІХ ст. «Микола І, мабуть, більше всіх сприяв зростанню церковного землеволодіння. У період його правління кількість церковних земель було збільшено в 2 – 3 рази» [13, с. 111]. Широкий розвиток його «...покровительська політика Миколи І по відношенню до церкви набула з 1829 р., з часу виходу «положень про способи до поліпшення стану духовенства». Храми, монастирі і архієрейські будинки наділялися землею та угіддями (млинами і рибними ловлями), причти – будинками. Значно збільшилося утримання монастирів, духовенству призначалися пенсії. Так, в 1835 році імператор дозволив монастирям купувати земельні ділянки в розмірі

від 100 до 150 десятин, розширив їх права на рибну ловлю» [14].

Православна церква в Росії і церковні установи могли обзавестися майном тільки з височайшого дозволу. Основними способами придбання нерухомості тоді у церкви були:

- а) пожертвування і духовні заповіти, які виходили після дозволу Святішим синодом;
- б) купівля;
- в) перехід нерухомого майна у власність за давністю володіння.

Про розподіл земель за часів правління Олександра III і Миколи II (до 1914 – 1917 рр.)

є лише неповні дані. Згідно з офіційною статистикою від 1905 року було зареєструвано «в 50 губерніях Європейської частини Росії 1 872 000 десятин землі, що знаходилася у володінні парафій та 740 000 десятин – у володінні архієрейських будинків і монастирів. Однак практика монастирського життя в XIX і XX ст. ясно показала, що господарська діяльність ченців негативно діяла на внутрішню сторону їхнього життя. Лише небагатьом монастирям вдавалося органічно включити сільськогосподарську і торговельну діяльність у розпорядок чернечого побуту» [14].

Джерела:

1. Булыгин И.А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII в. М., 1977.
2. Буренин В.Н. Секуляризация церковных земель при Екатерине II. *Вестник Санкт-Петербургской юридической академии*. 2014. № 2 (23).
3. Григорович Н. Обзор общих законоположений о содержании православного приходского духовенства в России со времени введения штатов по духовному ведомству (1764 – 1863). Спб., 1867.
4. Доброклонский А.П. Руководство по истории Русской Церкви. М., 2001.
5. Ельцова О.Д. Российское законодательство об экономическом положении русской православной церкви в конце XVIII – середине XIX вв.: Чтения памяти проф. Е.П. Сычевского. 2005.
6. Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви. М.: Изд-во Terra, 1992. С. 471.
7. Киевич А. В., Король О. В. Евразийская интеграция: этапы становления и перспективы развития. *Экономические науки*. 2016. № 01. С. 123 – 129.
8. Перевезенцев С.В. Россия великая судьба. М.: Изд-во Белый город, 2006.
9. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ РИ). Собр. 1. Т. 4. № 1834.
10. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое. СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. 48 т.: указ. Т. 16: С 28 июня 1762 по 1765: № 12060.
11. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое / СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. 48 т.: указ. Т. 24: С 6 ноября 1796 по 1797: № 17910.
12. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Царствование государя-императора Павла I. Петроград: Типография М.П. Фроловой, 1915.
13. Попов В.П., Ершов В.П. Земельная собственность церквей и монастырей в XIX веке. *Вестник ВГУ, серия: История, политология, социология*. 2007. № 2.
14. Рункевич С.Г. Русская церковь в XIX веке: исторические наброски С. Г. Рункевича. Санкт-Петербург: Тип. А. П. Лопухина, 1901.
15. Русское православие: вехи истории / под ред. А.И. Клибанова. М.: Политиздат, 1989. С. 548.
16. Церковь и государство. История правовых отношений / Николин А. М.: Изд-во Срет. монастыря, 1997. С. 100.
17. Цыпин В.А. Церковное право. М.: Изд-во МФТИ, 1994. С. 385.
18. Шабанов В.Б. Правовое положение населения в Российской империи и преступность женщин / В.Б. Шабанов, Т.К. Кириллова, Н.В. Кочерова; под общ.ред. В.Б. Шабанова. Минск: Академия МВД Респ. Беларусь, 2011. С. 4

УДК 94:32](477)”18/19”

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ ТА ЙОГО МІСЦЕ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Петро ЗАХАРЧЕНКО

Petro Zakharchenko. Pavlo Skoropadskyi and his place in the formation of national politics.

The questions of the historical past connected with the formation of the national policy of Hetman Pavel Skoropadsky and his government during the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921 are analyzed. The problems of state construction and legal support of the process of the formation of national statehood in 1918 are being activated.

Key words: national policy, Hetman Pavlo Skoropadsky, Ukrainian state, Ukrainian revolution.

Петро Захарченко. Павло Скоропадський та його місце у формуванні національної політики.

Проаналізовано питання історичного минулого, пов'язаного з формуванням національної політики гетьмана Павла Скоропадського і його уряду за часів Української революції 1917 – 1921 рр. Актуалізуються проблеми державного будівництва та юридичного забезпечення процесу становлення національної державності в 1918 р

Ключові слова: національна політика, гетьман Павло Скоропадський, Українська держава, Українська революція.

У історіографії до нині тривають дискусії з приводу наявності українського національного змісту в ідеології та діяльності гетьмана Павла Скоропадського і його урядових структур. Ми також не обійшли увагою тематику, яка під час святкування 100-літнього ювілею Української революції 1917 – 1921 рр. набуває особливої актуальності. Винесені уроки мають стати початковими для нинішнього вітчизняного законодавчого корпусу у обслуговуванні національних інтересів, адже події і явища минувшини і сучасності, здається, синхронізовані до максимуму. Йдеться про умови воєнно-революційного часу, в яких Україна перебувала 100 років тому і, на жаль, не зі своєї волі перебуває нині.

В одному із перших документів, ухвалених П. Скоропадським в момент приходу до влади 29 квітня 1918 р., вказано, що віднині «влада управління належить виключно до гетьмана

України у межах всієї Української Держави» [8, арк. 19], тобто юридично вона переходить до рук колишнього генерала царської армії, для якого український народ, його національні прагнення були надто далекими і невиразними. Проте посада очільника держави зобов'язувала П. Скоропадського активно взятися за її розбудову у межах компетенції, визначеної цим законом. А він наділяв надзвичайно широкими повноваженнями новообраного гетьмана. Так, відповідно до ст. 2 йому належала законодавча влада, адже він мав його затверджувати, «без його санкції ніякий закон не може мати сили» [8, арк. 19]. Він призначав голову уряду і за поданням останнього призначав і звільняв кабінет-міністрів у повному складі.

Щоправда, в Українській Державі запроваджувався інститут контрагнатиції, за яким урядові акти мали бути погоджені, а на них поставлений підпис керівника уряду чи відповідного

галузевого міністра. До повноважень гетьмана належало керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави. Паралельно він був головнокомандувачем української армії і військово-морського флоту. Словом, у гетьмана зосереджувалися величезні повноваження на магістральних напрямках політичної та соціально-економічної діяльності Української Держави. На питання, чи вдалося йому справитися із ними в частині формування виразної української національної політики, ми й маємо відповісти у своїй розвідці.

У другому документі, оприлюдненому у день своєї інавгурації під назвою «Грамота до усього українського народу», П. Скоропадський, де-факто, відмовлявся від політики своєї попередниці Української Центральної Ради у сфері міжнаціональних відносин. Якщо остання закладала принципи будівництва української держави на етнічних засадах, викладених у III Універсалі Української Центральної Ради (далі, УЦР) та в Законі про національно-персональну автономію 1918 р., то у кінці «Грамоти» гетьман закликав усе населення країни, незалежно від національності й віросповідання, допомагати йому розбудувати Українську Державу. Відтак, держава загалом і П. Скоропадський, як її очільник, зокрема окреслили орієнтир – розбудова української політичної нації, яку мають складати як етнічні українці, так і інші етноси, котрі мешкали на теренах України.

Суголосно з позицією гетьмана виступив виконувач обов'язків голови Ради міністрів Української Держави М. Василенко, що 3 травня 1918 р. був призначений на цю посаду. За кілька днів по тому на з'їзді загальноросійської партії конституційних демократів він виголосив промову, у якій, як свідчать дослідники Української революції у еміграції, він задекларував свій український світогляд, «кажучи, що він прийняв обов'язки українського міністра вважаючи це своїм обов'язком, і що він не зійде з позиції, яка потрібна для добра Батьківщини – України» [5, с. 134]. У подальших словах перед проросійськи налаштованою публікою

голова Ради міністрів був ще далекогляднішим. Він окреслив стратегічний напрям розвитку Української Держави, який полягав у необхідності усіма силами обстоювати суверенітет і незалежність, а одним із головних факторів державної самостійності України, як йому видавалося, мали бути швидкі і незворотні перетворення у гуманітарній та освітній сферах. «Українська культура має суперничати з московською культурою, і це змагання сприятиме розвитку культури українського народу», – такими словами завершив свою промову один із очільників новоствореної держави [5, с. 134]. Щоправда, виразна українська національна платформа М. Василенка залишилася лише усною декларацією, адже, не зумівши сформувати кабінет за участю представників соціалістичних партій, про що неодноразово заявлялося, він змушений був піти у відставку.

Дещо скореговану модель національної політики Української Держави запропонував керівник першого гетьманського уряду Ф. Лизогуб. Основні її обриси знайшли відображення у Заяві Ради міністрів від 10 травня 1918 р., що з'явилася у зв'язку з відмовою діячів колишньої УЦР увійти до кабінету П. Скоропадського. У Заяві, зокрема, він торкнувся проблеми міжнаціональних відносин, яка в багатонаціональних державах надзвичайно гостро постає під час революційних подій. Україна не стала винятком. Відтак, Ф. Лизогуб наголосив на беззастережному визнанні гетьманським урядом прав інших народів і національностей, що мешкають на українських територіях, та заявив про гарантії, які забезпечать їм захист від утисків і проявів нетерпимості щодо них.

Текст вказаного документу не обійшов своєю увагою й корінні інтереси українського народу. У Заяві зазначено, що гетьман і його уряд не мають жодних намірів ставити перешкоди для розвитку української нації, мови, культури, сприяти реалізації прагнення українців до власної державності. Навпаки, влада плекатиме ідею розвою усіх форм української державності.

Слід зазначити, що формат забезпечення прав національних меншин, запропонований у Законі Української Народної Республіки «Про національно-персональну автономію» від 9 (22) січня 1918 р. не витримав випробовування практикою і, відповідно, не знайшов підтримки у гетьманського уряду. 9 липня 1918 р. П.Скоропадський затвердив, підготовлений Радою Міністрів закон про скасування національно-персональної автономії та ліквідацію національних міністерств, що були створені за доби УЦР. Їхні функції передавалися Міністерству внутрішніх справ і Міністерству народної освіти та мистецтв. Пояснюючи здійснений крок, П.Скоропадський заявив, що надання окремому народу національних привілеїв може сприяти посиленню конфронтації на міжетнічному ґрунті в державі, що не є бажаним явищем для її розвитку [4, с. 88].

Особисте ставлення до шляхів забезпечення міжнародного миру в Українській Державі гетьман П. Скоропадський сконцентровано виклав у своїх пізніших мемуарах, роботу над якими він розпочав за три тижні після еміграції до Німеччини у 1918 р. Своє життєве кредо, що стало базою національної політики Української Держави, він висловив таким чином: «... мне и казалось, да и кажется до сих пор, что для России единой никакой опасности не представляет федеративное устройство, где бы всякая составная часть могла свободно развиваться: в частности, на Украине бы существовало две параллельные культуры, когда все особенности украинского мирозерцания могли бы свободно развиваться и достигать известного высокого уровня ...» [2, с. 48]. Словом, гетьман виходив з того, що майбутнє України на засадах федерації завжди має бути пов'язане з Росією, а культура обох народів має взаємозбагачувати одна одну. У цій системі культурних зв'язків між іншими націями і народами, що проживали в Україні, особливостей національного духовного світу П. Скоропадський не бачив.

Як українець за етнічним походженням і гетьман Української Держави за посадовими

обов'язками, П. Скоропадський все ж, якщо не докладав зусиль, то не заважав українізації державного апарату, який переважно складався з колишніх царських чиновників. Наприклад, по військовому міністерству наказувалося вести діловодство державною мовою, а в усіх установах і частинах негайно організувати курси українознавства. Так, Міністр шляхів Б. Бутенко так боровся з саботажем у своєму апараті: «До міністерства доходять відомості, що деякі вищі урядовці примушують службовців балакати з ними московською мовою, а також були випадки, що поверталися для перекладу надходячі до інституцій прохання, що службовці здебільшого припинили навчання державної, мови на курсах. Наказую твердо пам'ятати, що в Українській Державі державною мовою є українська. Пропоную на всі папери, які надходять до інституцій, написані українською мовою, на тій же мові й відповідати» [5, с. 222].

У своїх спогадах, розмірковуючи над помилками, допущеними ним і його урядовими структурами в царині національної політики, П. Скоропадський намагався окреслити підвалини національної політики. Як і в інших сферах державного будівництва, вона позначена намаганнями знайти компроміс у позиціях, у спробах провести певну серединну лінію, а відтак нерідко виглядає досить суперечливою [6, с. 273]. Він вважав, зокрема, що врятувати Україну можна, «висунувши сильно український націоналізм, але не на шкоду російським культурним починанням і не виховуючи ненависті до Росії, а даючи вільно розвиватися здоровим починанням українства». П.Скоропадський наголошував, що тяжіння до Галичини і галицького світогляду він не хотів, вважаючи, що це «привело б нас до духовного і фізичного зубожіння» [7, с. 132].

Павло Скоропадський інколи порівнював наддніпрянську інтелігенцію з галицькою. Він був переконаним, що розвиток революції склався щасливо для українського національно-визвольного руху як у Наддніпрянській Украї-

ні, так і в Галицькій. Галичанам він віддає перевагу в тому, що вони, мовляв, інтелігентніші, але, на жаль, їхня культура надто різниться з культурою наддніпрянських українців. З погляду соціального вони поміркованіші, а головне – не сповідують соціалістичної ідеології і тому є набагато ближчими до політичного світогляду П. Скоропадського. У цьому сенсі їхня корисність для українського державного будівництва є беззаперечною, адже може стримати запал місцевої інтелігенції, вихованої в умовах цілковитої російської освіти з усіма притаманними їй негативними рисами. Але через ненависть до Великої Росії, як стверджує у мемуарах, йому доводилося багато з ними боротися.

Відчуваючи не визначену чітко політику П. Скоропадського у мовному питанні, його вагання між двома берегами, російським та українським, у серпні 1918 р. представники Союзу земельних власників (одна з найбільших за капіталом і проросійськи налаштованих політичних сил, на яку спирався гетьман, – *авт.*) подали міністру внутрішніх справ «Записку о русском языке», в якій домагалися відміни, введеного революційним урядом «галицько-латинського язика, некультурного и чуждого для Украины» [3, с. 238].

Хоча цей українофобський проект і не був реалізований, але те, що такі наміри мали місце, є свідченням з одного боку невиразного підходу влади до функціонування відповідного мовного режиму, а з другого – говорить про слабкість державної політики, бо в умовах незахищеності в країні, де у назві перша частина звучить як «Українська», без підтримки держа-

ви українська мова розвиватися не спроможна. Павло Скоропадський, а передусім його українське оточення, розуміло необхідність відродження української національної культури, освіти, науки. Так, 29 червня 1918 р. на прийомі учителів він виголосив надзвичайно патріотичну промову, в якій наголосив на згубному впливі 250-літнього перебування українців у російському ярмі. Звертаючись до представників педагогічного загалу, він, зокрема, дав їм таку настанову: «Вас же панове, прохаю, коли роз'їдетеся на свої посади, прикласти весь свій розум і любов до Неньки-України на те, щоб підняти рідну національну школу якнайвище, розуміючи, що тільки освіта допоможе народові використати ті багатства, котрі сховані як в нас самих, так і у всій Українській Державі і що тільки вона допоможе народові вийти на кращий, спокійний і рівний шлях життя» [1, с. І-ІІ].

Отже, на відміну від діячів Української Центральної Ради, які вбачали розвій молодій українській державності в наданні юридичних преференцій титульній нації, тобто частині населення держави, національність якої визначала офіційне її найменування, гетьман і його уряд виходили з принципу територіального патріотизму.

У своїй національній політиці П. Скоропадський зробив спробу побудувати українську політичну націю за зразком окремих західних держав, взявши за основу компонент української етнічної культури. Відтак, українізація державних, культурно-освітніх установ, що була започаткована в період УЦР, не припинилася.

Джерела:

1. З думок гетьмана Павла Скоропадського. *Голос Державника*. 1947. № 3. С. І–ІІ.
2. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. К.: Темпора, 2003. 608 с.
3. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань, 1917–1918 рр.: (Про що «історія мовчить»). Торонто: Гомін України, 1970. 568 с.
4. Нестеренко В. Національна політика Української Держави. *Вісник КНУ*. Серія Історія, економіка, філософія. Випуск 17. 2012. С. 88–90.
5. Пасічник, М. С. Історія України: розвиток державності та культури. Львів: УАД, 2016. 640 с.
6. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. К.: Інститут історії України, 2011. 336 с.

7. Павло Скоропадський: Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). К.: Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.1064. Оп.2. Спр.1. Закон про тимчасовий державний устрій України, 29 квітня 1918 р. Арк. 19.

УДК 321.02(439)''19''

СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ МІКЛОША ГОРТІ В УГОРЩИНІ (1920 – 1939)

Олександр БЕРТОЛОН

Oleksandr Bertolon. Essence of the political regime by Miklosh Horti in Hungary (1920 – 1939).

This article analyses the model of the political regime in Hungary during 1920 – 1939. This period is characterised by the authoritarian regime headed by a charismatic leader Miklosh Horti. Every institute of the regime functioned from Horti's name. The Regent personified the institution of power, on whose behalf all those who were endowed with a part or share of public authority acted. Parliament was actually deprived of the prerogative of controlling the state policy. State power was fully concentrated in the hands of the executive branch, which was endowed with functions of rule-making. However, there were some elements of democracy, in particular the autonomy of individuals and society in non-political spheres and the rejection of total control over society.

Key words: *Political System, Miklos Horti, Authoritarian Regime, St. Stephen's Crown, Regent, Hungarian Kingdom.*

Олександр Бертолон. Сутність політичного режиму Міклоша Горті в Угорщині (1920 – 1939).

У статті аналізується модель політичного режиму в Угорщині протягом 1920-1939 рр. Цей період характеризується авторитарним режимом на чолі з харизматичним лідером Міклошем Горті. Кожен інститут режиму функціонував з імені Горті. Регент персоніфікував інститут влади, від імені якого діяли усі ті, хто наділявся частиною або часткою публічної влади. Парламент фактично був позбавлений прерогатив контролю за політикою держави. Державна влада повністю зосереджувалася в руках виконавчої гілки, яка була наділена була функціями нормотворчості. Однак спостерігалися деякі елементи демократизму, зокрема автономія особи й суспільства в неpolітичних сферах та відмова від тотального контролю над суспільством.

Ключові слова: *політична система, Міклош Горті, авторитарний режим, Сан-Стефанівська корона, регент, Угорське королівство.*

У сучасній політичній науці аналіз політичних режимів минулого та сьогодення залишається однією з актуальних тем дослідження. На сьогодні багато експертів продовжують надавати перевагу авторитарному правлінню, вважаючи його стабільним і надійним. Авторитарний політичний режим, характеризується зосере-

дженням державної влади в руках однієї особи чи групи осіб, або в одному її органі. Прикладом авторитарного режиму можна вважати політичну систему, яка утворилася в Угорщині з обранням парламентом у 1920 році регентом Міклоша Горті, який став загальнонаціональним харизматичним лідером. Актуальність до-

слідження режиму М. Горті постає через, те що за радянський період впливовою була думка отожднювати його із фашистською диктатурою.

Мета статті – охарактеризувати основні риси і методи авторитарного правління в Угорщині за часів регентства М. Горті; проаналізувати будову політичної системи та роль Регента в ній; визначити чинники які вплинули на трансформацію режиму; охарактеризувати діяльність політичних сил та їх вплив на формування суспільної думки.

При підготовці дослідження було розглянуто широке коло джерел та наукової літератури як вітчизняної так і угорської з даної тематики. Зокрема, була розглянута праця відомого угорського історика, політолога Г. Бенчіка «Northy Miklos», а також праці відомого радянського історика А. Пушкаша. Політична система цього періоду аналізувалася такими вітчизняними та іноземними істориками і політологами як І.Ромшіча Е. Гергей, І. Гранчак, Д. Немеш та іншими науковцями.

Після першої світової війни Австро – Угорська монархія припинила своє існування. На її теренах утворилось кілька незалежних держав. Вперше після битви під Могачом в 1526 р., Угорщина стала цілком незалежною державою. Після угоди між лівими силами країни 21 березня 1919 р. Угорщина була проголошена Радянською республікою, яка протрималася 133 дні і була силою знищена сусідніми державами. Після бурхливих політичних змін в країні, лідери держав Антанти та аристократична еліта країни зажадали політику «сильної руки».

В 1920 р. в Угорщині королівство було відроджено як форма державного правління, хоча престол залишався вакантним. Основним мотивом відродження монархії стало те, що більшість політичної еліти Угорщини вважало Сан-Стефанську корону єдиною можливістю для правового претендування на відокремлені внаслідок Тріанонського мирного договору землі, а також те, що значна частина еліти залишалася прихильна до Габсбургів і монархічних традицій [4, с. 111].

Переможці війни заборонили Угорщині відродження династії Габсбургів на троні, тому за погодженням із угорською елітою була ведена «тимчасова» регентська посада, на яку і було обрано М. Горті [2, с. 78]. Утворилась специфічна для зовнішнього світу політична система, яку тоді з гумором називали «королівством без короля», на чолі з «моряком без моря» [6, с. 132].

За своїми правовими функціями Регент став фактичним королем держави, він володів усіма королівськими правами, крім надання шляхетського титулу. М. Горті отримав право відтермінувати початок роботи Національних Зборів, а також розпускати його, зберіг за собою пост головнокомандуючого армією, але його основними функціями стали представництво країни перед зовнішнім світом, призначення і прийом послів. У порівнянні із періодом «дуалізму» суттєво була знижена роль вищого законодавчого органу – Держаних зборів. Із 1927 р. він за структурою став двопалатним: із нижньою і верхньою палатою. Основна законодавча функція відводилась нижній палаті – Національним зборам. Нижня палата обиралася на загальнонаціональних виборах, але виборче законодавство забезпечувало постійну перемогу правлячої партії.

Існував майновий і освітній ценз на право голосу, а також у провінціях тривалий час голосування було відкрите, що в жодному випадку не могло забезпечити вільні і демократичні вибори. У верхню палату, крім обраних членів, входили духовні та світські представники та особи, яких делегував сам М. Горті [6, с. 135]. Уряд формувався особисто прем'єр-міністром, із узгодженням кандидатур міністрів з Регентом. Уряд був підзвітним і відповідальним перед М. Горті. У відставку кабінет йшов за наказом Регента, або за рішенням більшості Національних зборів. За період між 1920 – 1944 рр. працювало дванадцять кабінетів, особливо почастишали зміни урядів із другої половини 1930-х років у зв'язку з посиленням в Угорщині фашистського руху [6, с. 136].

Період М. Горті за хронологічною ознакою можна поділити на три різні періоди: 1) 1920-ті

роки, ера «консолідації». Відчувався зовнішньополітичний вплив переможців війни на формування подій в країні. В Угорщині домінувала ліберально-консервативна ідеологія створена, ще за часів «дуалізму» відповідно за сприяння великих землевласників та капіталістів, це фактично була реставрація монархічного періоду 1870 – 1900 років. Даний етап позитивно вплинув на розвиток парламентаризму в країні; 2) 1930-ті роки. Цей період характеризується посиленням співпраці між фашистською Італією та нацистською Німеччиною і зростанням їх впливу на політику в Угорщині. Починається відхід від консервативної ідеології до правого радикалізму, посилюється антисемітизм та пропаганда ревізії кордонів; 3) 1939 – 1944 рр. Участь держави Другій світовій війні [5, с. 142 – 143].

Ера «консолідації» (1921 – 1931 рр.) пов'язана з іменем трансильванського графа який очолював уряд в цей період Ішваном Бетленом [9, с. 146]. Саме цей майстерний, з консервативними поглядами політик, не позбавлений і ліберально-реформаторських якостей, став генеральним архітектором політичної системи, що отримала назву «гортізм». Після розгрома Радянської Угорщини І. Бетлен першочерговим завданням вважав повернення законності і встановлення правопорядку. Будучи реалістом і тверезомислячим політиком, він усвідомлював необхідність забезпечення внутрішньої стабільності країни, в цілях консолідації. Він висловився також за необхідність, відновлення християнських ідеалів. Йому вдалося певною мірою укріпити законність, громадський порядок, розширити гарантії свободи особи. Проте це не набуло такого масштабу, який існував країнах розвиненої буржуазної демократії [1, с. 192].

Соціал-демократи ж домовилися з І.Бетленом про свою легальну діяльність та сформували власну фракцію у парламенті. Найбільшою популярністю вони користувалися в столиці Будапешті і до середини 1930-х років були найбільшою опозиційною партією в законодавчому органі. Легальним існуванням опо-

зиційних політичних партій при режимі М.Горті підкреслювалася ліберальний характер системи перед Заходом, але ці партії були суттєво обмежені у своїй діяльності, прийти до влади вони не мали жодного шансу [8, с. 157]. Основною провладною партією була «Християнсько-національно єднальна» або як коротко її називали партія «Єдності». Вона була утворена в 1922 р. в результаті об'єднання двох найбільших партій які були обрані до Національних зборів. Партія служила оплотом більшості для уряду І. Бетлена в роки «консолідації» [7, с. 47].

На середину 1920-х років в Угорщині закріпилася система влади, яка в багатьох своїх рисах була схожою на попередню до 1918 р. Влада знову зосереджувалася в руках традиційних правлячих кіл – аристократії, землевласників, великих капіталістів. За рахунок революції і «Тріанону» змінилися методи реалізації влади: знизилася роль парламенту, з'явилася цензура в пресі, посилювались антиліберальні тенденції. Офіційна ідеологія режиму дістала назву «християнсько-національної». Під «християнським» малося на увазі, що вона була «неєврейська і не ліва», а «національна» означало вимогу повної ревізії кордонів і відтворення історичної Угорщини [8, с. 142]. Консолідуюча система на середину 1920-х рр. вивела економіку з кризи в якій вона опинилася після закінчення війни. Але уже 1930 р. «Велика депресія» досягла й Угорщину. І.Бетлен змушений був подати у відставку. Так закінчується період стабільності, консолідації і розпочинається поступовий рух вправо до фашистського політичного режиму [5, с. 163].

Початком 1930-х років правлячі кола Угорщини були занепокоєні пожвавленням робітничого руху під час економічної кризи і вимагали жорстких авторитарних методів управління, що М.Горті теж підтримав, призначивши новим прем'єр-міністром Дюлу Гомбоша, відомого своїми ультраправими ідеями. Д. Гомбош своїм прикладом державної моделі вважав фашистську Італію Б. Муссоліні. У своїй програмі під назвою «Національний робітничий проект»

всім суспільним класам обіцялося покращення життєвого рівня, але воно було за своїм змістом відверто популістським документом. Під чудовими гаслами ховалася страшна ідея перетворення Угорщини на фашистську диктатуру. Прем'єр-міністр ставив перед собою дві основні цілі: розгромити соціал-демократів і профспілки, а також помінати в апараті управління стару гвардію І. Бетлена, яка залишалася на ключових посадах, на відданих йому людей. Але йому так і не вдалося втілити свої ідеї, оскільки наштотхнувся на серйозний опір з боку консервативних кіл та організованого робітничого руху і все ж таки основна причина невдачі полягала в не підтримці Регентом М. Горті радикальної політики Д. Гомбоша [9, с.269].

На кінець 1930-х років «єврейське питання», все більше висувається на перший план серед невирішених проблем. Це було пов'язано з появою на політичній арені багатьох радикально налаштованих політичних партій, серед них найвпливовішою стала партія «Схрещених стріл» (Нілашисти), на чолі якої стояв «харизматичний лідер» Ференц Салаші, який пізніше під час радянського наступу, буде проголошений вождем угорської нації. З 1939 р. партія стала найбільшою опозиційною силою в парламенті [8, с. 172 – 173]. Партія вимагала визнати єврейство окремою расою, а також заборонити членам угорської нації одружуватися з євреями. В програмі партії зазначено про утворення «Робітничої держави», яка змусить єврейство покинути Угорщину [7, с. 426]. Щоб зупинити збільшення популярності «Нілашистів», влада прийняла два закони «Про єврейство в Угорському королівстві». Перший обмежував діяльність тільки тих, які сповідували єврейську віру в економічному, культурному

житті, а другий, більш пізній, поширювався і на тих, які за походженням були євреями, тобто носив расовий характер. Режим вважав, що «єврейське питання» – це те поле простору, де можна піти на поступки вимогам «нілашистів» та німців [6, с. 173]. Із піднесенням крайніх правих, пішов на спад лівий рух в Угорщині. Хоча Комуністична партія Угорщини в 1935 р. на Комінтерні заявила про об'єднання антифашистських сил, але ніякої політичної ваги не мала в країні, аж до закінчення війни [1, с. 16].

Регент М. Горті, який міг врятувати Угорщину від катастрофи теж вагався між консерваторами і радикальними правими, що проявилось в частих змінах урядів в період між 1936 – 1939 рр.

При аналізі вище наведених фактів чітко прослідковуються основні риси побудови авторитарного режиму. Регент персоніфікував інститут влади, від імені якого діяли усі ті, хто наділявся частиною або часткою публічної влади. Парламент фактично був позбавлений прерогатив контролю за політикою держави. Державна влада повністю зосереджувалася в руках виконавчої гілки, яка наділена була функціями нормотворчості. Виборча система була пристосована до потреб особистої влади. Рекрутування політичної еліти відбувалося шляхом призначення згори.

Однак спостерігалися деякі елементи демократизму (формального), зокрема автономія особи й суспільства в неполітичних сферах, відмова від тотального контролю над суспільством, відсутність загальнообов'язкової ідеології. Існувала формальна багатопартійність, діяли громадсько-політичні організації, проводилися вибори до представницьких органів влади або кооптація.

Джерела:

1. Желицки Б.Н. Регент Венгрии Миклош Хорти (1868 – 1957). *ННИ*. 1996. №2. С. 173 – 196; №3. С. 195 – 213.
2. Немеш Д. Венгрия в годы конрреволюции 1919 – 1921 / Пер. с венг. М.: Наука, 1966. 527 с.
3. Политические системы СССР и стран Восточной Европы 20 – 60-е годы. М.: Наука, 1991. 254 с.
4. Пушкеш А. И. Венгрия в годы второй мировой войны. М.: Наука, 1966. 527 с.
5. Bencsik G. Horthy Miklos. Вр.: Magyar Mercius kiado, 2003. 285 о.

6. Bihari P. A 20 szazad tortenete. Bp.: Honlap kiado, 1999. 356 o.
7. Gergely J. Magyarorszagi part programok 1919 – 1944. Bp.: ELTE: Eotvos kiado, 2003. 504 o.
8. Romsics I. Magyarország tortenete a XX szazadban. Bp.: Osiris kiado, 2005. 668 o.
9. Karsai E. A budai Sandor palotaban tortent 1919 – 1941. Bp.: Tancsics kiado, 1964. 564 o.

УДК 94(=411.16)(477.87)“1938/1939”

ЄВРЕЇ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (1938 – 1939): СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ І НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ СТАНОВИЩЕ

Роман ОФІЦИНСЬКИЙ

Roman Ofitsynskyi. Jews of the Carpathian Ukraine (1938 – 1939): socio-economic and national-cultural status.

The article states that the Jews of the Carpathian Ukraine were loyal to the Czechoslovak authorities – the central and regional ones. The autonomous government of Avhustyn Voloshyn tolerated the Jewish community, although the region was geopolitically dominated by Nazi Germany, which pursued anti-Semitic policy. A. Voloshyn applied for the relocation of one and a half hundred Jewish families from Carpathian Ukraine to Palestine and for Czechoslovak citizenship for the same quantity of Austrian Jewish families. Local Jews received national-cultural guarantees.

Key words: population, government, social structure.

Роман Офіцинський. Євреї Карпатської України (1938 – 1939): соціально-економічне і національно-культурне становище.

У статті зазначено, що євреї в Карпатській Україні були лояльними до влади Чехословаччини – центральної та регіональної. Автономний уряд Августина Волошина толерував єврейську спільноту, хоча в регіоні геополітично панувала нацистська Німеччина, яка здійснювала антисемітську політику. А. Волошин клопотав про переїзд півтори сотні єврейських сімей з Карпатської України до Палестини та про отримання чехословацького громадянства для стількох же родин австрійських євреїв. Місцеві євреї отримали національні та культурні гарантії.

Ключові слова: населення, уряд, соціальна структура.

Стосовно політичних аспектів означеної проблематики вже побачили світ наукові праці, зокрема з нагоди 80-ліття від дня проголошення незалежності Карпатської України [11]. Ведеться мова здебільшого про характер чехословацької державної етнополітичної політики щодо єврейської меншини з акцентом на дії регіональної влади чи об'єднань громадян у дра- живих моментах, які підпадають під ознаки антисемітизму. Проте чимало важливих питань і фактів, які дають переконливішу й об'єктивнішу картину, залишились поза увагою цих дослідників.

Після розпаду Австро-Угорщини наприкінці 1918 р. край, котрий нині офіційно іменується Закарпатською областю України, або ж Закар-

паттям, відійшов до Чехословаччини під назвою Підкарпатська Русь. Його пересічне населення потрапило під сильний вплив демократичного світського середовища, що панувало в новій державі. Демографічне і соціальне становище євреїв, доволі чисельної та впливої в регіоні етнічної групи, не зазнало значних змін.

У Чехословацькій Республіці євреїв визнали національною меншиною. У Підкарпатській Русі 1930 р. вони склали сьому частину населення і близько 30 % від чисельності всіх євреїв Чехословаччини. Закарпатські євреї переважно проживали в селах, займалися в основному торгівлею, громадським харчуванням, сільським господарством. За чехословацького правління певна частина з них записувалася до інших національностей. Згідно з матеріалами переписів населення, протягом першої третини ХХ ст. на Закарпатті реальна чисельність (за віросповіданням) євреїв зросла на 37%, або в абсолютних числах збільшилася на 27,5 тис. осіб: від 75 тис. у 1900 р. до 102,5 тис. у 1930 р. В обидвох випадках вони становили 14% насе-

лення провінції (краю) [9, с. 5]. Понад третина їх постійно мешкала в сільській місцевості та понад половина з них заробляла на життя фізичною працею як хлібороби, пастухи, фурмани, ремісники. Саме ця промовиста деталь вважається однією з особливостей єврейської присутності в межах Закарпаття [10].

Згідно з переписом населення 1930 р., коли вперше дозволили визначатися саме за національною ознакою (не за мовою чи віросповіданням, як раніше), в краї, що тоді офіційно в складі Чехословаччини називався Підкарпатська Русь, проживало 718586 осіб. Із них – 445213 українців (62%), 106336 угорців (15,2%), 91212 євреїв (12,7%), 26876 чехословаків (чехів і словаків) (4,2%), 14258 румунів (2%), 11490 німців (1,6%), 16212 чужинців (іммігранти різних національностей без чехословацького громадянства) (2,3%) [14]. Тоді українців офіційно й у пресі називали також етнонімом русини, угорців – мадяри, росіян – рускі, москалі, євреїв – жиди, а чехів і словаків – чехословаки.

Таблиця 1. Етносоціальна структура населення Закарпаття 1930 р. (кількість осіб)

Заняття / Етнос	Підприємці			Службовці								Учителі
	рільники	торгівці	корчмарі, готельєри	лісові	промислові	поштові	соціальні (кас хворих)	залізниць	органів влади і судів	інші (крім освіти і медицини)		
Українці	57586	205	71	57	29	71	218	1216	829	695	1418	
угорці	10287	504	71	67	116	156	75	639	318	233	319	
євреї	3100	4819	808	10	150	192	14	17	88	587	170	
чехи і словаки	826	185	81	246	227	187	334	640	3127	125	735	
румун	1124	5	-	-	-	-	3	13	13	7	12	
німці	767	37	12	34	60	11	15	70	63	6	48	
Чужинці	461	218	12	17	85	32	6	45	66	165	118	

Джерело: Підкарпаття в статистичному висвітленні. *Нова Свобода*. 1938. 21 вересня. С. 5.

Вельми показова соціальна структура поліетнічного населення краю (*див. табл. 1*), що проявляло трудову активність у різних сферах економічного життя. Закарпатські євреї тоді домінували в торгівлі мішаним товаром, громадському харчуванні та готельно-ресторанній справі, складали більшість серед поштових службовців й у галузі охорони здоров'я (на цьому окремо звертаємо увагу далі).

Якщо раніше – у XIX і на початку XX ст. – крайова економіка, легальна і тіньова, перебувала практично в руках представників єврейської спільноти (орендували землі, брали від держави підряди на будівничі проекти і ремонти доріг, займалися лихварством і контрабандою), то в 1920-х – 1930-х рр. молода генерація чеських та українських крамарів, ремісників, кооператорів поступово витіснила їх на другий план.

Економічні умови євреїв, як і всіх етнічних спільнот, погіршились у 1930-ті рр. через негативний депресивний вплив світової економічної кризи на закарпатське суспільство [23]. Це десятиліття одночасно стало періодом зростання числа малих підприємств і кооперативів, власниками яких були українці, що кидало виклик попередній єврейській перевазі у мережі роздрібної торгівлі.

Рівноправне економічне суперництво час від часу переходило в гостріші публічні форми – бойкот і полеміку, спричинивши тертя і протидію єврейської громади. Зазвичай подібного роду скарги чехословацький уряд ігнорував, про що довідуємось із двох публікацій газети "Нова Свобода" (виходила в Ужгороді) в серпні 1938 р. Спершу мовилося про надумане звинувачення в антисемітизмі українських учителів, які заснували споживче товариство в с. Березово Хустського округу [19], відтак – про спроби завадити призначенню публічними нотарями чільних представників національно-культурного руху Михайла Брацайка до Ужгорода та Івана Долинського до Хуста. У цьому контексті зазначено: "Ми не нападали на іменованих жидів-нотарів, ми не нападаємо на

іменованих жидів-лікарів, не нападаємо на жидів-суддів, а яким правом сміють такі собі жидки, таким простацьким способом нападати на особи наших видних людей?" [1].

Як відзначив класик чеської літератури Іван Ольбрахт у нарисі "Село одинадцятого століття" (1932), пануванню євреїв-фінансистів на міжвоєнному Закарпатті поклали край "Підкарпатський банк", "Легіобанк", "Словацький банк" і "Дунайський банк", що давали позики під низькі відсотки [13]. У крупних містах легіонерські швейні майстерні та взуттєві магазини чехословацького концерну "Батя" перебравли на себе задоволення попиту на товари і послуги, що невпинно зростав у регіоні.

У публіцистичній статті "Євреї" І. Ольбрахт зазначив політичну орієнтованість більшості закарпатських євреїв на адміністраторів-господарів краю – чехів. Не випадково у школах із чеською мовою навчання, заснованих передусім для дітей чиновників, єврейські школярі складали 90% усіх учнів. Не дивно, що станом на 1938 р. місцеві євреї задіяли тільки 7 початкових шкіл на рідній мові навчання та 2 середні – реальні гімназії в Ужгороді (директор Вінценз Куба, 14 педагогів) та Мукачеві (директор Хаїм Кугель, 12 учителів) [24, с. 4, 72, 76].

Тоді часто говорили з іронією: якщо в селі є одна єврейська сім'я, то школу відкривають чеськомовну [10, с. 16]. Єврейські школярі ставали зразками для ровесників-українців, оскільки рано з ліхтарями в руках і шматком хліба в торбі поспішали до своєї релігійної школи, де читали Святе письмо. Коли провиднілося, прямували до світських шкіл, аби навчитися досконаліше читати, писати, рахувати. Зазвичай у школі єврейські учні затримувались до пізнього вечора. Образно кажучи, їхні ровесники-християни вже давно спали, а вони лише тоді з ліхтарями поверталися додому [13, с. 75].

Пересічно вважалося, що місцевій українській молоді була відомою таємниця успіху євреїв: "Чому знає він лучше рахувати, чому стане він лучшим торговцем, заробляє легше хліб як многі християнські діти? Подумайте і прийдете

на то, що наука і труд все переможуть" [6]. Йшлося про стараність і працелюбство.

Переважно матеріальне становище закарпатських євреїв не викликало захоплення. Так, господар, який заробляв 400 чехословацьких крон щомісячно, платив рабинові 200 крон річного релігійного податку, 26 крон щомісячно за ритуальну купіль для дружини і для себе. Через спеціальні ритуальні націнки кілограм передньої телячої частини йому обходився на 2 крони дорожче, ніж будь-кому, літр молока – на 40 гелерів дорожче, а за різання курки шехтер (різник) брав 2 крони. "Коли ж вранці мій господар... веде розмову зі своїм богом, по його вусатому обличчю, мов горох, котяться сльози. Звідки брати? З чого жити?" – занотував І. Ольбрахт [13].

Простий вихід із складної ситуації взялися показати сповідники сіонізму, що активно проникав у закарпатські міста і села. Сіоністичні соціалісти (гехалуци) створювали мережу гашхар, тобто спеціальних шкіл із гуртожитком – кедмою, де готували молодь до відправки в Палестину. Така гашхара існувала й у с. Косино Берегівського округу.

На противагу гехалуцам, євреї-ортодокси зазнавали організацію спортивного типу "Мізрахі". Її прибічники носили світло-зелені блузи з вишитою жовтою зіркою Давида на рукавах. Радикали-націоналісти (бетари) – третя розповсюджена тоді течія сіонізму. Це організація військового зразку, її члени виділялися з-поміж інших темно-коричневими блузами і шапочками з вишитим семираменним свічником.

Між двома світовими війнами близько 10 тис. євреїв перебрались із Закарпаття на історичну близькосхідну батьківщину Ерец-Ізраель і приблизно стільки ж у західні регіони Чехословаччини [7]. У той же час, наприклад, уряд Невілла Чемберлена активно заохочував єврейських емігрантів із Чехословаччини, Угорщини, Польщі, Румунії, Італії заселяти на пільгових умовах віддалені колонії Британської імперії – Гайану, Танганьїку, Родезію.

На міжвоєнному Закарпатті активно діяли політичні сили за національними ознаками [17, с. 263, 265]. Серед них – Єврейська сіоністська партія, Єврейська демократична партія, Єврейська громадянська партія. Згодом у радянський час їх віднесли до «ворогів народу», «вірної агентури іноземного імперіалізму» [2, с. 116]. Усі вони з тактичних міркувань були проурядовими, а ідеологічно – клерикальними.

Організаційно найсильніших – сіоністів – очолював Хаїм Кугель (1896 – 1953), родом із м. Мінськ (Білорусь). На парламентських виборах 1935 р. Єврейська сіоністська партія висунула свого кандидата у спільному списку із Чехословацькою соціал-демократичною партією й за результатами голосування виборила одне місце в парламенті [22]. Депутатом став Х. Кугель, який після розпаду Чехословаччини репатріювався в Палестину й у 1942 – 1953 рр. трудився мером м. Холон як висуванець Партії робітників Землі Ізраїльської.

Будучи депутатом чехословацького парламенту, Х. Кугель неодноразово давав відсіч антисемітським висловлюванням лідерів угорських і німецьких партій, проте уникав гарячих дискусій навколо крайової автономії та мовного питання на Закарпатті.

У таких етнополітичних обставинах проживали мешканці краю на момент переломних державно-правових змін, коли в жовтні 1938 р. чехословацький уряд надав автономію Підкарпатській Русі (Карпатській Україні). 28 грудня 1938 р. в м. Хуст голова уряду Карпатської України Августин Волошин дуже прихильно прийняв делегацію крайової єврейської громади в складі 12 осіб на чолі з депутатом чехословацького парламенту Хаїмом Кугелем [4]. Ця зустріч мала принциповий характер.

Місцеві євреї засвідчили лояльність і підтримку української влади автономного краю, отримали чіткі освітні гарантії (як-от: "жидівські діти хай ходять до жидівської школи, в якій будемо респектувати українську мову, історію, літературу й культуру") та можливості реалізувати національно-культурні прагнення

шляхом створення Жидівської центральної канцелярії в Карпатській Україні.

Подібне повторив карпатоукраїнський міністр Юлій Ревай у заяві для представників світової преси в лютому 1939 р. в Празі. Він підкреслив, що єврейська меншина складає 12% населення Карпатської України, будучи важливим економічним чинником розбудови автономії [16, с. 86 – 87]. Промовистий факт: до 1 лютого 1939 р. в органах влади Карпатської України зголосилися (зареєструвалися) 637 нелегалів – утікачів із частини краю, що відповідно до Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. відійшов до Угорщини [15]. Серед них було 333 українців (52%), 195 євреїв (31%), 109 чехів (17%).

Цілком логічно, що в переддень виборів до крайового парламенту – сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р. серед євреїв, які мали рівне виборче право з українцями та іншими національностями, масово поширювалися листівки рідною мовою [3, с. 46]. У них переконували голосувати за єдиний список Українського національного об'єднання. Серед цих 32 кандидатів, яких обрали депутатами сойму, троє представляли інтереси національних меншин – німецької, румунської, чеської. Натомість єврейська спільнота не делегувала окремого представника.

У частині Закарпаття, що відійшла за Віденським арбітражем Угорщині, на все те реагували надто нервово і з неперебірливою стилістикою. Угрорусофільська газета "Карпаторусский голос" (виходила російською мовою в Ужгороді) вважала, що цей крок А. Волошина продиктований сподіваннями єврейських інвестицій. І риторично підсумувала: "Интересно, что скажет на это Гитлер, когда евреи на Карп[атской] Руси получают больше прав, чем карпаторусские "мацкали"?" [20]. У перекладі українською: "Цікаво, що скаже на це Гітлер, коли євреї на Карпатській Русі отримають більше прав, ніж карпаторуські "москалі"?"

Як і "Карпаторусский голос", ужгородська газета "Наш путь" була ідеологічним рупором соратників місцевого епатажного політика

Степана Фенцика, котрий за взірцем мав італійських фашистів. Для їхньої риторики ксенофобія служила живильним підґрунтям. Недарма "Наш путь" у першій половині 1938 р. розмістив декілька різких коментарів з приводу політичних, освітніх і соціальних колізій. Зокрема, репортер газети звернув увагу на село Росвигово (нині мікрорайон м. Мукачево), де знаходилося дві школи – стара руська (українська) в поганому місці біля дороги, а нова чеська, куди "одні євреї ходять" – у престижному – біля річки Латориця навпроти греко-католицької церкви [18].

За іншої нагоди "Наш путь" описав інцидент, який трапився в містечку Тячів у суботу 2 квітня 1938 р. – на шабас, коли євреям із релігійних мотивів не дозволено виконувати жодної фізичної роботи [12]. Проте невідомі нападники розбили вітрину книжкового магазину "Наше діло", де продавалися відкритки з карикатурами, на яких зобразили марамороських євреїв.

"Наш путь" не пропустив нагоди наголосити, що начебто комунізм та єврейство є речами невіддільними [12]. Наразі розвінчувались т. зв. "красные Моисен", тобто найбільш діяльні закарпатські комуністи – Ерне Найман із м. Берегово, жителі Ужгорода – адвокат Мозеш Юдкович, власник готелю Герман Феєр, банкір Дезидерій Армін, а також Адольф і Давид Пфефери, Дюла Браун, Шаму Габерман, Арпад Кровиць, Мозес Шімон.

Якраз у Празі діяло представництво уряду Карпатської України в складі семи осіб на чолі з Вікентієм Шандором. Саме воно за дорученням прем'єра А. Волошина займалось перемовинами з іноземними консульствами щодо переїзду півтори сотні єврейських сімей з Карпатської України до Палестини. До того ж, уряд А. Волошина в Хусті посприяв, аби чехословацьке громадянство отримали стільки ж сімей (150) австрійських євреїв, які втекли з території, анексованої нацистською Німеччиною [21, с. 9, 13].

Тодішніх євреїв усього світу дедалі більше приваблювали т. зв. вільні професії, представ-

ників яких зачисляли до інтелігенції: лікарі, юристи, науковці, банкіри. Мешканці адміністративно-політичного утворення Карпатська Україна не стали винятком у цьому. Необхідно зауважити, що після Віденського арбітражу до Угорщини у відносних числах відійшла основна частина закарпатської інтелігенції. Отож у Карпатській Україні євреї виконували загалом важливу соціальну й виробничу роль.

Візьмемо хоча б медицину. Станом на 1938 р. в краї працювало всього 305 лікарів, зокрема 86 в Ужгороді, 60 в Мукачеві та 39 у Берегові, що після 10 листопада 1938 р. відійшли до Угорщини. У межах істотно територіально обкраяної Карпатської України залишилося тільки 118 лікарів, або трохи більше третини [8]. Серед них частка євреїв досягла 35% і була найвищою. В абсолютних цифрах лікарі Карпатської України розподілили-

ся за національною ознакою наступним чином: євреї (41 особа), українці (36), росіяни (24), чехи (9), угорці (4), інші (4).

Отже, євреї Карпатської України в якісно нових політичних і економічних умовах 1938 – 1939 рр. зберігали подвійну лояльність до чехословацької влади – центральної та крайової. Навзаєм прихильність до єврейської спільноти підкреслював автономний уряд А. Волошина, що дисонувало міжнародній ситуації, в якій опинилася Карпатська Україна. Адже в Карпато-Дунайському регіоні першу скрипку грала нацистська Німеччина, що послідовно проводила антисемітський наступ.

Як не парадоксально, утиски (відтак і винищення) в Європі євреїв та ліквідація Карпатської України стали в унісон наріжними каменями гітлерівської політики.

Джерела:

1. Безпримірна жидівська агресія на Підк. Русі. *Нова Свобода*. 1938. 19 серпня. С. 1 – 3.
2. Білак С. Народ за ними не пішов. Ужгород, 1981. 214 с.
3. Боржава Ю. Від Угорської Русі до Карпатської України. Філадельфія, 1956. 56 с.
4. Делегація жидівських віроісповід. громад у прем'єра Волошина. *Нова Свобода*. 1939. 1 січня. С. 3.
5. Еврейский штаб – Коммунистическая партия Подк. Руси. *Наш путь*. 1938. 7 юнія. С. 3.
6. Жидовські школи в Марамороши. *Наш рідний край*. 1925. № 1. С. 12.
7. Закарпатьс. *Электронная еврейская энциклопедия*. Иерусалим, 2005. Т. 2. С. 523 – 525.
8. Лікарі в Карпатській Україні. *Нова Свобода*. 1939. 2 березня. С. 3.
9. Магочій П. Євреї на Закарпатті. Короткий історичний нарис. Ужгород, 2005. 27 с.
10. Макара М. Гнані долею. Етносоціальний нарис історії єврейства на Закарпатті. *Карпатський край*. 1995. № 9 – 12. С. 12 – 18.
11. Михайлюк М. Закарпатські євреї восени 1938 – навесні 1939 років: Підкарпатська Русь / Карпатська Україна. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Ужгород, 2019. С. 140 – 153.
12. Наши евреи. *Наш путь*. 1938. 12 апреля. С. 3.
13. Офіцинський Р. Відображення життя і побуту закарпатських євреїв у творчості Івана Ольбрахта. *Молодь України*. 1994. Т. 2. С. 71 – 77.
14. Підкарпаття в статистичному висвітленні. *Нова Свобода*. 1938. 21 вересня. С. 5.
15. Статистика втікачів з території відступленої Мадярщині. *Нова Свобода*. 1939. 25 лютого. С. 4.
16. Стерчо П. Карпато-Українська Держава. Львів, 1994. XXXI, 288 с.
17. Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939). Ужгород, 2006. 379 с.
18. Чешские школы для евреев. *Наш путь*. 1938. 15 января. С. 3.
19. Чи то антисемітизм? *Нова Свобода*. 1938. 4 серпня. С. 2.
20. Что с "Еврейской Центральной Канцелярией"? *Карпаторусский голос*. 1939. 12 марта. С. 2.
21. Шандор В. Карпатська Україна – зфедерована держава (жовтень 1938 – березень 1939). Нью-Йорк, 1968. 21 с.

22. Brandejs J. Vývoj politických poměrů na Podkarpatské Rusi v období 1918 – 1935. *Podkarpatská Rus*. Bratislava, 1936. S. 72 – 88.
23. Kugel Ch. Židé na Podkarpatské Rusi. *Podkarpatská Rus*. Bratislava, 1938. S. 149 – 152.
24. Stojan F. Represenční sborník veškerého školství na Podkarpatské Rusi při příležitosti 20 letého trvání ČSR. 1918 – 1938. Prešov, 1938. 120 s.

УДК 341.485(=214.58)(477.87)''1939/1944''

ПИТАННЯ НАСИЛЛЯ ЩОДО РОМСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ В РОКИ УГОРСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЗАКАРПАТТЯ 1939 – 1944 РОКІВ

Петро ГАБРИН

Petro Habryn. The question about violence against the Roma ethnic minority during the hungarian occupation of Transcarpathia 1939 – 1944.

In article the historiography of Roma genocide in Transcarpathia is briefly considered. The reasons of the poor research of this topic are indicated. Based on the oral testimony of the Roma, an attempt to fix territorially the places where individual and group acts of violence were committed against the ethnic group was made. The issue of commemoration of the victims of Roma genocide in Transcarpathian region was raised.

Key words: The Kingdom of Hungary, Transcarpathia, Roma ethnic minority, Roma genocide, violence, forced labor, camps, commemoration.

Петро Габрин. Питання насилля щодо ромської етнічної меншини в роки угорської окупації Закарпаття 1939 – 1944 років.

У статті коротко розглядається питання історіографії геноциду ромів на території Закарпаття. Вказані причини слабкої дослідженості даної теми. На основі усних свідчень ромів здійснена спроба територіальної фіксації місць, де здійснювалися індивідуальні та групові прояви насилля щодо даного етносу. Піднято питання комеморації жертв ромського геноциду в Закарпатській області.

Ключові слова: Королівство Угорщина, Закарпаття, ромська етнічна меншина, геноцид ромів, насилля, примусова праця, табори, комеморація.

Ромська етнічна меншина Закарпаття (тоді – Підкарпатська Русь) упродовж першої половини ХХ століття пережила багато власної інтелігенції не дозволяв їм «вибитися» зі свого злиденного становища.

Влада Підкарпатської Русі у 1920 – 1930 роках робила спроби соціалізації та асиміляції ромських громад, насамперед у великих містах. Одним із методів було підвищення освітнього рівня ромів, який, однак, відбувався через відкриття окремих сегрегованих шкіл. Так, у 1926 році в м. Ужгород на території ромського поселення

по вулиці Берчені (сучасний мікрорайон Шахта) була відкрита одна з перших в Європі окрема ромська початкова школа [13, s. 17]. Саме учні цієї школи сформували в подальшому ромську музичну інтелігенцію Ужгорода та всієї Закарпатської області.

Період 1939 – 1944 років увійшов у європейську та світову історію як період найбільших злочинів проти людства за расовою та етнічною ознакою першої половини ХХ століття. Віденський арбітраж 1938 року розширив кордони Королівства Угорщини на кілька районів Закарпатської області. До складу Угорщини увійшли такі міста як Ужгород, Мукачево, Берегово – саме в них проживала численна ромська громада. Відомі березневі події 1939 року розширили експансію Угорщини на всю територію Закарпаття. Утисків за етнічною ознакою почала зазнавати як єврейська, так і ромська громади. Звісно, що за чисельністю, соціальним статусом та впливом євреїв Закарпаття поступалися тільки угорцям. З прийняттям перших сумнозвісних «єврейських законів» 1938 – 1939 років в Угорщині почалися фактичні переслідування, обмеження та утиски по відношенню до євреїв. Паралельно цим процесам, ставлення до ромів Угорщини, зокрема і до ромів Закарпаття також погіршувалося.

Слід зазначити, що питання геноциду ромів на території Закарпатської області в роки Другої світової війни на науковому рівні слабо досліджене. Це пов'язано з кількома чинниками, зокрема:

По-перше, «ромська» тема довгий час не користувалася належною увагою істориків порівняно з питанням єврейського Голокосту. За роки радянської влади питання етнічних відносин на Закарпатті вказаного періоду фактично не досліджувалось. Починаючи з 1990-х років почали з'являтися перші дослідження ромських громад краю, але більшою мірою в соціально-

економічному аспекті. З 2010-х років побіжно питання щодо утисків та насилля по відношенню до ромів з боку угорської влади у 1939 – 1944 роках розглядали Ю. Славік [12], І. Мазурок [5], М. Панчук [11]. Питання участі ромів у примусових роботах досліджував Р. Офіцинський [10].

Заслуговує на увагу колективна праця Яноша Баршоні та Агнеш Дароці «Параїмос. Доля ромів під час Голокосту» [14] щодо проблеми геноциду ромів в Угорщині.

По-друге, як відомо, роми не вели письмових щоденників, не мали поміж себе грамотних людей, які могли письмово описувати чи фотографувати злочини проти людини чи групи людей у режимі реального часу, фіксувати подальші спогади. Саме тому починаючи з 1990-х років ромські неурядові організації Закарпатської області, а саме товариство «Романі Яг» (голова – Аладар Адам) розпочали збір усних свідчень від ромів старшого віку про трагічні події тих років. На основі цих свідчень, можна говорити про приблизну картину масштабів насилля щодо ромського населення, виконавців злочинів, методів фізичного та психологічного насилля, географічного поширення випадків насилля по Закарпатській області. На базі зібраних усних свідчень, автори Аладар Адам та Євгенія Навроцька видали дві книги – це навчально-методичний посібник «Сповідь. Живі свідчать» [6] та історико-документальне видання «Білий камінь з чорної катівні» [1], а також була опублікована стаття у науковому часописі «Голокост і сучасність» за авторства Є. Навроцької [7].

Найбільший відеоархів, записаний на основі свідчень як жертв єврейського Голокосту, так і жертв геноциду ромів в Україні був зібраний впродовж 1996 – 1999 років Інститутом фонду Шоа (США). Загалом було записано 3423 інтерв'ю, з яких 135 інтерв'ю були взяті від ромів, частина з яких проживала на Закарпатті [4]. Дані інтерв'ю

зберігаються, зокрема, на сайті Інституту фонду Шоа, однак доступ до них є частково обмеженим.

По-третє, усні свідчення ромів похилого віку, які зазнали тих чи інших проявів насилля або були очевидцями злочинів, практично неможливо документально підтвердити. Фонди Державного архіву Закарпатської області (філіал у м. Берегово) не дають змогу пролити світло на події тих років. Очевидно, що подібні злочини їхні виконавці намагалися ретельно приховати, тому архівні матеріали і досі є засекреченими, і знаходяться вони поза межами України. Можна говорити тільки про ті архівні дані, в яких йде мова про підготовку до масової ізоляції ромського населення з метою подальшого вивезення за межі Закарпаття, наприклад по м. Ужгород [3].

Дана проблема стосується долі ромів всієї України. Як зауважує А. Ленчовська «для вивчення і викладання трагічної історії ромів України катастрофічно не вистачає джерел: як архівних документів, так і мемуарів, свідчень ромів, які пережили нацистські переслідування» [4, с. 14].

Тому і по сьогоднішній день питання щодо насилля по відношенню до закарпатських ромів у роки Другої світової війни є відкритим, воно потребує комплексного та об'єктивного дослідження.

Завданням статті є спроба фіксації злочинів, проявів насилля по відношенню до ромського населення Закарпаття за територіальним принципом. Завдяки створеній загальній картині подібних випадків, можна провести точкове позначення місць злочинів (насилля) на географічній карті сучасної Закарпатської області.

Під терміном «насилля» (або «насильство») ми розуміємо «застосування сили або загроза її застосування» [9]. Відповідно до характеру здійснення і форм вияву насилля по відношенню до ромів у нашому випадку ми маємо на увазі фізичне та психологічне

насилля (не включаючи мовне, інтелектуальне, символічне насилля).

Як відомо, історично сформований ареал проживання ромської громади Закарпатської області охоплює практично всі райони. Найбільше ромів проживає в Ужгородському, Мукачівському, Берегівському, Виноградівському районах. Також є численні громади у Перечинському, Великоберезнянському, Хустському, Свалявському, Іршавському, Рахівському, Тячівському, Воловецькому районах.

Фіксуючи випадки насилля по відношенню до ромів у 1939 – 1944 роках, ми вказуватимемо населені пункти та райони згідно сучасного територіально-адміністративного поділу Закарпатської області (станом на 20.03.2020 року). Зазначимо, що часто бували випадки, коли роми, уродженці чи жителі населеного пункту Закарпаття, зазнавали також насилля в інших селах та містах (наприклад, при виконанні примусових сільськогосподарських робіт чи трудової повинності), які сьогодні знаходяться на території сусідніх держав – у Словаччині чи Угорщині.

Початком масових репресій проти ромів Закарпаття став 1941 рік. Є. Навроцька зазначає: «Хоча в Угорщині і вийшло фундаментальне дослідження про геноцид ромів, воно обмежене кордонами нинішньої Угорської республіки і в ньому не висвітлено події на Підкарпатській Русі. Наведено тільки копію телефонограми д-ра Кемені за липень 1941 р. про висилання до Кам'янця-Подільського всіх євреїв, які не мали угорського громадянства, а разом з ними ще 1000 ромів з комітетів Угоча та Унг. Якщо перші не мали документів на той час, то причиною для відправки ромів було те, що вони вели «кочовий спосіб життя» [7, с. 127].

Очевидно, що це була перша масова спланована акція на території Закарпатської області пов'язана з депортацією та подаль-

шим вбивством євреїв та ромів. На той час комітати Угоча та Унг охоплювали кілька районів сучасного Закарпаття з центрами у *Виноградіві* та *Ужгороді* відповідно.

Надалі ми наводимо, зокрема, опубліковані свідчення ромів-жертв, очевидців подій 1942 – 1944 років на Закарпатті, групуючи їх за принципом народження чи проживання у населеному пункті того чи іншого району. Зауважимо, що ми опускаємо питання верифікації наведених дат, точних назв населених пунктів та національної приналежності виконавців на-сильницьких дій (угорці чи німці).

На території міста Ужгорода та Ужгородського району фіксувалися численні випадки як поодиноких, так і групових проявів насилля по відношенню до ромів. Так, багато свідчень зафіксовано від ромів, які проживали у ті роки в м. *Ужгород*.

Детальні свідчення від Євгена Адама – відомого ромського музиканта з *Ужгорода*, батька голови товариства «Романі Яг» Аладара Адама, свого часу у 1998 році були взяті співробітником Фонду Спілберга (США) Борисом Тмуром [1, с. 50]. Євген Адам був учасником та очевидцем багатьох подій, служив в угорській армії, допомагав чим міг місцевим ромам у важкі воєнні роки.

Йосиф Горват з *Ужгорода* згадував: «Зі слів мого батька, у 1943 році наш табір був оточений колючим дротом. Жителям табору, близько 50 хат, забороняли виходити з нього... Батька змушували вручну грузити камінь на підводи і возити на залізничну станцію, а там навантажувати вагони» [6, с. 29].

Жителька табору Мочар (зараз мікрорайон Шахта – П.Г.) з *Ужгорода* Єлизавета Косору розповідала: «Велике горе прийшло до ромів... З перших же днів це місце (Мочар – П.Г.) було оточене колючим дротом, створено гетто. Ромів, котрі були більш-менш здорові, мобілізували на різні примусові роботи» [1, с. 34]. Жінка також розповідала

про смерть у таборі свого старшого брата Янчо від осколку вибухової речовини.

Інший ром з *Ужгорода*, який також проживав на Мочарі, Юрій Бругош наводить цікаві спогади: «... Табір оточили колючим дротом, на воротах стояли жандарми і солдати з гвинтівками... На початку 1943 року всіх жителів насильно, під загрозою розстрілу, погнали до електростанції, що була побудована на водопровідному каналі. Там була невеличка баня. Всіх жителів змусили поголити голови... Це був яскравий приклад приниження... Дід вирішив втекти, користуючись обставинами... Поблизу *Чона* наздогнала його колона танків... А діда з возом роздавив танк» [1, с. 47 – 48].

Зі спогадів жительки *Ужгорода* Божени Бучко дізнаємося про цікаву історію порятунку молодої єврейської жінки Гелени: «Під час війни німецькі солдати забирали євреїв у машини і відвозили у гетто. Воно було розміщено неподалік залізничної станції, на вулиці Мукачівській... Звідти я допомогла втекти євреїці... Я Гелені (мала прізвище Горват) носила їсти» [6, с. 37]. Згодом Гелена виїхала жити до Словаччини у м. Кошице.

Зі слів очевидця та жертви насилля – рома Юрія Фенеша, який на час війни у 1944 році проживав у с. *Холмок* Ужгородського району: «У грізному 1944 році коли наближався фронт, 1 серпня мене і ще 1500 хлопців було призвано на виконання трудової повинності: рили окопи і траншеї, засипали дороги, ями, що утворювались після бомбардувань. Відкопували зі зруйнованих будинків мертвих, ховали їх. З міста *Нодькошино* перевели до міста *Гедоли*, де працювали до листопада 1944 року» [1, с. 27 – 28].

Зі свідчення Тибора Горвата, жителя Ужгородського району (не вказаний конкретний населений пункт – П.Г.): «З 1943 року німці стали погано відноситись до ромів. У таборі у той час проживали тільки 12 родин,

близько 60 осіб... Всім жителям було строго наказано не виходити за межі... Бабуся по-тайки вночі виходила з табору... Кілька разів її було спіймано і жорстоко побито» [6, с. 29].

Ромську жителька *Ужгорода* Ліза Іванчик розповіла про те, що вона бачила на власні очі в роки Другої світової війни: «Спочатку в моєї родини забрали коней, корів, свиней. Батька відправили до *Мукачеве*, де він знаходився у в'язниці, в якій провів чотири місяці. За цей період всіх жителів ромського поселення в *селі Сюрте* (*Ужгородський район*) примусово «дезінфікували», у всіх жителів обстригли волосся, а одяг обробили спеціальним розчином. Хоча на вулиці був листопад (1943 р.), роми повинні були одягнути на себе цю вологу одягу» [8].

Єлизавета Тирпак з *міста Чоп* розповідає: «Всі роми з *Чопи* були підготовлені до відправки до концтаборів. За цим слідкувала німецька адміністрація та угорські жандарми. Для відправки людей до таборів смерті з фронту бойових дій відкликалися товарні поїзди з вагонами. Роми *Чопи* півтори доби просиділи без їжі в цих товарних вагонах і навіть чули звуки канонади з фронту, що наближався. І тільки через те, що ці вагони вже знадобилися для евакуації військових, людей терміново випустили з вагонів і вони залишилися живі» [8].

Цікавими є спогади ромки села *Тарновці* Еми Наці, яка розповідала: «...А я, взявши найнеобхідніше, вирішила втекти туди, де мала рідних, – у сусідню Словаччину. Там у *Дреньовцях* були рідні, котрі могли дати який-такий прихисток... Та ж «ромська пошта» доносила в *Павловці* (тепер *Павловце-над-Угом*, Словаччина – П.Г.) розстрілювали непокірних ромів» [1, с. 31].

Іншими ромами з *Ужгородського району*, які давали свідчення, були Маргарета Лакатош та Василь Вароді (с. *Великі Геївці*).

На території Мукачівського району. Ром Микола Тейфел з м. *Мукачеве* свідчив: «... У 1941 році ромів не турбували, а у 1942 році, у жовтні, забрали мене в армію... Коли до влади прийшов Салаші Ференц, ромів, румунів-напівциган відправляли на примусові роботи: копати канали, бункери... Згодом відправили в Угорщину у м. *Кишуйсалат*, а далі в *Тисонано*... Від тяжкої праці люди помирали» [1, с. 35].

Зі свідчення ромки Магдаліни Галамбош: «Мого батька, разом з іншими жителями – ромами *села Баркасова*, де ми тоді жили, весною 1943 року посадили у вагони на залізничній станції і відправили на лісозаготівельні роботи в *Сваляву*... Мого батька і ще 46 осіб було розстріляно за непокору. Додому з табору повернулося тільки троє» [6, с. 31].

Ром Арпад Муржа із с. *Страбичово* розповідав: «Рік 1944-й... Усе ромське населення було переписане за місцем проживання. Суворо було заборонено кочувати... А на початку вересня 1944 року угорські жандарми стали виганяти з хат усіх ромів села... Куди відправили чоловіків мені невідомо... Вели нас дорогою до будинку, який називався *Ковнер-каштель* (або *Мукачівський палац Ковнера*)... Майже три місяці суцільних мук. Жили в тісних кімнатах, перетворених у камери-гетто, по десять чоловік. Голод відчували постійно» [1, с. 60 – 61].

На території Берегівського району. На факт існування ромського гетто в м. *Берегово* вказує А. Ленчовська: «Інтерв'ю ромів усе ж таки можуть висвітлити долю численних ромських громад на Закарпатті (служба в угорській армії; переслідування ромів угорцями; гетто в *Берегові*)» [4, с. 121].

Ромка Матільда Босаньї з с. *Косонь* пригадувала: «Мала 18 літ, коли в наш табір прийшли німецькі солдати... Наш табір перетворили на гетто, заборонили виходити за визначені колючим дротом межі... А одного

разу... перестріла група жандармів і німецьких солдат... Побили до синців» [1, с. 57 – 58]. М.Босаньї свідчила, що її малолітній син був убитий німецьким солдатом.

Пірошка Форкош із с. *Вари* свідчила: «Весна 1943 року видалася напрочуд важкою. Прийшли німці, і всім заборонили покидати табір. А в ньому мешкало – до 150 ромів... Щоб якось прогодувати родину, батько найнявся до багатого угорського газди і працював у лісі. Якось був виявлений склад снарядів у лісі. Батька змусили їх переносити. Один із снарядів, на горе, розірвався. Розірвало батька на багато частин, і для того, аби поховати його, довелося збирати їх докупи» [1, с. 67 – 68].

На території *Виноградівського району*. На основі свідчення Параски Беркі, уродженки с. *Шаланки*, дізнаємося про такі факти насилля: «Під час війни батька забрали жандарми з хати і ми більше його не бачили. Чоловіка забрали в угорську армію, він був поранений під містом *Римосомботі* в Угорщині. Повернувся додому, а його забрали у робочий (мунко) табір, що знаходився поблизу села *Воловця*... Мене забрали на роботи у полі поблизу *Севлюша* (тепер м. Виноградovo – П.Г.)». Також Параска Беркі розповідала історію про вбивство жандармами у Севлюші ромського хлопця Муржі [6, с. 32 – 33].

Ще один житель с. *Шаланки* Михайло Маринка свідчив: «Все дійсно стало темним, коли до нашого табору увірвалися німці та пір'яники... Мене разом з усіма здоровими чоловіками забрали... Немало жінок були побиті, змордовані, згвалтовані... У Мукачеві поселили нас у будинку сліпих. Там було близько 700 чоловік з усіх навколишніх сіл. Поміж ромами було чимало євреїв. Чи не кожного дня нас відвозили на машинах на околиці *Воловця*... Виконували найтяжчі роботи... Багато з тих, кого відправляли на роботи, хворіли й вмирили» [1, с. 76 – 77].

Уродженець села *Велкі Ком'яти* Іван Галамбіца розповідав: «У лютому 1944 року я був

мобілізований на сільськогосподарські роботи в місто *Медвегедси*... Я працював ковалем. Кував коней і лагодив вози для фронту. Приблизно у серпні 1944 року... мене забрали і відправили в *Мукачево*, у табір. Там було близько 3000 ромів. Табір знаходився там, де зараз обласна дитяча лікарня. Весь табір був обгороджений колючим дротом, виставлені пости і собаки вартували його» [1, с. 36].

На території *Великобрезнянського району*. Тут знаходимо свідчення тодішнього жителя *Великого Березного* Івана Фонтоша: «Народився і жив у селі *Великий Березний*. Весною 1943 року, коли вже посадили картоплю, у село прийшли німецькі солдати і угорські жандарми. Батько був старостою ромського табору. Тому він змушений був заставляти ромів працювати... Всіх відносно працездатних людей відібрали... повезли до села *Люта*... Вивезли нас під ліс... Потім під дулом рушниць кожного ранку заганяли в ліс і вказували місця, де ми повинні були рити землю, будувати переходи, бункери» [6, с. 30].

На території *Перечинського району*. Ромська жителька села *Тур'я Пасіка* Варвара Фонтош згадувала: «Весною 1943 року у наше село увійшли німецькі солдати і угорські жандарми... Всіх жінок, навіть і тих, у кого були діти, у тому числі і мене, посадили на вози і вивезли у село *Волосянку*, а потім і в село *Люта*, де я і мама носили зрубані дерева з лісу. Чоловіки копали рови, робили бункери і дзоти» [1, с. 31].

Ромська жителька села *Заріччя* Марія Тирпак розповідала: «У 1943 році нас, молодих жінок і дівчат, відправили працювати на полях пана *Попенгейма*, які були неподалік міста *Сейкешфегервар*, у село *Мога*... Весь час були під наглядом жандармів, які знущалися і били нас» [1, с. 33].

Зі спогадів ромської жінки Олени Фонтош із села *Раково* відомо: «Весною 1942 року у село зайшли солдати і жандарми... Посадили нас у вантажні вагони і відвезли через *Ужгород* у села *Шомодьторнавиці* і *Ферентустош*... Жили ми у великому сараї, де було ще 50 молодих жінок... Годували погано» [1, с. 33].

На території Свалявського району. Зі свідчень ромки Явки Терпак з м. Свалява: «В часи окупації було дуже тяжким життя місцевого населення. А що вже казати про ромів. Табір з приходом угорських окупантів перетворився у гетто, де люди чекали або вивезення в Німеччину в концтабори, або повільної смерті» [1, с. 33].

Інший ромський житель Сваляви Ференц Онуц згадував про свою матір в роки війни: «Наша мама ходила по людях просити, та небагато їй давали: трохи картоплі та шмат мелайняника (так звався хліб з кукурудзяної муки)» [1, с. 32].

На території Хустського району. Ромська жителька м. Хуст Марія Луцак свідчила: «Восени 1943 року у табір зайшли німецькі солдати з угорськими жандармами... Брата й батька прилюдно повісили... 25 молодих жінок забрали з собою у німецькі казарми» [6, с. 34]. Відомий ромський казкар Юрій Митрович із с. Горінчово згадував: «Працював у господарів Довгого (село в Іршавському районі – П.Г.). У березні 1944 року... всіх працездатних молодих хлопців забрали з своїх домівок. Три дні ми перебували у пункті збору в місті Матесака... Найздоровіших відібрали до роботи в Австрію у місто Літц» [1, с. 70].

На території Рахівського району. Жителька м. Рахів Анна Гренджук говорить: «...У кінці березня 1943 року... батька забрали у каменоломню, де він разом з іншими чоловіками-

ромами дробив камінь... Пізніше батька перевели в інше місце працювати, де за розповідями тих, хто повернувся, помер від тифу» [6, с. 34 – 35]. А. Гренджук також вказувала на випадки сексуального насилля (згвалтування) по відношенню до ромок з боку жандармів.

Подібні спогади наводить й інший ром з Рахова Ласло Рошташ: «...На початку літа 1943 року у наш табір приїхали солдати і жандарми. Від нас забрали корову і пару коней. Чоловіків, мого батька забрали в каменоломню, де його прикували на ланц (ланцюг), і він так відпрацював більше року... Кілька разів була побита і моя мама... Мого старшого брата, якому було 3 роки, солдат заколов штиком. Коли розпочався наступ руських, жінок (ромок і єврейок) посадили у сарай і підпалили, але вогонь був не дуже сильним, вони дуже кричали і руські солдати їх звільнили» [6, с. 35 – 36].

Жителька селища Ясіня Анна К. (прізвище не вказано – П.Г.) згадувала: «...На початку літа 1943 року у табір зайшли жандарми... Мого батька і старшого брата забрали на роботи у лісі... Всіх, хто залишився вдома, змусили пришити на одяг зелені звіздочки... Нас заставляли жити коло казарми, де ми прали одяг, форму солдатам, офіцерам. Вночі нас насилували» [6, с. 35]. Узагальнюючи наведені дані, можемо вказати такі населені пункти Закарпатської області, де відбувалися злочини проти ромського населення у 1939 – 1944 роках:

Таблиця 1

№ з/п	Район Закарпатської області	Населені пункти району
1.	Ужгородський	Ужгород, Чоп, Сюрте, Холмок, Тарновці, Великі Геївці
2.	Мукачівський	Мукачєво, Баркасово, Страбичово
3.	Берегівський	Берегово, Косонь, Вари
4.	Виноградівський	Виноградово, Шаланки, Великі Ком'яти
5.	Великоберезнянський	Великий Березний, Люта, Волосянка
6.	Перечинський	Перечин, Заріччя, Раково, Тур'я Пасіка
7.	Свалявський	Свалява
8.	Хустський	Хуст, Горінчово
9.	Рахівський	Рахово, Ясіня
10.	Іршавський	Довге
11.	Воловецький	Воловець

Слід зауважити, що наведений перелік населених пунктів Закарпатської області, де засвідчені факти насильницьких дій по відношенню до ромів, є неповним.

Питання комеморації та соціальної пам'яті жертв геноциду ромів в Україні активно піднімається останніми роками. У м. Київ в урочищі Бабин Яр у вересні 2016 року була встановлена скульптурна композиція «Ромська кибитка», яка була перенесена з міста Кам'янець-Подільський. Саме тут щорічно на загальноукраїнському рівні відбуваються пам'ятні заходи по жертвам геноциду ромів.

Проблема увіковічення пам'яті жертв геноциду ромів на території Закарпатської області стоїть досить гостро. Попри те, що 2 серпня у світі є загальноєвропейським днем пам'яті жертв геноциду ромів або Міжнародним днем голокосту ромів, його відзначення в області широко не відбу-

вається. Щороку, 2 серпня, ромська молодь та громадські лідери Закарпаття відвідують м. Освенцім (Республіка Польща), а саме беруть участь у міжнародних заходах по вшануванню пам'яті жертв на території бывшего концентраційного табору Аушвіц-Біркенау.

Одним із помітних заходів минулих років у Закарпатській області був мітинг-реквієм «Скорботна свічка пам'яті святої», присвячений Міжнародному дню пам'яті жертв ромського Голокосту, проведений 2 серпня 2013 року на площі Театральній в Ужгороді. Тоді ж був встановлений дерев'яний хрест жертвам геноциду ромів на території кладовища у мікрорайоні Шахта (коло бывшего ромського табору-гетто) [8].

Однак станом на сьогодні є актуальним питання встановлення в Ужгороді скульптурної композиції у пам'ять про жертви ромського геноциду.

Джерела:

1. Адам А., Зейкан Ю., Навроцька Є. Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття. Ужгород: Вид-во О. Гаркуші, 2006. 146 с.
2. Бессонов Н. Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган». *Голокост і сучасність*. 2007. № 2 (3). С. 71 – 82.
3. Державний архів Закарпатської області. Ф. 94. Оп. 5. Спр. 134: Дело о выселении с территории г. Ужгорода граждан цыганского происхождения (5 марта 1942 – 15 декабря 1943). 64 арк.
4. Ленчовська А. Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941 – 1944 рр. *Голокост і сучасність*. 2009. № 2 (6). С. 114 – 123.
5. Мазурок І. О. Правове становище Закарпаття у 1939 – 1944 рр.: Монографія. Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. 306 с.
6. Навроцька Є. М., Адам А. Є. Сповідь. Живі свідчать: Навчально-методичний посібник про Голокост (Параїмос) ромів Закарпаття для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів II–III ступенів. Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2012. 80 с.
7. Навроцька Є. Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті. *Голокост і сучасність*. 2009. № 2 (6). С. 124 – 140.
8. Навроцька Є. В Ужгороді відбувся мітинг-реквієм, присвячений пам'яті жертв ромського Голокосту (ФОТО, ВІДЕО). *Закарпаття онлайн*. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/112975-V-Uzhhorodi-vidbuvsia-mitynh-rekviem-prysviachenyi-pam%E2%80%99iati-zhertv-romskoho-Holokostu-FOTO-VIDEO>

9. Нестеренко В. Насильство. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. К.: Абрис, 2002. С. 408.
10. Офіцинський Р. Роми і примусова праця на Закарпатті 1939 – 1944 років. *Ромологія: історія та сучасність: Матеріали Міжнародних наукових читань*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. С. 76 – 82.
11. Панчук М. До питання про становище ромів Закарпаття в роки угорської окупації та Другої світової війни. *Голокост і сучасність*. 2009. № 2 (6). С. 164 – 167.
12. Славик Ю. Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. 156 с.
13. Nováková M. Cikánská škola v Užhorodu. Romano Džaniben. *Časopis Romistických studií*. № 3. 1995. S. 16–20.
14. Pharrajimos. The Fate of the Roma During the Holocaust / Edited by Janos Barsony and Agnes Daroczi. New York: The International Debate Education Association, 2008. 249 p.

УДК 329.7(477):061(477.87)

УЧАСТЬ НАУКОВЦІВ УЖГОРОДСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В СТВОРЕННІ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

Михайло ЗАН

Mykhailo Zan. Participation of scientists of Uzhgorod State University in the creation of the People's Movement of Ukraine.

The article analyzes the problems of political participation of the scientific intelligentsia of Transcarpathia in the state-making processes of the late 80's – early 90's of the XX century. The role of scientists and teachers of Uzhgorod State University in the creation of the People's Movement of Ukraine is considered. Among the leaders of the socio-political movement in the region are distinguished representatives from the university: Joseph Baglay, Vasily Zilgalov, Stepan Poida and others. Emphasis is placed on the deputy activities of Assistant Professor Mikhail Tyvodar, who became a representative of the Rukh in the 1990 elections to the Transcarpathian Regional Council. The ideological opposition of representatives of the NRU on the politicization of Ruthenian ethnic identity and the granting of Transcarpathia the status of national-territorial autonomy was noted.

Key words: public organization, NRU, university.

Михайло Зан. Участь науковців Ужгородського державного університету в створенні Народного руху України.

У статті аналізується проблематика політичної участі наукової інтелігенції Закарпаття у державотворчих процесах кінця 80-х – початку 90-х років XX ст. Розглядається роль науковців і викладачів Ужгородського державного університету у створенні Народного Руху України. Серед лідерів громадсько-політичного руху в краї виділяються представники від університету: Йосип Баглай, Василь Зілгалов, Степан Пойда та ін. Акцентується увага на депутатській

діяльності доцента Михайла Тиводара, який став репрезентантом від Руху на виборах 1990 року до Закарпатської обласної ради. Відзначено про ідейну опозиційність представників НРУ щодо політизації русинської етнічності й надання Закарпаттю статусу національно-територіальної автономії.

Ключові слова: громадська організація, НРУ, університет.

Участь громадян у політиці є невід'ємним атрибутом громадянського суспільства та правової держави. Політична участь громадян засвідчує рівень обізнаності та зацікавлення суспільно-політичними процесами як на загальнодержавному, так регіональному й місцевому рівнях. Саме тому в політичній науці під участю в політиці розуміють такі дії громадян, які прямо або опосередковано спрямовані на відбір управлінців та контроль за їхньою діяльністю. Участь у політичному житті суспільства – це міра активності громадян у політиці або ж мовою арифметики «кількість активних людей, помножена на сукупність їхніх дій» [16, с. 713].

У своїй праці «Політика як покликання і професія» класик політичної науки Макс Вебер виділяв три рівні участі у політиці:

- 1) професійне заняття політикою;
- 2) участь у політиці «за сумісництвом»;
- 3) участь у політиці «за випадком» [4].

Власне в контексті другого рівня участі в політиці можна окреслити суспільно-політичну активність наукової інтелігенції Закарпаття періоду гласності, демократизації та «параду суверенітетів» кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. Представники наукової інтелігенції краю, хоч і займалися політикою, беручи участь у мітингах, виступаючи в ролі лідерів новопосталих громадських та політичних структур, все ж таки мали власну сферу визначених професійних інтересів (наукова та викладацька робота), що лежить поза політикою.

Серед основних форм політичної участі наукової інтелігенції Закарпаття названого періоду можна виділити: створення та діяльність культурно-просвітницьких організацій; активна діяльність у громадсько-

політичних структурах; участь у виборчих процесах; організація та проведення зібрань, конференцій, мітингів тощо.

У контексті нещодавнього відзначення 30-ліття від створення Народного Руху України за перебудову (далі – НРУ), сфокусуємо увагу на участі науковців Ужгородського державного університету (далі – УжДУ) у створенні та перших кроках діяльності цієї громадсько-політичної організації, яка ставила на порядок денний актуальні питання демократизації суспільно-політичного життя та здобуття Україною незалежності.

21 липня 1989 року в м. Ужгород, в приміщенні клубу Закарпатської обласної організації Спілки письменників України, відбулися збори Ужгородської ініціативної групи з підготовки обласної установчої конференції НРУ. На зборах зібралося понад 50 чоловік, більшість з яких були членами Спілки письменників України, науковці УжДУ, художники, музиканти, вчителі, інженерно-технічні працівники. На зібранні письменник Петро Скунець чітко висловився: «...Рух повинен знаходитись в «інтелігентних руках», відмежуватись від тих, хто хоче «примазатись до нього» [12, с. 182]. Підтримка НРУ була досить вагомою саме серед викладачів УжДУ, що виникало занепокоєння у обласному владному керівництві.

Зокрема, в документі секретаріату обкому КПУ «Про обстановку в Ужгородському державному університеті» зазначалося, що в середовищі професорсько-викладацького та студентського складу «неоднозначно сприймаються проблеми сфери міжнародних відносин, екології, історичного минулого краю, динамічні процеси, що проходять в країні і в регіоні». З'являлися лідери думок (Павло

Чучка, Йосип Баглай, Степан Пойда, Михайло Тиводар, Шандор Фоло), формувалися угруповання за інтересами, падала ідейно-виховна робота. Водночас, як констатував документ, авторитет секретаря парткому Івана Корнійчука знизився; «багато комуністів говорять, що не треба було його вибирати» [8, арк. 27 – 30].

Вже в серпні 1989 року було створено Ужгородську організацію НРУ. Як згадує один із громадських активістів та ініціаторів створення НРУ на Закарпатті Павло Федака, тоді виникло питання «...кому бути головою Ужгородського Руху. Я запропонував доцента УжДУ Михайла Тиводара. Той категорично відмовився: мовляв, треба молодшого (мав 53 роки – М.З.), та й мати справу з силовиками викладачу університету не личить» [17]. Поряд з цим Михайло Тиводар увійшов до складу крайової Ради НРУ [3, с. 78]. Майже подібна ситуація, через рік (23 грудня 1990 року), була й на установчій конференції з відновлення діяльності крайового товариства «Просвіта» [3, с. 201].

18 вересня 1989 року відбулася установча конференція університетської організації НРУ. Ініціативну групу очолив доцент Йосип Баглай. На цьому зібранні про необхідність реформ виступали професори Іван Мешко, Павло Чучка, Михайло Сюсько, доценти Михайло Бедей, Йосип Баглай, Михайло Тиводар, Василь Зілгалов, Василь Пальок та ін. Було обрано голову – Йосипа Баглая, Раду та ревізійну комісію університетської організації НРУ [15].

Пізніше обком КПУ оцінював партійну роботу в УжДУ як незадовільну, оскільки «партком «потонує» в розгляді поточних, у більшості дрібних питань, за якими він не бачить головних пріоритетів своєї діяльності». Крім цього, без уваги залишались День Конституції, річниця Жовтня, 45-річчя визволення міста, 50-річчя возз'єднання Західної України з СРСР. Обласний партійний центр висловлював невдоволення тим, що на мітингах та міроприємствах співробітники

УжДУ виступають із «неординарними, нетрадиційними думками, ідеями» (до прикладу, Василь Зілгалов) [10, арк. 12 – 21]. У виступі начальника управління КДБ УРСР в Закарпатській області Володимира Тарновецького констатовалося: «А скільки вийшло з партії офіційно, принципово, Скунець – демонстративно, виступаючи по телебаченню, Чучка, Тиводар – аналогічно» [9, арк. 36].

На установчій конференції Закарпатської крайової організації НРУ 23 вересня 1989 року було висловлено ряд критичних зауважень, які влада області була неспроможна вирішити. Зокрема, Михайло Джанда порушив питання відновлення Греко-Католицької Церкви, що була ліквідована на Закарпатті в 1949 році. Професор УжДУ Яків Штернберг зауважив, що треба дедалі популяризувати історію Закарпаття, зокрема постаті відомих закарпатців – Михайла Лучкая, Василя Довговича, Михайла Балудянського та ін. Доцент Михайло Тиводар відзначив, що в м. Мукачеві керівництво проводить «сталінську лінію на русифікацію населення.

Прикладом цього є те, що 400 сімей з Магадану переселяють сюди, а чому б нам не прийняти 400 сімей-калік з Чорнобиля?» Також він зауважив, що «зараз є спроби штучного втручання в той етнос, що історично склався». Приклад – с. Гудя, де живуть угорці та українці, де пропагування ідеї створення національної сільської Ради може призвести до «малого Карабаху». Вчений справедливо аналізував проблему трудової міграції в області. Він говорив, що кожного року більше 1300 чол. мігрує за межі області у пошуках роботи, «а ми завозимо робочу силу з Уралу». Тому, доцільно було б «відмінити рішення про будівництво кооперативних будинків для працівників з Півночі, бо переселення ускладнить міжнаціональну, етносоціальну ситуацію в м. Ужгороді і в Закарпатті взагалі» [8, арк. 33 – 34].

Керівником обласної організації НРУ став письменник Петро Скунець, заступниками – кандидат філологічних наук, доцент кафедри

загального і слов'янського мовознавства УжДУ Йосип Баглай, кандидат історичних наук, заступник директора Закарпатського обласного краєзнавчого музею Павло Федака та кандидат філологічних наук, методист Закарпатського обласного інституту вдосконалення вчителів Павло Чучка (молодший). До складу крайової Ради НРУ крім інших ввійшли також представники УжДУ: кандидат фізико-математичних наук, доцент Олекса Борець, кандидат історичних наук, доцент Михайло Тиводар, викладач кафедри угорської філології Шандор Фодо, доктор історичних наук, професор Іван Мешко. Прес-групу організації очолив член Спілки журналістів СРСР, редактор газети «Ужгородський університет» Степан Пойда [3, с. 78 – 79].

Вже наступного року представники обласної організації НРУ включилися у виборчий процес. У березні 1990 року відбулися вибори до Закарпатської обласної ради народних депутатів. В обласному центрі, зокрема, від НРУ балотувалися науковці й викладачі УжДУ: Степан Пойда, Михайло Тиводар, Василь Зілгалов, Йосип Баглай. До обласної ради по виборчому округу № 2 пройшов лише один кандидат від НРУ, доцент УжДУ Михайло Тиводар.

До обласної Ради були обрані ряд демократично налаштованих депутатів, які об'єдналися в групу «Демократична платформа» на чолі з Михайлом Тиводаром. До неї ввійшло 23 депутати. Як згодом констатував лідер «Демократичної платформи», «це була доволі «розмита» група. Деякі депутати то входили, то виходили з неї. Особливо це стосується депутатів-угорців, які після ініціювання питання автономії області переорієнтувалися на прокомуністичну більшість облради» [1, арк. 5; 11, с. 69]. 19 квітня 1990 року Михайло Тиводар вийшов із лав КПРС. За його спогадами, це був «...своєрідний шок на факультеті, в університеті. Пробували розглядати питання на партійних зборах. Інші колеги самостійно не виходили з партії. Я часто потім жартував: «Я вийшов, а вас ліквідували». Коли на своєму

робочому столі я поставив невеличкий синьо-жовтий прапор, працівники навчального корпусу приходили пересвідчитися, чи це дійсно має місце» [1, арк. 5; 11, с. 70].

На II сесії Закарпатської обласної ради народних депутатів 30 травня 1990 року звучали радикальні патріотичні заклики представників «Демократичної платформи» щодо майбутньої незалежності України і ролі в цьому процесі Закарпаття. У виступі депутата Михайла Тиводара зокрема вказувалося: «...доля нашого народу, його майбутнє зовсім не враховується в геополітичних концепціях». Тому, наголошував виступаючий, потрібно чітко ставити питання про вихід України зі складу СРСР, «...бо лише, ставши незалежною державою, ми зможемо вирішити наші екологічні і національні проблеми, в тому числі і Пістрялівської РЛС» [5, арк. 23, 39 – 40].

Вже в умовах незалежності України, надзвичайно бурхливою на дебати стала VII позачергова сесія Закарпатської обласної ради, яка частково відбувалася в умовах блокади та голодування під її стінами групи активістів, із перервами (27 вересня, 1, 2, 15 та 31 жовтня 1991 року) [14, с. 134 – 140]. Сесія вирізнялася різкими словесними перепалками між опозиційною групою на чолі з рухівцем Михайлом Тиводаром та депутатською більшістю, очолювану Михайлом Волощуком. Вже на початку сесії, 27 вересня, депутат дав відкрите запитання керівнику області про його оцінку ролі Руху в «Закарпатській правді» («...розбили партію... тепер ідуть на нас») [6, арк. 81]. Він нагадував партноменклатурній владі її нещодавні зволікання з реєстрацією НРУ та крайового товариства «Просвіта», штрафи за мітинги, критично опонував Михайлу Волощуку, який нарікав на «галицьких емісарів», але не згадував про «московських та київських емісарів з 1945 року» [6, арк. 112].

Варто також зауважити, що в якості протидії НРУ на Закарпатті, в умовах розпаду Радянського Союзу політизується проблематика русинської етноідентичності, дебатується

питання надання області статусу національно-територіальної авто-номії [13].

Вже під час формування ініціативної групи зі створення Товариства карпатських русинів на початку 1990 року ця ідея знаходить схвалення й серед науковців і викладачів УжДУ (Іван Гранчак, Едуард Балагурі, Вячеслав Котигорошко, Степан Фодор, Іван Туряниця та ін.). В свою чергу викладачі УжДУ, які вже в минулому 1989 році організувалися в рамках НРУ, рішуче відмежувалися від політичних гасел русинського руху. В своєму виступі на сесії Закарпатської обласної ради 2 жовтня 1991 року представник НРУ Михайло Тиводар детермінував зовнішні чинники політизації русинства на Закарпатті: «йде явна, цілеспрямована від Донбасу до Карпат політика розчленування ще не народженої дитини»; «це вигідно чотирьом силам: імперській силі, яка прагне залишити СРСР; неокомуністичній партійній номенклатурі;

нашим сусідам, які на мітингах у Мукачеві висловлювались за приєднання краю до Угорщини та Чехословаччини як автономної Підкарпатської республіки; місцевим «русинам», які орієнтуються на зарубіжні сили і марять міфічною «Русинією» [7, арк. 32 – 33]. Згодом до критики політичного русинства на Закарпатті активно долучається лідер НРУ, доцент УжДУ Юрій Балєга [2, с. 3 – 19].

Таким чином, наукова інтелігенція Закарпаття кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. виявилася свідомою незворотності суспільних трансформацій та політичних реформ у Радянському Союзі. Як гуманітарії, так фахівці природничих і точних наук УжДУ, акумулювали потужний егрегор громадянського суспільства, включаючись у розбудову громадсько-політичних організацій в Закарпатській області. Серед них особливо виділяється Народний Рух України, який 2019 року відзначив 30-літній ювілей.

Джерела:

1. Архів автора. Рукопис інтерв'ю з професором Михайлом Тиводаром 27 грудня 2005 та 17 січня 2006 років. На 6 арк.
2. Балєга Ю., Сірка Й. Хто ми є і чий ми діти? (Полеміка з проф. П. Р. Магочі). К.: АТ «Обереги», 1991. 27 с.
3. Басараб М., Токар М. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття): Монографія / Серія «Studia Regionalistica»: НДІ політичної регіоналістики: ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. 336 с.
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия. *Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. / Авт.-упор.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін. К.: Знання України, 2003. Т. 3. С. 7 – 24.*
5. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 14. Діловодство. Спр. II сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією. Зміст протоколу II сесії обласної Ради народних депутатів XXI скликання від 30.05.90. На 88 аркушах.
6. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 14. Діловодство. Спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання (Перше засідання) та рішення, прийняті сесією від 27 вересня 1991 року. На 207 аркушах.
7. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 14. Діловодство. Спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання (Третє засідання) від 2 жовтня 1991 року та рішення, прийняті сесією. На 88 аркушах.

8. Державний архів Закарпатської області. Ф. 1. Закарпатський обком Компартии України. г. Ужгород. Оп. 33. Дела отделов. Спр. 74. Записки идеологического отдела, отделов обкома партии по вопросам идеологической работы в области. 28.03 – 09.11. 1989 г. На 42 листах.
9. Державний архів Закарпатської області. Ф. 1. Закарпатський обком Компартии України. г. Ужгород. Оп. 34. Дела отделов. Спр. 9. Протокол VIII пленума Закарпатского обкома Компартии Украины / рус., I-ый экз. / 12.05 – 12.05. 1990 г. На 60 листах.
10. Державний архів Закарпатської області. Ф. 1. Закарпатський обком Компартии України. г. Ужгород. Оп. 34. Дела отделов. Спр. 42. Протокол №1 заседания секретариата Закарпатского обкома Компартии Украины с приложениями / рус., I-ый экз. / 28.06 – 28.06. 1990 г. На 23 листах.
11. Зан М. Громадсько-політичне амплуа на зламі епох: штрихи до біографічного портрету вченого-етнолога Михайла Петровича Тиводара. *Українці й народи Центрально-Східної Європи: культура та історична спадщина*. Збірник наукових праць на пошану Михайла Тиводара / Упоряд. І. Ліхтей. Ужгород: Карпати, 2015. С. 67 – 76.
12. Зан М. «Орієнтувальний матеріал членам і кандидатам в члени обкому Компартії України...» *Carpatica-Carpatika. Випуск – 19*. Історія і культура Карпат (До десятиріччя утворення НДІ карпатознавства). Ужгород: Приватна друкарня Романа Повча, 2002. С. 177 – 192.
13. Зан М., Остапеч Ю. Політичне протистояння комуністичної та націонал-демократичної еліт на Закарпатті кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. Вип. 4 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. Вегеш (гол. ред.), В. Андрущенко, О. Бабкіна та ін. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говсрла», 2006. С. 238 – 245.
14. Піпаш В. Народний рух України як форма національно-визвольної боротьби на зламі 80–90-х років ХХ століття: закарпатський регіональний аспект: Монографія. Ужгород: Гражда, 2008. 216 с.
15. Пойда С. Рух – в університеті: створено вузівську організацію НРУ за перебудову. *Ужгородський університет*. 1989. 22 вересня. С. 3.
16. Участь у політичному житті (participation, political). *Короткий оксфордський політичний словник* / Пер. з англ.; за ред. І. Макліна й А. Макмілана. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. С. 713 – 714.
17. Федака П. Спомини про Рух. *Трибуна*. 2009. 22 серпня. С. 13.

ПРАВО і БЕЗПЕКА

=====

УДК 340(477)-(094):340.13

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Володимир ПИЛИПЧУК

Volodymyr Pylypchuk. Actual problems of information and legal research.

The article presents a number of topical problems that are being carried out in information and legal studies today. The attention is focused on information security in the conditions of globalization, awareness of new circumstances of human civilization development.

Keywords: *information society, information and legal studies, information security.*

Володимир Пилипчук. Актуальні проблеми інформаційно-правових досліджень.

У статті подано низку актуальних проблем, які сьогодні здійснюються в інформаційно-правових дослідженнях. Зосереджено увагу на інформаційній безпеці в умовах глобалізації, усвідомлення нових обставин розвитку людської цивілізації.

Ключові слова: *інформаційне суспільство, інформаційно-правові дослідження, інформаційна безпека.*

В умовах розбудови суверенної демократичної країни, формування глобального інформаційного простору та інформаційного суспільства, зовнішньої агресії проти України важливо вірно визначити пріоритети досліджень, які є найбільш актуальними для Міжнародної академії богословських наук.

Вкрай важливим напрямом наукової діяльності, як видається, є вивчення історії християнства та інших релігійних течій на теренах України. Ці проблеми всебічно висвітлюються у низці праць вітчизняних та іноземних богословів і вчених, зокрема, архімандрита Віктора (Бедь В.В.), архімандрита Арсенія (Бочкарь

А.О.), ієромонаха Ігоря (Богдана І.В.), протоієрея П. Бойко, протоієрея В. Клоса, Артюмової М.Г., Бебіка В.М., Василевського В.Г., Воропасвої Т.С., Гайданка Є.І., Жиленко І.В., Котляра М.Ф., Мацелюх І.А., Мельничук І.А., Рожко В.Є., Сахарова А.М., Смирнова К.Н., Стрельбицького М.П., Тузова І.Л., Урста С.В., Фоміна В.В., Целік Т.В., Шимко О.В. та багатьох інших. Головним і досить нелегким завданням вчених у цій сфері, як видається, є відновлення історичної правди та історичної справедливості.

Поряд з цим, пропонується розглянути дві групи проблем, які також мають бути актуальними в контексті наукової діяльності МАБН, зокрема:

– проблеми наукових досліджень в інформаційній сфері;

– проблеми розвитку національного законодавства в релігійній сфері.

Стосовно інформаційної сфери слід зауважити, що в останні 10 – 15 років саме на цій сфері все більше вчених у різних галузях науки починає зосереджувати свою увагу. Насамперед це стосується процесів інформаційної глобалізації, становлення інформаційного суспільства, інформаційної безпеки, захисту прав і свобод громадян тощо.

Розглянемо деякі із найбільш актуальних проблем у цій сфері.

1) історичні та філософські аспекти формування інформаційного суспільства.

Генезис здобутків філософської та інших галузей науки свідчить, що для висвітлення змін, які нині відбуваються, протягом ХХ – ХХІ століть застосовувались різні поняття – «інформаційна ера», «електронна ера», «інформаційне суспільство», «суспільство знань» тощо. Ще 1917 року соціолог Деніел Белл описав «постіндустріальне суспільство» [1]. За радянських часів поширеним було поняття «науково-технічна революція». Збігнів Бзежинський у 1970 році розробив концепцію «технотронної ери» [2], а Елвін Тоффлер писав про настання «суперіндустріального суспільства» [3].

Незважаючи на вказану різноманітність останніми роками найбільш поширеним стало поняття «інформаційне суспільство», яке також отримало відповідне законодавче закріплення.

У контексті зазначеного цікавими видаються погляди Е. Тоффлера, який виокремлює *три хвилі суспільних змін на Землі* [6, с. 31-40]. Застосування логіки досліджень Е. Тоффлера, а також аналіз історії України дає змогу виокремити такі основні історичні періоди розвитку суспільства на українських землях:

– аграрне суспільство (почало формуватися близько 7.5 тисяч років тому і фактично існувало до другої половини ХХ століття);

– індустріальне суспільство (почало зароджуватися у ХVІІІ столітті та було сформовано у другій половині ХХ століття);

– інформаційне суспільство (почало формуватися наприкінці ХХ століття).

Кожному із вказаних періодів були притаманні свої особливості суспільних відносин у різних сферах життєдіяльності та їх відповідне регулювання (на рівні звичаїв, традицій, релігії чи права).

Нині в Україні та світі відбувається досить складний та стрімкий перехід від індустріального до інформаційного суспільства. Основною відмінністю цього переходу є динамічна зміна сформованих раніше суспільних відносин практично в усіх сферах життєдіяльності людини, суспільства і держави, що потребує всебічного та комплексного опрацювання;

2) проблема перегляду ролі такого фундаментального поняття як «інформація».

Історично склалося, що суспільна думка протягом ХХ століття переважно орієнтувалась на поняття «матерія». Водночас, серед вчених – представників філософських, фізико-математичних, технічних та біологічних наук часто застосовувалося інше поняття – «енергія».

І лише окремі вчені, зокрема, *К.Цюлковський, В.Вернадський, О.Чижевський, М.Тимофєєв-Ресовський, А.Урсул, Р.Абдєєв, П.Сорокін, А.Гідденс, І.Валлерштейн* та інші поряд із

зазначеними термінами значну роль відводили іншому фундаментальному поняттю – «інформація».

Природа інформації активно досліджувалась починаючи з другої половини ХХ століття. Водночас, системною проблемою й нині залишається відсутність єдиного розуміння сутності інформації.

За нашими оцінками, заслуговують на підтримку висновки німецького вченого Вернера Гітта про те, що *«в будь-якій галузі науки і техніки дві величини здавна вважаються основоположними та універсальними: енергія і матерія. Але є ще одне поняття, котре є таким же широким і фундаментальним – інформація. Ми маємо справу з інформацією на кожному кроці: в інформаційних технологіях, системах зв'язку, системах управління, в мовах, біологічних системах, в інформаційних системах живих клітин. Тому інформація правомірно вважається третьою універсальною та основоположною величиною...»* [4].

До подібних висновків також дійшли Н. Вінер (один із основоположників теорії інформації та кібернетики), К. Штейнбух та інші вчені. Тобто, мова йде про існування трьох фундаментальних понять – *інформації, енергії і матерії*, які становлять основу світобудови і мають бути базовими для сучасної науки;

3) *проблема забезпечення інформаційної безпеки в умовах глобалізації.*

Становлення інформаційного суспільства, формування національного та глобального інформаційного простору поряд з позитивними має і низку негативних тенденцій. Рівень сучасних викликів і загроз в інформаційній сфері наочно підтверджує справедливність і виключну значимість положень ст. 17 Конституції України про те, що захист державного суверенітету і забезпечення інформаційної безпеки є однією з основних функцій держави і справою всього Українського народу.

За нашими оцінками слід звернути увагу на деякі *ключові проблеми інформаційної безпеки:*

– більшість країн світу зіштовхнулася з проблемами кібертероризму, кіберзлочинності та іншими проблемами інформаційної безпеки;

– протягом останніх десятиліть спостерігається тенденція до поширення інформаційної агресії і насилля;

– набувають поширення агресивна реклама, спроби маніпуляції свідомістю людини, періодично проводяться інформаційно-психологічні операції;

– майже у 120 країнах світу ведуться розробки інформаційної зброї або її елементів;

– наслідки використання сучасної інформаційної зброї можуть бути співставними із застосуванням зброї масового ураження;

– новітні виклики і загрози в інформаційній сфері становлять реальну загрозу безпеці людства та міжнародному правопорядку.

За нашими оцінками, *жодна держава світу в умовах інформаційної глобалізації не здатна самотійно забезпечити власну інформаційну безпеку;*

4) *проблема вивчення феномену людини, забезпечення її прав, свобод і безпеки в умовах інформаційної глобалізації.*

Заслуговують на увагу висновки вчених про те, що самою складною інформаційною системою в сучасному світі є людина, *щоденний обсяг інформаційних процесів якої, як свідомих (мова, інформаційно керовані свідомі дії), так і несвідомих (інформаційно керовані функції органів, гормональна система) в мільйон разів перевищує обсяг усіх знань людства, зібраних у бібліотеках країн і народів світу. А молекули ДНК людини, як носії інформації, у 45 мільйонів разів ефективніші новітніх «високих» технологій* [4].

З огляду на викладене можна зробити висновки, що самою природою в сферу свідомого та несвідомого людини закладені унікальні можливості щодо сприйняття, вироблення, синтезу, аналізу та використання інформації, а також механізми й запобіжники протидії сучасним інформаційним засобам ураження та інформаційному насиллю.

Ці природні можливості людини, вважаємо, можуть бути активовані свідомо чи несвідомо самою людиною або соціальним середовищем, у якому вона перебуває.

Саме на злам вказаних запобіжників інформаційному насиллю або на їх блокування, за нашими оцінками, спрямовуються негативні інформаційно-психологічні впливи та негативні впливи інформаційних технологій в умовах інформаційної війни. З огляду на викладене вкрай актуальною проблемою в сучасних умовах глобалізації та зростання інформаційного насилля є забезпечення прав, свобод і безпеки людини в інформаційній сфері [5].

В цілому, як видається, інформаційна сфера містить низку актуальних проблем, які можуть досліджуватись богословськими науками.

Щодо проблем розвитку законодавства в релігійній сфері слід зазначити, що нині у Верховній Раді України опрацьовується проект *Плану законодавчого забезпечення реформ в Україні*. Підставами для розробки цього документа є Угода про асоціацію України з Європейським Союзом, Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», Європейська конвенція з прав людини, послання Президента України до Верховної Ради України та положення Коаліційної угоди. Вказаним Планом передбачено розробку низки законопроектів, які стосуються *релігійної сфери*, зокрема:

1) проекту *Концепції державно-конфесійних відносин* (підстава – ст. 4 Угоди про асоціацію з ЄС, послання Президента України);

2) проектів законів України:

– «Про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (щодо забезпечення права на мирні зібрання та уточнення переліку контролюючих органів);

– «Про внесення змін до деяких законів України» (щодо запровадження військового духовенства (капеланства) в Збройних Силах, правоохоронних органах та інших військових формуваннях);

– «Про внесення змін до деяких законів України» (щодо душпастирської опіки в закладах утримання попередньо арештованих та пенітенціарної системи);

– «Про внесення змін до деяких законів України» (щодо забезпечення права громадян на свободу світогляду і віросповідання при отриманні освіти).

Вважаємо, що до всебічного опрацювання і проведення науково-правових експертиз цих та інших законопроектів доцільно долучитися не тільки юристам, але і вченим в галузі богословських наук, зокрема, дійсним членам (академікам) та членам-кореспондентам МАБН.

Загалом, видається за доцільне, з урахуванням позитивного досвіду інших академій наук і наукових товариств, розробити та прийняти *Пріоритетні напрями наукових досліджень в галузі богословських наук на 2016 – 2020 роки*, які можуть стати певним дороговказом у діяльності Міжнародної академії богословських наук та інших наукових установ і навчальних закладів богословського спрямування в Україні й за кордоном.

Джерела:

1. Bell Daniel. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books, 1973.
2. Brzezinski Zbigniew. *Between Two Ages: Americas Role in the Tekhnetronic Era*. New York: Viking Press, 1970.
3. Toffler Alvin. *Future Shock*. New York: Bantam Books, 1971.
4. Гитт В. Информациа: третья фундаментальная величина. Тезисы доклада на 4-м Европейском Конгрессе по креационизму, 1990. URL: <http://www.creationism.org/crimea/text/23c.htm>.

5. Дзьобань О.П., Пилипчук В.Г. Інформаційне насилля та безпека: світоглядно-правові аспекти: Монографія (За заг. ред. проф. В. Пилипчука). Харків: Майдан, 2011. 244 с.
6. Тоффлер Э. Третья волна: Пер. с англ. М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. С. 31 – 40.

УДК 659.3:351.862.4

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА ЯК ФОРМА ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИБОРСТВА

Віктор БЕДЬ

Viktor Bed'. The information war as a form of information warfare.

The article analyzes the thematic concepts of information counterbalance, information war, the main objects of destructive influence of information war, information security.

Key words: information technology, information war, information war.

Віктор Бедь. Інформаційна війна як форма інформаційного протиборства.

У статті аналізуються тематичні поняття інформаційного протиборства, інформаційної війни, основних об'єктів деструктивного впливу інформаційної війни, інформаційної безпеки.

Ключові слова: інформаційні технології, інформаційне протиборство, інформаційна війна.

Акції інформаційного впливу (АІВ), спеціальні інформаційні операції (СІО) та інформаційні війни є формами ведення інформаційного протиборства. Слід зазначити, що інформаційні війни складаються з певної кількості СІО й АІВ, узгоджених між собою метою й упорядкованих у часі, але СІО та АІВ можуть і не бути складовими інформаційної війни.

Інформаційне протиборство у наукових колах розрізняють у широкому й вузькому розумінні.

Інформаційне протиборство (ІП) (у широкому розумінні) це форма боротьби, що становить сукупність спеціальних (політичних, економічних, дипломатичних, технологічних, військових та інших) методів, способів і засобів вигідного впливу на інформаційну сферу об'єкта зацікавленості та захисту власної інформаційної сфери в інтересах досягнення поставлених цілей.

Інформаційне протиборство (у вузькому розумінні у військовій, оборонній сферах) це комплекс заходів інформаційного характеру, здійснюваних з метою захоплення й утримання стратегічної ініціативи, досягнення інформаційної переваги над противником і створення сприятливого пропаї андистського підґрунтя при підготовці й веденні бойової й іншої діяльності збройних сил.

Види інформаційного протиборства: інформаційно-технічне й інформаційно-психологічне. Головними об'єктами впливу інформаційно-технічного протиборства є системи телекомунікацій і зв'язку, радіоелектронні засоби тощо. Об'єктом інформаційного протиборства залишаються свідомість і психіка населення й особового складу збройних сил, спецслужб противника та системи формування суспільної думки і прийняття стратегічних рішень.

Інформаційна війна (ІВ) – форма ведення ІП між різними суб'єктами (державами, неурядовими, економічними або іншими структурами), що передбачає здійснення комплексу заходів із завдання шкоди інформаційній сфері конфронтуючої сторони й захисту власної інформаційної безпеки.

Завданнями ІВ є:

- створення атмосфери бездуховності, негативного ставлення до культури та історичної спадщини в суспільстві конкурента чи ворога;
- маніпулювання громадською думкою й політичною орієнтацією населення держави з метою створення політичного напруження та стану, близького до хаосу;
- дестабілізація політичних відносин між партіями, об'єднаннями й рухами для розпалення конфліктів, стимулювання недовіри, підозри, загострення ворожнечі, боротьби за владу;
- провокування та застосування репресій із боку влади щодо опозиції;
- зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади й управління, інспірація помилкових управлінських рішень;
- уведення населення в оману щодо роботи державних органів влади, підрив їхнього авторитету, дискредитація їхніх дій;
- провокування соціальних, політичних, національно-етнічних і релігійно-конфесійних зіткнень;
- ініціювання страйків, масових заворушень, інших акцій протесту та непокори;
- підрив міжнародного авторитету держави, її співпраці з іншими країнами;
- створення чи посилення опозиційних угруповань або рухів;
- дискредитація фактів історичної, національної самобутності народу; зміна системи цінностей, які визначають спосіб життя і світогляд людей;
- применшення та нівелювання визнаних світових досягнень у науці, техніці й інших галузях, перебільшення значення помилок,

недоліків, наслідків хибних дій та некваліфікованих урядових рішень;

- формування передумов до економічної, духовної чи військової поразки, втрати волі до боротьби та перемоги;
- подання свого способу життя як поведінки та світогляду майбутнього, які мають наслідувати інші народи;
- підрив морального духу населення і, як наслідок, зниження обороноздатності та бойового потенціалу;
- здійснення іншого деструктивного ідеологічного впливу;
- завдання шкоди безпеці інформаційно-технічної інфраструктури (машинно-технічним засобам, програмному забезпеченню, мережам нередання даних, засобам та режиму захисту від несанкціонованого витоку інформації);
- захист від іншого деструктивного впливу.

Сили та засоби проведення інформаційної війни. Аналіз історичного досвіду показує, що в різні часи до її ведення залучалися сили, різні за ступенем організації, відношенням до державно-урядових структур. Слід зазначити, що спеціальні підрозділи для проведення ІВ у складі військ з'явилися в кінці XVIII ст., а в державних органах сторін протистояння – лише під час Першої світової війни. Подальший досвід організації ІП показав, що сили, які залучаються до створення сприятливих умов для реалізації політичних і військових заходів у межах державної зовнішньої політики, можуть належати як до окремих підрозділів спеціальних установ та організацій, так і до таких, що не мають серед своїх основних функціональних обов'язків виконання завдань підривного характеру.

Основне завдання ІВ (між державами) – здійснення безпосереднього негативного руйнівного впливу на сукупну політичну могутність держави шляхом послаблення її реальних і потенційних можливостей щодо забезпечення власної безпеки, створення труднощів у внутрішньому розвитку й проведенні активної зовнішньої діяльності, а також у підтриманні

міжнародних зв'язків; завдання шкоди політичному іміджу, тобто послаблення панівної еліти, установленого нею соціально-політичного режиму чи навіть сприяння

Головним об'єктом, на якому концентрується безпосередній інформаційний деструктивний вплив у межах заходів *ІВ*, є громадська думка та свідомість окремої людини.

До загальних об'єктів належать: правопорядок, нормальне функціонування органів влади й управління, мобілізаційна готовність і боєздатність збройних сил, органів безпеки та правоохоронних структур, налагоджені зовнішньополітичні зв'язки, міжнародний авторитет держави.

До спеціальних об'єктів відносять: суспільство загалом та певні його верстви, прошарки, групи осіб, окремі їхні представники. Це може бути той чи інший етнічний або соціальний прошарок чи навіть специфічні групи осіб, приміром представники маргінальних елементів (засуджені, безхатченки, сектанти, політизовані радикали з націоналістів, анархістів тощо).

До категорії об'єктів розвідувальних спрямувань *ІВ* належать:

- засоби масової інформації та комунікації, інформаційні агентства, незалежні аналітичні центри й дослідні установи, які постійно займаються висвітленням ситуацій, що виникають у державі, регіоні та світі, здійснюють аналіз і прогнозування можливого перебігу подій, тенденцій у суспільно-політичних, геополітичних, геоекономічних та геостратегічних процесах;

- відповідні підрозділи міністерств, відомств чи інших органів державного управління, на які покладається обов'язок налагодження й підтримання зв'язків із громадськістю та інформування останньої щодо діяльності зазначених установ; а також інші об'єднання громадян, які виступають від імені своїх членів. Такими структурами є політичні партії та блоки, громадські організації, профспілки й т. ін., які певним чином впливають на політичні процеси в державі.

Отже, основними об'єктами деструктивного впливу *ІВ* є:

- ідеологічно-психологічне середовище суспільства, пов'язане з використанням інформації, інформаційних ресурсів та інформаційної інфраструктури для здійснення впливу на психіку й поведінку людей;

- інформаційні ресурси, які розкривають духовні, культурні, історичні, національні цінності, традиції, надбання держави, нації в різних сферах життя суспільства;

- інформаційна інфраструктура, тобто абсолютно всі проміжні ланки між інформацією та людиною;

- система формування суспільної свідомості (світогляд, політичні погляди, загальноприйняті правила поведінки тощо);

- система формування громадської думки;

- система розроблення та прийняття політичних рішень;

- свідомість і поведінка людини.

Попри все, головним об'єктом ураження залишається людина, прихований вплив на яку здійснюється через її нервову систему та психіку, здебільшого на підсвідомому рівні. При цьому використовується подвійна психологічна природа інформації. Так, «комфортна» на рівні психо-біологічного сприйняття інформація може спричинити шкоду на психо-соціальному рівні чи, навпаки, «цікава» - призвести до неусвідомлюваних психо-біологічних негараздів, стимулюючи девіантну поведінку особи та руйнуючи позитивні соціальні тенденції в суспільстві.

Цілеспрямований інформаційний вплив на населення передбачає панівне становище суб'єкта *ІВ* у всіх сферах життєдіяльності іншої держави: економічній, політичній, психологічній, релігійній, науково-технічній, мистецькій, а також міжнаціональних і міжнародних зв'язків. Зростання ефективності заходів безпосереднього підризу, зокрема інформаційної війни, досягається за рахунок установлення контролю над інформаційним простором іноземної країни, точності та цілеспря-

мованості таких акцій з урахуванням необхідного обсягу й рівня достовірності інформації, що доводиться, ступеня диференціації населення за системами матеріальних і духовних цінностей, здатності адекватно сприймати відомості й реагувати на них, а також політичної, економічної, етнорелігійної та іншої ситуацій у державі й регіоні.

Нині наявна велика кількість різноманітних технологій здійснення негативного впливу на духовно-ідеологічну сферу життєдіяльності суспільства. Їх можуть застосовувати спецслужби іноземних держав, терористичні організації, політизовані радикальні угруповання, кримінальні структури, транснаціональні корпорації та інші формальні й неформальні учасники сучасних міжнародно-правових відносин.

Крім цього, характер деструктивних впливів на інформаційний простір, тобто на процеси отримання, оброблення, збереження й поширення інформації, визначає три форми *ІВ*:

- вплив на форму повідомлень, механізми їх передання, зберігання, оброблення даних тощо;
- блокування передавання повідомлень;
- вплив на зміст повідомлень шляхом проведення СЮ та АІВ.

Інститут національно-стратегічних досліджень США та деякі західні експерти і вчені виокремлюють сім складових *ІВ*:

1. Стратегія й тактика нейтралізації органів управління противника (командна війна).
2. Розвідувальна війна.
3. Електронна війна.
4. Психологічна війна.
5. Комп'ютерна війна.
6. *ІВ* у економічній сфері.
7. Інформаційний тероризм.

Основними компонентами *ІВ* у військовій сфері прийнято вважати:

- розвідку;
- контррозвідку (насамперед протидію розвідці противника, включаючи маскування та дезінформацію);
- радіоелектронну боротьбу;
- автоматизоване управління військами і зброєю;
- з'ясування державної належності військових об'єктів, їх ідентифікація;
- навігаційне забезпечення своїх військ (сил) і засобів.

Отже, інформаційна війна розглядається як форма інформаційного протиборства.

Джерела:

1. Інформаційно-психологічне протиборство: підручник (за редакцією Бедь В.В., Петрик В.М.). К.: видавництво КаУ та МАБН, 2018. 387 с.
2. Інформаційна безпека держави: підручник / [В.М. Петрик, М.М. Присяжнюк, Д.С. Мельник та ін.; в 2 т.: Т. I. / за заг. ред. В.М. Петрика]. К.: Вид-во ІСЗЗІ НТУУ, 2016. 264 с.
3. Информационно-психологическое противоборство: учебник / [Петрик В. М., Присяжнюк Н. Н., Жарков Я. Н. и др.]; под ред. В. М. Петрика. К.: Изд-во ИССЗИ КПП им. Игоря Сикорского, 2018. 374 с.
4. Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність): навч. посіб. / [Петрик В.М., Бакалинський О.О., Жарков Я.М. та ін.]. К. Вид-во ІСЗЗІ НТУУ «КПІ», 2012. 248 с.
5. Сугестивні технології маніпулятивного впливу: навч. посіб. / [В.М. Петрик, М.М. Присяжнюк, Л.Ф.Компанцева та ін.]; за заг. ред. Є.Д.Скулиша. К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. 248 с.
6. Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти): підруч. / [В.В.Остроухов, В.М.Петрик, М.М.Присяжнюк та ін.]; за ред. Є.Д.Скулиша. К.: КНТ, 2010. 776 с.
7. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій: навч. посіб. / [В.М.Петрик, В.В.Остроухов, О.А.Штоквиш та ін.]. К.: Росава, 2006. 208 с.

УДК: 365-37.02:340.6

СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА І МЕТОДОЛОГІЯ ПОНЯТЬ БІОБЕЗПЕКА ТА БІОЗАХИСТ

Микола ВЕЛИЧКО,
Володимир ОСТРОУХОВ

Mykola Velychko, Volodymyr Ostroukhov. The essence, structure and methodology of the concepts of biosafety and biosecurity.

The article examines the essence, structure and methodology of the analysis of the concepts of Biosafety, biosecurity, biological risk and threat.

Key words: *Biorisk, threats, biological safety, biological protection, methodology.*

Микола Величко, Володимир Остроухов. Сутність, структура і методологія понять біобезпека та біозахист.

У статті досліджується сутність, структура та методологія аналізу понять біобезпека, біозахист, біологічний ризик та загроза.

Ключові слова: *біоризик, загрози, біологічна безпека, біологічний захист, методологія.*

Постановка наукової проблеми. Небезпечним є той факт, що деякі із досягнень науки можуть приносити як користь так і затьмарювати життя людства. Нашим обов'язком є необхідність в переконанні, що науково-технічний прогрес лише поліпшує життя людей і залишає неушкодженим все на своєму шляху. Саме це маючи на увазі, Метью Мезельсон, професор природничих наук Гарвардського університету, коли на початку ХХІ сторіччя опублікував епохальну статтю під назвою «Запобігання зловмисній експлуатації біотехнологій», тому, що в той час перспектива біотехнології булатільки у зародковому стані (M.Meselson, 2000) [1].

У своїй роботі Matthew Meselson поставив запитання вченій спільноті чи «біотехнологія», як і всі великі попередні технології, так само буде інтенсивно експлуатуватись зі зловмисною метою? Для підтвердження свого занепокоєння, привів цитату есе командувача Військово-морського коледжу США Стівена Роуза який іще у 1989 році зауважив, що «Перспекти-

ви біологічної зброї є зловісно цікавими. Розробники зброї тільки почали досліджувати потенціал біотехнологічної революції. Потрібно зрозуміти, що основні досягнення попереду, а не позаду» (S. Rose, 1989) [2].

У подальшому виступі S. Rose зазначив, що в такому випадку для запобігання шкоди людству від біотехнологічної революції стане «кумулятивний ефект декількох взаємопов'язаних ініціатив: економічні санкції, експортний контроль, додаткова обороноздатність та участь в переговорах по контролю над озброєннями».

Цей підхід з тих пір став відомий як «Система запобігання» а також поклав початок новому рівню загроз людству біологічного характеру. А той факт, що революція в медико-біологічних науках йде надзвичайно швидкими темпами, зовнішні аспекти відповідальної поведінки вчених медико-біологічних досліджень, стануть, безумовно, ще більш важливими, тому що результати їх діяльності несуть потенційні біоризики щодо потенційного нега-

тивного впливу на суспільство. Тому біобезпека та біозахист нерозривна умова успішності реалізації наукових біотехнологічних задач у сфері біомедичних досліджень і тому повинні бути саме в цій категорії проблем.

Відтак, вивчення зазначених питань є вкрай актуальним в умовах проведення Україною на Сході операції об'єднаних сил.

Отже метою статті є розгляд та системний аналіз сутності, структури та методології аналізу понять біобезпека і біозахист.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню актуальних проблем забезпечення національної безпеки та біологічної безпеки присвячені праці багатьох відомих зарубіжних та вітчизняних учених, зокрема основам теорії і практики державного управління у сфері національної безпеки – праці В. Абрамова, В. Горбуліна, А. Качинського, В. Ліпкана, Г. Ситника, Л. Шипілової, М. Шевченка та ін., актуальним проблемам біологічної безпеки в сучасних умовах – праці Г. Оніщенко, В. Смоленського.

Правові аспекти біологічної безпеки України та питання формування юридичної термінології у цій сфері, а також поняття «біологічна безпека» як складне багатоаспектне суспільно-правове явище розглянуто в роботах І. Дмитренко, В. Завгородньої, Т. Коваленко, В. Курзової, Л. Струтинської-Струк та ін. Питання біологічної безпеки сировини, продуктів харчування, препаратів біологічного походження у фокусі медичного застосування висвітлено в роботах Т. Бурова, О. Вікторова, Т. Семененко. Ці та інші дослідники у своїх роботах акцентують увагу на теоретичних аспектах визначення поняття «біологічна безпека», питаннях організації моніторингу та проблемах зменшення недопустимого ризику, пов'язаного із завданням шкоди або загрозою життю населення. Методологічний аспект феномену поняття біологічна безпека не досліджувався.

Отже, метою статті є аналіз сучасного методологічного апарату дослідження сутності,

структури та методології у сфері забезпечення біологічної безпеки та біологічного захисту.

Виклад основного матеріалу. Людина – частина природи, має біологічні властивості і підвладна біологічним закономірностям. У той же час вона – істота соціальна, є носієм суспільних характеристик і поза суспільством як людина не існує. Одночасно вона за рахунок своїх біоенергетичних особливостей генерує і утворює навколо себе власне електромагнітне біоенергетичне поле. Однак вона є живим біологічним таксоном біорізноманіття планети Земля і без наявного довкілля як біологічна істота так і як соціальна істота без соціуму існувати не може. Звідси й виникає проблема співвідношення біологічного, соціального, біоенергетичного та екологічного в людині. Національним інтегральним показником рівня біобезпеки та біозахисту є рівень громадського здоров'я суспільства та стан його довкілля.

Сам же стан громадського здоров'я населення країни є головним показником пріоритетів та демократизації її державних інституцій. А також найвищою соціальною цінністю, важливим компонентом сталого розвитку і соціально-економічного процвітання країни, одним з основних векторів руху до впровадження європейських стандартів життя та виходу кожної держави на провідні позиції у світі. У цьому контексті рівень біологічної безпеки та біологічного захисту як складової національної безпеки України є одним із соціальних індикаторів суспільного прогресу, потенціалом економічного зростання та благополуччя. А в свою чергу якість та превентивність аналізу біологічного ризику – запорука стабільності протидії вітчизняної системи біологічної безпеки та біологічного захисту викликам національній безпеці України. Отже, в чому сутність природи поняття біологічної безпеки яке в собі поєднує її окремі аспекти як біозахист, а також біоризик, біозагроза, тощо.

Більшість учених сходяться на думці, що безпека є загальним системним поняттям, яке може конкретизуватися за двома напрямками:

за типами суб'єктів та за сферами життєдіяльності. Суб'єктами відносин безпеки виступають індивіди, спільноти, організації, держава та суспільство в цілому; за сферами життєдіяльності можна виділити соціальну, економічну, військову, політичну, інформаційну та інші види безпеки [3]. Біобезпека – це різновид безпеки.

Закон України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», розглядає *біобезпеку* та відповідну систему державних органів лише в контексті обігу генетично модифікованих організмів (ГМО) та продукції, виробленої з використанням біотехнологій [4]. Скулиш Є.Д. із співавторами розглядають *біобезпеку* як систему державних заходів управлінського, правового, дипломатичного, наукового, санепідеміологічного, правоохоронного, природоохоронного, прикордонного, митного, оперативного та фізичного характеру, направлених на пріоритетний розвиток вітчизняних біотехнологій і недопущення заповідання їх продуктами, а також існуючими природними факторами (об'єктами) біологічної небезпеки (біонебезпеки) збитків як людині, так і навколишньому природному середовищу, рослинному і тваринному світу.

Тобто біобезпека на їх погляд – це суспільна противага, яка покликана запобігти виникненню або нейтралізувати існуючу реально або потенційно біонебезпеку як антропогенного, так і природного походження. У свою чергу, під *біонебезпекою* вважають слід розуміти негативний вплив біологічних факторів будь-якого рівня та походження, які створюють небезпеку в медично-соціальній, технологічній, природно-ресурсовій, сільськогосподарській та комунальній сферах [5]. О.В. Шамсутдінов, досліджуючи біологічну безпеку як складову національної безпеки з позицій категоріального аналізу, прийшов до висновку, що біологічна безпека – це умови повноцінного функціонування людини як живого організму, контрольовані нею (в особі суспільних інститутів, головним з яких є держава) за допомогою комплексу від-

повідних заходів, спрямованих на нейтралізацію небезпечних біологічних (біотичних, біотехнологічних) чинників [6]. Названі та ряд інших як вітчизняних так і зарубіжних науковців феномен біологічної безпеки розглядають тільки у сфері проблеми біологічного характеру соціального середовища. Автори пропонують більш розширений підхід, адже ця безпекова проблема виходить за межі соціуму на значно ширший рівень. Тобто, на рівні в поєднанні біота ноосфер у розумінні В.І. Вернадського [7].

Специфікою є той факт, що зазначені поняття багатовекторні і включають не тільки сферу біомедичних досліджень але і управлінську, правову, тощо. Для аналізу методології, що використовується в забезпеченні біобезпеки та біозахисту національної безпеки України від загроз біологічного характеру, розглянемо безпосередньо сутність самих понять біобезпека та біозахист.

Для реалізації зазначеного важливим є розуміння концепцій біологічної безпеки та біологічного захисту. Біологічна безпека і біологічний захист є пов'язаними, але не ідентичними концепціями. Програми біологічної безпеки знижують або усувають дію на людину та довкілля потенційно шкідливих біологічних збудників. Біологічної безпеки досягають, вводячи різні рівні лабораторного контролю і запобігання поширенню біологічних небезпечних збудників за допомогою проектування лабораторії і обмежень доступу, накопичення досвіду і професійного навчання персоналу, використання устаткування для запобігання поширенню і безпечних методів роботи з інфекційними матеріалами в лабораторних умовах.

Завдання біологічного захисту полягає в запобіганні втраті, розкраданню або нецільового використання мікроорганізмів, біологічних матеріалів і витоку інформації з обмеженим доступом про дослідження. Цього домагаються за допомогою обмеження доступу до приміщень, матеріалів та інформації, що досліджуються. Хоча завдання розрізняються, біологічна без-

пека і біологічний захист зазвичай виявляються взаємно доповнюючими.

Програми біологічного захисту і біологічної безпеки включають загальні компоненти. Обидві ґрунтуються на оцінці ризику і методиці управління, досвіді та відповідальності персоналу, контролі та обліку експериментальних матеріалів, включаючи штами мікроорганізмів і культур, елементів планування для аварійних ситуацій і управління програмою.

Оцінка ризику для програми біологічного захисту і біологічної безпеки проводиться для визначення відповідного рівня контролю за кожною програмою. Біологічна безпека має вигляд відповідних лабораторних процедур і практичних методів, що вимагають застосування заходів для запобігання дії і несанкціонованому придбанні інфекції на біовиробництві, а біологічний захист має справу із процедурами і практичними методами, які забезпечують збереження небезпечних біологічних матеріалів у місцях їх антропогенної консолідації та недопущення витоку відповідної закритої інформації.

Обидві програми оцінюють кваліфікацію персоналу. Програма біологічної безпеки забезпечує кваліфікацію персоналу для безпечно виконання ними своєї роботи за допомогою професійного навчання, тобто теоретичних знань та практичного досвіду. Персонал повинен володіти відповідним рівнем професійної підготовки при роботі з експериментальним біологічно небезпечним матеріалом за допомогою дотримання та виконання відповідних процедур із біобезпеки.

Практичне здійснення біологічної безпеки вимагає обмежувати доступ осіб під час проведення робіт. А здійснення біологічного захисту забезпечує обмеження і при необхідності контроль доступу в лабораторні приміщення, де зберігається небезпечний біологічний матеріал.

Складовою обох програм є також облік запасів патогенів або процес розпорядження цим матеріалом для контролю і відстежування руху біологічних штамів або інших їх складових матеріалів. Для досягнення біологічної безпеки

при відвантаженні інфекційних біологічних матеріалів необхідно забезпечити захисну упаковку, яка запобігає можливості їх непередбаченого поширення відповідно до порядку транспортування, а біологічний захист забезпечує, що ця передача контролюється, відстежується і ресструється відповідно до можливого ризику. Обидві програми повинні включати лабораторний персонал при розробці практичних методів і процедур, які допомагають виконувати завдання програм біологічної безпеки і біологічного захисту, але які не заважають науковим дослідженням або клінічній і діагностичній діяльності. Ефективність обох цих програм залежить від виконавчої дисципліни та культури працівників, які розуміють принцип системи управління програм біологічної безпеки і біологічного захисту та відповідного контролю за їх реалізацією.

В деяких випадках практика біологічного захисту може входити в протиріччя із практичним здійсненням біологічної безпеки, вимагаючи від керівництва і персоналу зміни стратегії, щоб включити обидва набори завдань.

Наприклад, дві програми можуть увійти в протиріччя в питаннях установки попереджувальних знаків безпеки. Стандартна практика біологічної безпеки вимагає, щоб знак був встановлений на дверях із боку входу в лабораторію, щоб попередити людей про небезпеку та про шкідливість, яка може бути завдана їм у разі перебування в лабораторії. Знак біологічної безпеки та потенційної шкідливості встановлюється на внутрішньому боці дверей лабораторії і містить назву збудника, конкретну шкоду, пов'язану з використанням збудника або при роботі з ним, і дані для зв'язку з дослідником. Такий підхід може суперечити завданням захисту. Тому міркування біологічної безпеки та біологічного захисту необхідно збалансувати і витримувати їх пропорції відповідно до виявлених ризиків при розробці встановлених правил безпеки для установи [8].

Планування програми біологічного захисту, який би не заважав роботі лабораторії чи не

втручався в проведення досліджень, вимагає хорошого знання мікробіології і небезпечного біологічного матеріалу, для якого потрібен захист.

Патогенні мікроорганізми, відносно яких здійснюється захист, та інші небезпечні біологічні матеріали в разі неконтрольованого вільного поводження з експериментальним матеріалом та інформацією з обмеженим доступом в разі недотримання вимог біобезпеки та біозахисту можуть створити суттєві проблеми безпекового характеру не тільки для установи але і суспільства в цілому. А в окремих випадках і людства, як це виникло із ВІЧ-ВІЛ інфекцією [9].

Тому комплексний або багаторівневий підхід до захисту біологічного матеріалу відповідно до виявлених ризиків, часто дозволяє якнайкраще розв'язати виникаючі протиріччя.

Проте, при відсутності законодавчих вимог до дотримання програми біологічного захисту – питання дотримання вимог охорони праці й безпеки персоналу лабораторії та навколишнього середовища є пріоритетними над вимогами біологічного захисту.

На думку академіка НАН України та НАМН України С. В. Комісаренка, біологічний захист (або біозахищеність) – це захист небезпечних патогенів від людського втручання, тобто від свідомого чи несвідомого проникнення та розповсюдження патогенів, здатних створювати біозагрози [10].

Отже, біобезпека та біозахист нерозривна умова успішності реалізації наукових біотехнологічних задач у сфері безпечності біомедичних досліджень і тому повинні бути саме в цій категорії проблем. У цьому контексті рівень біологічної безпеки та біологічного захисту як складової національної безпеки України є одним із соціальних індикаторів суспільного прогресу, потенціалом економічного зростання та благополуччя. А в свою чергу, якість та превентивність аналізу біологічного ризику - запорука стабільності протидії вітчизняної системи біологічної безпеки та біологічного захисту викликам національній безпеці України. Специфікою є той факт, що зазначені поняття багато-

векторні і включають не тільки сферу біомедичних досліджень але і управлінську, правову тощо [11]. Складність же біологічного об'єкту породжує труднощі в організації адекватних заходів безпеки його дослідження. Але питання, зв'язані з визначенням «стратегії» наукових пошуків щодо повноти оцінки біологічного ризику від запланованого експерименту із біологічним об'єктом, питання методології ще не зайняли в сучасній науці належного місця, щоб відповідало їх значенню для людства.

На жаль методологія сучасних біомедичних досліджень побудована так, що першочергово розглядаються потенційні переваги від очікуваних результатів досліджень, а біологічні ризики є вторинними і тому не завжди повністю оцінені. При розробці нових методів біомедичних досліджень апіорі є виключення біоризиків від результатів таких досліджень. Філософія методології потребує нового підходу, а саме: спочатку безпека, а потім переваги, а не навпаки. І коли відсутня сто відсоткова гарантія безпечності при проведенні біомедичних досліджень, експериментатор має відмовитися від проведення експерименту. Тобто на першому місці біостика, потім професійний рівень.

Методологія побудови національної системи біологічної безпеки і біологічного захисту має базуватися на сучасних, як міжнародних, так і вітчизняних наукових досягненнях у сфері гуманітарних, природничих, технічних, правових та педагогічних наук.

Під методологією дослідження понять біологічна безпека та біологічний захист автори мають на увазі вчення про принципи побудови, форми і способи протидії викликам біологічного характеру національній безпеці України. Особливістю застосування методології щодо розробки проекту державної цільової програми стосовно створення ефективної національної системи біобезпеки та біозахисту, стали глобальні проблеми екології, демографії, наслідки освоєння космосу та інші, для вирішення яких потрібні великомасштабні програми, що реалізуються завдяки взаємодії безлічі наук. Отже

у даному випадку виникає необхідність не тільки пов'язати воедино зусилля фахівців різного профілю біомедичних досліджень, а й об'єднати різні уявлення і рішення в умовах принципової неповноти і невизначеності інформації про комплексні біологічні об'єкти. Ці завдання зумовлюють необхідність подальшої розробки таких методів і засобів, які могли б забезпечити ефективну взаємодію та синтез методів різних наук (генної інженерії, технічної кібернетики (штучний інтелект), інформатики, біоінформатики, та ін.).

Якщо раніше поняття методології біологічних досліджень охоплювало здебільшого сукупність уявлень про філософські основи науково-пізнавальної діяльності, то тепер йому відповідає внутрішньо диференційована і спеціалізована область знання. Від теорії пізнання біологічних процесів біоти методологію відрізняє акцент на методах, шляхах досягнення істинного і практично ефективного знання як убезпечити себе від негативних дій біологічного характеру природного та антропогенного походження.

Від соціології науки і науко ведення методологія відмінна своєю спрямованістю на внутрішні механізми, логіку руху і організацію знання. Методологія як наука про методи пізнання оточуючого середовища людиною, науковцями підрозділяється на відповідні рівні зазначеного пізнання об'єктивної реальності. Рівні методології в свою чергу – це складна система, в рамках якої між ними існує певна супідрядність: філософський рівень виступає як змістовна підстава всякого методологічного знання, визначаючи світоглядні підходи до процесу пізнання й перетворення дійсності який прийнятний і для всіх біологічних наук, включаючи і нову науку, що зароджується – біобезпеку та біозахист.

Загальноприйнята в сучасній науці типологія виділяє наступні рівні методології які застосовували і до концепцій біобезпека та біозахист:

1-й рівень (вищий) – філософський рівень, або рівень філософської методології. Він вклю-

час в себе загальні принципи пізнання і категоріальний лад науки про життя і смерть в цілому включаючи і людину як представника біоти (окремого біологічного виду біосфери та ноосфери), (структурні компоненти), а також всю систему філософського знання (функціональні компоненти) при переході із одного стану інформаційно-біологічного до інформаційно-біоенергетичного здатного до переходу в інші виміри;

2-й рівень – загальнонаукова методологія біобезпеки та біозахисту, або рівень методології загальнонаукових принципів дослідження. Цей рівень для біобезпеки та біозахисту включає в себе всі теоретичні концепції як біологічної науки так і гуманітарних, що вивчають безпекові проблеми суспільства, які застосовуються до всіх або більшості наукових дисциплін;

3-й рівень – конкретно-наукова методологія, або рівень конкретно-наукової методології. Він являє сукупність методів, принципів дослідження і процедур, що застосовуються у біотехнології (методи оцінки біоризику та управління біоризиками плануємих біомедичних досліджень, протокол біомедичного дослідження, стандартні операційні процедури тощо);

4-й рівень – технологічна методологія, або рівень методик і техніки дослідження достатності рівня біобезпеки при біомедичних дослідженнях.

Даний рівень становить сукупність методик і техніки дослідження, тобто набір процедур, що забезпечують отримання достовірного емпіричного матеріалу і його первинну обробку, після якої він може включатися в масив наукового знання з питань біобезпеки та біозахисту (які методи застосовувалися при створенні генетичної конструкції, її трансформації в генном біологічного організму, перевірка безпечності генетично модифікованого організму (ГМО) в закритих лабораторних умовах та заплановані шляхи вивільнення створеного ГМО в довкілля тощо).

Методологічне знання може виступати або в *дескриптивній (описовій), або у прескриптивній (нормативній) формі.*

Дескриптивна форма методологічного знання, або дескриптивна методологія, – це вчення про структуру наукового знання, закономірності наукового пізнання; орієнтир в процесі нових досліджень; ретроспективний (звернення до минулого) опис реалізованих процесів наукового пізнання. Тобто у сфері біомедичних досліджень – це наукова аргументація проблем які виникли в галузі сільського господарства, охорони здоров'я, довкілля та можливості наявних безпечних методів біотехнологічного характеру їх вирішення (розробка спеціального устаткування, проектування і побудова спеціальних лабораторій в залежності від функціональних задач які б відповідали міжнародним рівням з біобезпеки та біозахисту, тобто BSL-1; BSL-2; BSL-3; BSL-4 тощо.

Прескриптивна форма методологічного знання, або прескриптивна методологія, – це вчення про регуляцію діяльності наукового пізнання; нормативний компонент методології, пов'язаний з конституцією і розробкою необ-

хідних рекомендацій і правил здійснення біомедичної наукової діяльності як на національному так і міжнародному рівнях, які стосується і сфери біобезпеки та біозахисту, навчально-просвітницька діяльність.

Висновки. Специфікою забезпечення біобезпеки та біозахисту при проведенні біомедичних досліджень є той факт, що зазначені поняття багатовекторні і включають не тільки сферу зазначених досліджень але і управлінську, правову, просвітницьку, тощо.

1. Філософія методології потребує нового підходу, а саме: спочатку безпека, а потім преференції, а не навпаки. І коли відсутня сто відсоткова гарантія безпечності при проведенні біомедичних досліджень, експериментатор має відмовитися від проведення експерименту. Тобто на першому місці біоетика потім професійний рівень.

2. Методологія побудови національної системи біологічної безпеки і біологічного захисту має базуватися на сучасних, як міжнародних, так і вітчизняних наукових досягненнях у сфері гуманітарних, природничих, технічних, правових та педагогічних наук.

Джерела:

1. Matthew Meselson. Averting the Hostile Exploitation of Biotechnology, *The Chemical and Biological Weapons Conventions Bulletin*, 48 (2000), pp. 16 – 19.
2. Stephen Rose. The Coming Explosion of Silent Weapons, *Naval War College Review*, Summer 1989, reprinted in John N. Moor and Robert F. Turner (eds.) *International Law Studies, Volume 68: Reading in International Law from the Naval War College Review, 1978 – 1994, US Naval War College*. 1995, available at <https://www.usnwc.edu/Research-Gaming/International-Law-Studies-%28Blue-Book%29-Series/International-Law-Blue-Book-Articles.aspx?Volume=68> (accessed 25 June 2015).
3. Косевцов В.О., Бінько І.Ф. Національна безпека України: проблеми та шляхи реалізації пріоритетних національних інтересів. К.: Рада національної безпеки і оборони України, Національний ін-т стратегічних досліджень, 1996. – 54 с.; Горбулін В.П. Економічний розвиток та національна безпека. *Сучасні проблеми економічного розвитку України*, 1999. С. 3 – 5; Національна безпека України, 1994 – 1996 рр. [Н.М. Лакіза-Сачук, Н.В. Агаркова, В.Г. Андрійчук і ін.]. К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 1997. 112 с.; Пастернак-Таранушенко Г. Безпека: система, підсистема, оцінки, нова зброя. *Економіка України*. 2000. № 12. С. 53 – 57.
4. Закон України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів». *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 35. Ст. 484.

5. Скулиш Є.Д., Радченко В.Г., Величко М.В., Шамсутдінов О.В. Біологічна безпека України: проблеми та шляхи їх нормативно-правового вирішення. *Науково-фахове видання НА СБУ*. 2010.
6. Шамсутдінов О.В. Біологічна безпека як складова національної безпеки України: категоріальний аналіз. *Науково-фахове видання НА СБУ*. 2010.
7. Вернадский В. И. Биосфера. М.: Мысль, 1967. С. 49.
8. Управління біологічними ризиками. Посібник з лабораторного біозахисту/ВООЗ, вересень, 2006. URL: http://www.bsseducation.com.ua/.../WHO_CDS_EPR_2006_6.
9. Біологічна безпека України / За заг. ред. М.В. Величка, В.Г. Радченка. Київ: Нац. акад. СБУ, 2016. 784 с.
10. Комісаренко С.В. Про біологічні загрози і біозахист. *Інтернет-видання «Українське слово»*, 23 червня 2009 року. URL: <http://ukrslovo.org.ua/svit/bezpeka/sergij-komisarenko-pro-biologichni-zagrozy-i-biozachyst.html>.
11. Губар О.В. Понятійно-категорійний апарат дослідження державного управління у сфері біологічної безпеки. *Вісник НАДУ при Президентові України (Серія «Державне управління»)*. 2017. Вип. 4. С. 28 – 34.

УДК 327.5+005.93:005.8:001.891

ФІЛОСОФІЯ БЕЗПЕКИ: ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ТЕРРОРИЗМУ

Володимир ОСТРОУХОВ

Volodymyr Ostroukhov. Security Philosophy: Information-Psychological Aspects of Terrorism.

The main aspects of security philosophy are revealed in the article. Emphasis is placed on the information-psychological aspects of terrorism. The weaknesses of the community communication system and information infrastructure are emphasized.

Key words: security philosophy, information society, terrorism.

Володимир Остроухов. Філософія безпеки: інформаційно-психологічні аспекти тероризму.

У статті розкрито головні аспекти філософії безпеки. Акцент зроблено на інформаційно-психологічних аспектах тероризму. Наголошено на слабкості комунікаційної системи суспільства та інформаційній інфраструктурі.

Ключові слова: філософія безпеки, інформаційне суспільство, тероризм.

Домінуючою ознакою вступу земної цивілізації у двадцять перше століття є тотальне загострення політичних, економічних, екологічних, техногенних і, насамперед, гуманітарних проблем, що стали набувати темно-кризового, планетарного характеру.

Виклики і загрози, з якими зіткнулось сучасне покоління, зумовили постійне підвищення значущості безпеки як загальної мети людства. Сучасне розуміння безпеки набуло універсального характеру й наповнилося принципово новим змістом, вона почала розглядати-

ся як фундаментальна цінність громадянського суспільства і головний фактор виживання землян, як конструктивний чинник буття й екзистенціальна умова сталості життєвого світу людини.

Філософія безпеки має три аспекти: онтологічний, гносеологічний і аксіологічний.

Стисло:

– *онтологічний аспект* полягає у тому, що безпека існує в загальній структурі буття і знаходиться в різних формах як оптимальні умови дійсності (буття природи, людини, соціального і духовного), мінімізуючи існуючі небезпеки і загрози;

– *гносеологічний аспект* пов'язаний безпосередньо з особливостями пізнання безпеки: з чуттєвим досвідом і раціональним знанням;

– *аксіологічний аспект* полягає в тому, що безпека знаходиться серед таких загальнолюдських цінностей, як добро, істина, краса, гармонія, оскільки має неперевершене значення для багатьох поколінь людей.

Безпека створює оптимальні умови для підтримки гармонійного стану буття й стійкого розвитку суспільства. Зазначені аспекти безпеки міцно пов'язані між собою. Гносеологічний та аксіологічний аспекти створюють цілісну структуру теоретичного концепту безпеки, фундаментом якого є онтологічний аспект.

Перед українським суспільством, як і перед всім людством, постало питання про суспільний ідеал та відповідні ціннісні основи, орієнтація на які дозволить йому успішно розвиватися в сучасних умовах глобалізації небезпек та ризиків.

Виважений і послідовний курс України на європейську та євроатлантичну інтеграцію, необхідність створення надійної системи колективної безпеки і оборони, протидії організованій злочинності й тероризму висувають перед нашою державою високі вимоги щодо відповідності системи вітчизняного кримінального законодавства, міжнародно-правовим нормам і найкращим зразкам демократичної

нормотворчості, напрацьованим у розвинених державах світу.

Мій виступ присвячений з'ясуванню тісного зв'язку терористичної діяльності з інформаційними процесами у суспільстві, залежності успішності дій терористів від діяльності ЗМІ, а також можливості використання терористами спеціальних інформаційних технологій – засобів і прийомів інформаційної війни.

Основною метою будь-якого теракту є, як відомо, зовсім не сам факт здійснення того чи іншого злочинного діяння (вбивства, руйнування, захоплення заручників) та його матеріальні збитки, а насамперед психологічний вплив на якомога ширшу аудиторію (заякування, привертання уваги громадськості, провокування до певних дій чи бездіяльності). Таким чином, тероризм – засіб психологічного впливу. Його головний об'єкт – не ті, хто став жертвою, а ті, хто залишився живим. Його мета – не вбивство, а заякування і деморалізація живих. Жертва – інструмент, вбивство – метод.

Цим тероризм відрізняється від диверсійних дій, мета яких – зруйнувати об'єкт (міст, електростанцію) чи ліквідувати противника.

Цілі подібні до терористичних споконвіку переслідували й фахівці інформаційної боротьби, намагаючись застосуванням певним чином організованої інформації (комунікативні технології) заякати та деморалізувати вороже військо, посіяти в ньому розбрат, завоювати довіру мирного населення, спровокувати вияви незадоволення владою у ворожому стані. Отже, вже у давнину можемо виділити спільні риси у цих двох способів боротьби, і насамперед це спільність мети – досягнення відповідного психологічного впливу.

Іншою спільною рисою тероризму та інформаційної війни, є те, що вони базуються на, так званій, *ідеї «малої війни»*. Суть її – досягнення максимального результату при мінімумі затрат. І терористичні акти і спеціальні інформаційно-пропагандистські операції досить часто розглядаються як можливий шлях зрівняння можли-

востей при протиборстві сторін одна з яких значно перевищує іншу потенційно.

Ще одним моментом, який споріднює дані явища, є їх тісна пов'язаність з процесами комунікації. Поки комунікаційна система суспільства залишалася слабо розвинутою, засоби масової інформації відігравали значну роль, тероризм як, до речі, і інформаційна війна не мали широкого поширення.

Ситуація змінюється в епоху капіталізму, коли процеси обміну інформацією і діяльність ЗМІ набувають принципово іншого значення. І для війни і для боротьби шляхом терору відкриваються в наш час широкі можливості, пов'язані з інформаційною революцією останніх десятиріч, яка зумовила кардинальні зміни в суспільстві: зароджуються нові культурні та економічні тенденції, з'являється інформаційне виробництво – продукування інформації як самостійного виду товару, формуються нові види соціальної комунікації. Така сфера життя, як національна безпека, в тому числі інформаційна безпека, не могла залишитися поза впливом інформаційного фактора.

З одного боку, інформація набула системно утворювального значення в усіх сферах життєдіяльності, з іншого – *інформаційна інфраструктура набуває статусу критичної* (життєво важливої для існування держави) й потребує для свого захисту збалансованої державної політики, зокрема в інформаційній сфері.

В умовах інформаційного суспільства всі без винятку об'єкти національної безпеки (людина, суспільство, держава) стають чутливими до інформації, яка їх оточує. Таким чином, цілеспрямовано змінюючи інформацію, зафіксовану на певних носіях, керуючи каналами комунікації, впливаючи на технічні засоби оброблення інформації, можна змінювати рішення, а відтак і дії об'єктів національної безпеки.

Динамізм сфери інформаційних міжнародних відносин, що спостерігається останнім часом, зумовлений низкою важливих факторів:

– насамперед, крахом біполярної моделі світу та формуванням на її підґрунті багатополлярної моделі;

– а також виходом на міжнародну арену не лише окремих держав та їхніх об'єднань; а й таких нетрадиційних гравців, як наприклад, міжнародні терористичні рухи, які є все більш зростаючою загрозою безпосереднього впливу на внутрішню політику держав і міжнародні відносини в цілому.

Сьогодні міжнародний тероризм перетворився на політичний суб'єкт, який безумовно враховується при формуванні міждержавних відносин та основ світової безпеки. Він характеризується великим впливом на громадську думку, а відтак і на суспільну свідомість, що перетворює терористів на впливових політичних акторів.

Тероризм, як і будь-який вид людської діяльності, еволюціонує. Відтак, якщо раніше терористи ставили на меті, в першу чергу, зміну окремих дій уряду завдяки вбивству політичних діячів, то тепер терористи формулюють завдання впливу на суспільство в цілому з метою зміни політики уряду. Суспільство стає головним об'єктом діяльності терористів.

На сьогоднішній день склалася ситуація, коли терористичні організації довели, що задля успішного ведення війни і досягнення перемоги, яка втілюється в отриманні впливу на владу супротивника, не обов'язково мати потужні збройні сили або найновішу зброю. Відтак збільшення витрат держав виключно на власний військово-оборонний комплекс у більшості випадків набувають неефективного характеру, оскільки вони не можуть гарантувати безпеки власних громадян на власній території. Відомий приклад – трагічні події 11 вересня 2001 року у США.

Таким чином, якщо війни четвертого покоління (Друга світова війна) або п'ятого покоління (війни в Афганістані чи Іраці) велися за таких умов, коли ворог хоча б приблизно міг бути оцінений за показниками військової могутності і локалізований, хоча б приблизно, то терористи вивели війну на наступний рівень

розвитку – асиметричних насильницьких дій та величезного інформаційного резонансу.

Сьогодні, в залежності від політичних цілей терористів, театром терористичних дій стає весь світ, механізмом терористичних дій – насильство відносно цивільних мешканців, його головним об'єктом – суспільство та громадська думка, а основним засобом досягнення вимог, погроз та підтримки інтересу – засоби масової інформації. Відтак, удосконалення інформаційних методів боротьби з тероризмом стає більш

актуальним, ніж ескалація виключно військового протистояння з ним.

В Україні дослідженню інформаційних методів протидії тероризму необхідно набувати системного характеру. Це пов'язано з тим, що Україна є активним членом міжнародного співтовариства, здійснює активну співпрацю, в тому числі у військово-інформаційній сфері, в напрямку поглибленого співробітництва з ООН та Північноатлантичним альянсом.

УДК 342.4:342.8

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА УЧАСТЬ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ СПРАВАМИ ТА ЮРИДИЧНА КОЛІЗІЯ ЩОДО ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ В ЧАСТИНІ ВИБОРЧОГО ПРАВА

Віктор БЕДЬ

Viktor Bed'. Constitutional right of citizens of Ukraine to participate in the management of state affairs and legal conflict regarding its implementation in the field of suffrage.

The article gives a legal analysis of the legal conflict and violation of certain constitutional freedoms and rights of citizens, which exist between the norms of the Constitution of Ukraine for securing and exercising the right of citizens to administer state affairs, in the part of electoral law, and separate norms of the Electoral Code of Ukraine, in respect of financial collateral, and the Law of Ukraine «On Political Parties», in part on grounds for revocation of registration of the certificate on the activity of political parties, on the grounds of non-participation in elections of political parties for ten years.

Key words: *Constitution of Ukraine, freedoms and rights of human and citizen, right to participate in the management of state affairs, elections, political party, legal conflict, political corruption.*

Віктор Бедь. *Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами та юридична колізія щодо його реалізації в частині виборчого права.*

У статті дано правовий аналіз юридичної колізії та порушення окремих конституційних свобод і прав громадян, які наявні між нормами Конституції України на забезпечення і реалізацію права громадян на управління державними справами, в частині виборчого права, та окремими нормами Виборчого кодексу України, в частині грошових застав, і Закону України «Про політичні партії», в частині підстав для анулювання реєстрації свідоцтва про діяльність політичних партій, на підставі неучасті у виборах політичних партій протягом десяти років.

Ключові слова: Конституція України, свободи та права людини і громадянина, право на участь в управлінні державними справами, вибори, політична партія, юридична колізія, політична корупція.

Конституційні права і свободи людини і громадянина є невідчужуваними та непорушними [1, ст. 21], а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [2, ч. 2 ст. 3]. При цьому Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.) проголошує та гарантує: «Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй».

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» [3, ст. 8]: «Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [4, ст. 22].

До числа одних із фундаментальних прав і свобод людини і громадянина, зокрема в галузі забезпечення та реалізації політичних прав громадянина України, відноситься і конституційне право на безпосередню участь в управлінні державними справами, про що зазначено в статті 38 Конституції України. Дана конституційна норма зазначає: «Стаття 38. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.» [5, ст. 38]. При цьому громадяни України мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом і ніхто не може мати привілеїв, зокрема, за ознакою соціального походження, майнового стану або іншою ознакою [6, ч. 1-2 ст. 24].

Питання забезпечення та реалізації політичних прав громадянина, в частині виборчого права, на конституційному рівні врегульовані відповідним розділами та статтями Конституції України: Розділ II. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина (ст. ст. 22, 24, 36, 38); Розділ IV. Верховна Рада України (ст. ст. 75 – 77); Розділ V. Президент України (ст. 103); Розділ X. Автономна Республіка Крим (ст. 136); Розділ XI. Місцеве самоврядування (ст. 141).

На виконання вище зазначених конституційних норм, в частині забезпечення та реалізації політичного права громадянина на участь в управлінні державними справами, в частині виборчого права, в Україні прийнято ряд законів, зокрема актуальні на сьогодні: «Про політичні партії в Україні» (від 05.04.2001 року № 2365-III) та «Виборчий кодекс України» (від 19.12.2019 року № 396-IX).

З метою забезпечення та реалізації своїх політичних виборчих прав, громадяни України мають конституційне право вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування [7, ст. 38]. У відповідності до ст. 36 Конституції України та ст. ст. 1 – 2 Закону України «Про політичні партії» громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії. При цьому слід зазначити, що конституційно закріплені політичні свободи і права громадян в Україні об'єднуються в політичні партії не обмежуються тільки метою забезпечення та реалізації виборчого права, а є набагато ширшими. Право на об'єднання громадян України в політичні партії також передбачає забезпечення та реалізацію і таких політичних прав, як «здійснення і захист своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів...» [8, ч. 1 ст. 36]. Правове визначення політичної партії дано в Законі України «Про політичні партії»: «Стаття 2. Поняття політичної партії».

Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю ме-

тою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.» [9, ст. 2].
Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, згідно Конституції та законів України, є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування (ст. ст. 24, 38, 76, 103, 136, 141 Конституції України; ст. ст. 1, 6 – 7, 10, 12 - 16 Виборчого кодексу України), зокрема:

- громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. По відношенню до громадян не може бути привілеїв чи обмежень, зокрема, за ознакою соціального походження, майнового стану або іншими ознаками [10, ч. 1 – 2 ст. 24];

- громадяни мають право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування [11, ч. 1 ст. 38];

- народні депутати України обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку [12, ч. 1 – 3 ст. 76];

- президент України обирається громадянином України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Одна й та сама особа не може бути президентом України більше ніж два строки підряд [13, ч. 1 – 3 ст. 103];

- депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування [14, ч. 1 ст. 136];

- депутати сільської, селищної, міської, районної, обласної рад обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі за-

гального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права обирають шляхом таємного голосування відповідно сільського, селищного, міського голови [15, ч. 1 – 2 ст. 141];

- вибори в Україні є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування [16, ч. 2 ст. 1];

- будь-які прямі чи непрямі привілеї або обмеження виборчих прав громадян України, зокрема, за ознаками соціального походження, майнового стану або іншими ознаками забороняються. Не допускаються обмеження щодо участі громадян України у виборчому процесі, крім обмежень, передбачених, зокрема, Конституцією України [17, п. 8 ст. 7];

- вимоги до кандидатів, суб'єктів виборчого процесу, зокрема, встановлюються Конституцією України [18, п. 1 ст. 10];

- вибори проводяться на основі рівного виборчого права, а громадяни України беруть участь у виборах на рівних засадах. Рівність прав і можливостей кандидатів, партій (організацій партій) – суб'єктів виборчого процесу брати участь у виборчому процесі відповідних виборів забезпечується, зокрема, заборонаю привілеїв чи обмежень кандидатів в залежності від суб'єкта висування та за ознаками соціального походження, майнового стану або іншими ознаками [19, п. 1, п/п. 1) п. 5 ст. 12].

Зважаючи на вище викладене, як бачимо, Конституція України декларує та гарантує, що вибори в Україні є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування та з дотриманням конституційних норм, зокрема і в частині забезпечення та гарантування прав і свобод людини і громадянина. При цьому згідно Конституції України та окремих положень Виборчого кодексу України, по відношенню до суб'єктів виборчого процесу не можуть бути допущені будь-які привілеї чи обмеження, зокрема і за ознаками соціального походження, майнового стану або іншими ознаками.

Поряд із вище викладеним, правовий аналіз ряду норм Виборчого кодексу України свідчить про наявність ряду юридичних колізій, які входять в суперечність із ст. ст. 8, 22, 24, 36, 38, 76,

103, 136, 141 Конституції України. Також ряд положень цього ж Виборчого кодексу України, в частині ст. ст. 1, 2, 7, 10, 101, 156, 225, також містять поміж собою ознаки юридичної колізії.

Зокрема Виборчий кодекс України містить норми, які встановлюють надзвичайно високий фінансовий бар'єр грошової застави (особливо зважаючи на низький економічний розвиток держави, економічну кризу та зубожіння переважної частини громадян), без внесення якої суб'єкти виборчого права (громадяни та політичні партії), в супереч вище описаних декларативних положень Конституції України фактично обмежуються у виборчому праві громадян України за ознаками соціального походження, майнового стану або іншими ознаками.

Зокрема: - під час виборів президента України: «Стаття 101. Грошова застава. 1. Грошова застава вноситься партією, яка висунула кандидата на пост Президента України, або кандидатом на пост Президента України, висунутим шляхом самовисування, у безготівковому порядку на спеціальний рахунок Центральної виборчої комісії (після початку виборчого процесу та до подання документів до Центральної виборчої комісії для реєстрації) в розмірі шістсот п'ятдесяти мінімальних заробітних плат, встановлених на день початку виборчого процесу» [20, п. 1 ст. 101];

- під час виборів народних депутатів України: «Стаття 156. Грошова застава.

1. Партія, яка висунула виборчий список кандидатів у депутати, після початку виборчого процесу та до подання документів до Центральної виборчої комісії для реєстрації кандидатів у депутати вносить у безготівковому порядку на спеціальний рахунок Центральної виборчої комісії грошову заставу в розмірі однієї тисячі мінімальних заробітних плат [21, п. 1 ст. 156];

- під час виборів суб'єктів виборчого права Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування: «Стаття 225. Грошова застава. 1. Організація партії, яка висунула виборчий список кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, після початку виборчого процесу та до подання документів до виборчої комісії Автономної Республіки Крим для реєстрації кандидатів у депутати вносить у безготівковому порядку на спеціальний рахунок виборчої комісії Автономної Республіки Крим грошову заставу у

розмірі п'ятисот мінімальних розмірів заробітної плати, встановленої на день початку виборчого процесу.

2. Організація партії, яка висунула виборчий список кандидатів у депутати обласної, міської (міста з кількістю виборців 90 тисяч і більше осіб) ради, на посаду міського голови (міста з кількістю виборців 90 тисяч і більше осіб), а також особа, яка висувається кандидатом на посаду міського голови (міста з кількістю виборців 90 тисяч і більше осіб) шляхом самовисування, після початку виборчого процесу та до подання документів до обласної, міської виборчої комісії для реєстрації кандидатів у депутати та на посаду міського голови вносить у безготівковому порядку на спеціальний рахунок виборчої комісії грошову заставу з розрахунку чотири розміри мінімальної заробітної плати, встановленої на день початку виборчого процесу, на кожні 10 тисяч виборців відповідного єдиного обласного, міського виборчого округу для кожного виду виборів окремо [22, п. 1 – 2 ст. 225].

Таким чином для участі у виборчому процесі, у відповідності до положень ст. ст. 101, 156, 225 Виборчого кодексу України, якщо би вибори відбулися в квітні 2020 року (при мінімальному розмірі заробітної плати станом на 01.01.2020 р. – 4 723, 00 грн.), суб'єкти виборчого процесу (громадяни та їх політичні об'єднання – політичні партії), в супереч вище описаних положень ст. ст. 8, 22, 24, 36, 38, 76, 103, 136, 141 Конституції України, зобов'язані внести на рахунки відповідних виборчих комісій наступні суми грошових застав:

- при виборах президента України – 3 069 950, 00 грн. (шістсот п'ятдесят мінімальних розмірів заробітної плати);

- при виборах народних депутатів України – 4 723 000, 00 грн. (одна тисяча мінімальних розмірів заробітної плати);

- при виборах депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим – 2 361 500, 00 грн. (п'ятисот мінімальних розмірів заробітної плати);

- при виборах депутатів обласної ради (окремо по кожній обласній раді) – від 425 070, 00 (при кількості виборців 900 000) та більше (в пропорції чотири мінімальні розміри заробітної плати на кожні 10 000 виборців);

- при виборах міських рад з кількістю 90 000 виборців і більше (окремо по кожній

відповідній міській раді) – від 42 507, 00 грн. та більше (в пропорції чотири мінімальні розміри заробітної плати на кожні 10 000 виборців);

- при виборах міського голови з кількістю 90 000 виборців і більше (окремо по кожному відповідному міському голові) – від 42 507, 00 грн. та більше (в пропорції чотири мінімальні розміри заробітної плати на кожні 10 000 виборців).

Таким чином, встановлений законодавцем надзвичайно високий і непосильний для переважної більшості громадян України на сьогодні фінансовий ценз грошової застави для суб'єктів виборчого процесу (громадян та їх політичних об'єднань – політичних партій), в супереч положень та гарантій ст. ст. 8, 22, 24, 36, 38, 76, 103, 136, 141 Конституції України, встановив обмеження та привілеї для певної групи громадян за ознаками соціального походження, майнового стану та іншими ознаками. Уведення такого невиправдано високого фінансового цензу грошової застави для суб'єктів виборчого права суттєво і в супереч Конституції України обмежило та фактично унеможливило для переважної частини громадян приймати вільно і безпосередню участь в управлінні державними справами та бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом обмеження за ознакою соціального походження, майнового стану та іншими ознаками. Це в свою чергу суперечить положенням та гарантіям ст. 38 Конституції України.

Одночасно із вище викладеним заслуговує правового аналізу на предмет наявності юридичної колізії і редакція ч. 1 ст. 24 Закону України «Про політичні партії» в частині її відповідності ст. 36 Конституції України та ст. ст. 1 – 2 цього ж Закону. Зокрема в ч. 1 ст. 24 Закону України «Про політичні партії» зазначається: «Стаття 24. Анулювання реєстрації. У разі... невисування політичною партією своїх кандидатів по виборах Президента України та виборах народних депутатів України протягом десяти років орган, який зареєстрував політичну партію, має звернутися до суду з поданням про анулювання реєстраційного свідоцтва.» [23, ч. 1 ст. 24].

Поряд із цим, ст. 36 Конституції України та ст. ст. 1 – 2 Закону України «Про політичні партії» визначають що до головних завдань та мети організації та діяльності політичних партій (громадсько-політичного об'єднання

громадян), відносяться не тільки участь у виборах органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Так ст. 36 Конституції України передбачає: «Стаття 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах...» [24, ч. 1 – 2 ст. 36].

Аналогічні положення закріплені і в ст. ст. 1 – 2 Закону України «Про політичні партії»: «Стаття 1. Право громадян на об'єднання в політичні партії. Право громадян на свободу об'єднання у політичні партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів визначається і гарантується Конституцією України. Встановлення обмежень цього права допускається відповідно до Конституції України в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей, а також в інших випадках, передбачених Конституцією України. Ніхто не може бути примушений до вступу в політичну партію або обмежений у праві добровільного виходу з політичної партії.

Належність чи неналежність до політичної партії не може бути підставою для обмеження прав і свобод або для надання державою будь-яких пільг і переваг. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно Конституцією та законами України. Стаття 2. Поняття політичної партії. Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» [25, ст. ст. 1 – 2].

Відповідно, ч. 1 статті 24 Закону України «Про політичні партії», в частині надання права державному органу реєстрації статутів політичних партій звертатися до суду з подан-

ням про анулювання реєстрації свідоцтва про реєстрацію діяльності політичної партії тільки на підставі того, що та чи інша політична партія не висувала своїх кандидатів по виборах Президента України та виборах народних депутатів України протягом десяти років, суперечить ст. ст. 8, 22, 36 Конституції України та ст. ст. 1 – 2 Закону України «Про політичні партії», оскільки до головних завдань та мети політичної партії, окрім участі у виборах, віднесено і такі важливі питання суспільного життя та участі громадян в управлінні державними справами, як здійснення і захист своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів визначається і гарантується Конституцією України.

При цьому у відповідності до положень та гарантій ст. 36 Конституції України встановлення обмежень щодо права діяльності громадян в політичних партіях, як і самої діяльності політичної партії, допускається відповідно до Конституції України тільки в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей, а також в інших випадках, передбачених Конституцією України та на її виконання законами України [26, ст. 36]. Тож як вбачається із змісту ст. 36 Конституції України, невисування політичною партією своїх кандидатів по виборах Президента України та виборах народних депутатів України протягом десяти років, не може бути підставою для анулювання реєстрації свідоцтва про реєстрацію діяльності політичної партії. Окрім того, анулювання реєстрації свідоцтва про реєстрацію діяльності політичної партії, з підстав невисування своїх кандидатів по виборах Президента України та виборах народних депутатів України протягом десяти років, безпідставно і в супереч ст. 36 Конституції України та ст. ст. 1 – 2 Закону України «Про політичні партії» обмежує політичну діяльність громадян в складі політичних партій, як і самої політичної партії, в частині здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та

інших інтересів громадян визначених і гарантованих Конституцією України.

Науково-правовий висновок. Зважаючи на викладене, можна прийти до висновку, що в частині співвідношення ст. ст. 8, 22, 24, 36, 38, 76, 103, 136, 141 Конституції України, ст. ст. 1 – 2 Закону України «Про політичні партії», ст. ст. 1 – 2 Виборчого кодексу України та ст. ст. 101, 156, 225 Виборчого кодексу України, ч. 1 ст. 24 Закону України «Про політичні партії» є наявна юридична колізія, яка порушує конституційні права та гарантії громадян України на участь в управлінні державними справами, зокрема в частині бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Проведений правовий аналіз змісту ст. ст. 101, 156, 225 Виборчого кодексу України та ч. 1 ст. 24 Закону України засвідчує юридичний факт того, що зазначені правові норми перебувають в юридичній колізії зі ст. ст. 8, 22, 24, 36, 38, 76, 103, 136, 141 Конституцією України та підлягають приведенню у відповідність до основного закону держави. Поряд із тим, дія положень ст. ст. 101, 156, 225 Виборчого кодексу України та ч. 1 ст. 24 Закону України «Про політичні партії» на практиці, у відповідності до положень ст. ст. 8, 36, 38 Конституції України, викликає сумнів в їх правомірності застосування. У даному випадку виявлена юридична колізія мала би невідкладно стати предметом розгляду Конституційного суду України за його власною ініціативою або за відповідним зверненням уповноважених законом суб'єктів конституційного процесу.

Щодо питання допущення законодавцем, Верховною Радою України, вище описаних юридичних колізій, то причини їх виникнення та допущення можуть полягати у політичному зговорі та корупції, з метою монополізації та утримання політичної влади в Україні обмеженим колом осіб та належними до них політичними партіями, олігархами і сімейними кланами, шляхом обмеження конституційних прав громадян України на управління державними справами, зокрема в частині виборчого права.

Джерела:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ст. 21.

2. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ч. 2 ст. 3.
3. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ст. 8.
4. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ст. 22.
5. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ст. 38.
6. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ч. 1 – 2 ст. 24.
7. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ст. 38.
8. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ч. 1 ст. 36.
9. Закон України «Про політичні партії» від 05.04.2001 року № 2365-III (в редакції на 13.02.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#n13>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ст. 2.
10. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ч. 1 – 2 ст. 24.
11. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ч. 1 ст. 38.
12. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ч. 1 – 3 ст. 76.
13. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ч. 1 – 3 ст. 103.
14. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ч. 1 ст. 136.
15. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ч. 1 – 2 ст. 141.
16. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 року № 396-IX (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n6>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ч. 2 ст. 1.
17. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 року № 396-IX (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n6>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – п. 8 ст. 7.
18. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 року № 396-IX (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n6>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – п. 1 ст. 10.
19. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 року № 396-IX (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n6>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – п. 1, п/п. 1) п. 5 ст. 12.
20. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 року № 396-IX (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n6>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – п. 1 ст. 101.

21. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 року № 396-ІХ (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n6>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – п. 1 ст. 156.
22. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 року № 396-ІХ (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n6>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – п. 1 – 2 ст. 225.
23. Закон України «Про політичні партії» від 05.04.2001 року № 2365-ІІІ (в редакції на 13.02.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#n13>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ч. 1 ст. 24.
24. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ч. 1 – 2 ст. 36.
25. Закон України «Про політичні партії» від 05.04.2001 року № 2365-ІІІ (в редакції на 13.02.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#n13>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ст. ст. 1 – 2.
26. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (в редакції на 01.01.2020 р.). [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>]. *Сайт Верховної Ради України*, 2020. – ст. 36.

①НВ ①НВ ①НВ ①НВ ①НВ ①НВ ①НВ ①НВ ①НВ ①НВ

ПОЛІТОЛОГІЯ і ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

=====

**НАУКОВИЙ
ВІСНИК**

КАРПАТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
імені Августина Волошина

УДК 342.5:340.12

СУПЕРЕЧНОСТІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ у 1991 – 2011 рр. ТА МЕТОДИ ЇХ ЗНЯТТЯ

Володимир МАРТИНЕНКО

Актуальність теми. Процес державотворення в Україні характеризується глибокою трансформацією усіх сфер життя. Одним із найважливіших завдань, які необхідно виконати, є “збереження і розвиток життя” [1, с.306-308]. У знаходженні шляхів побудови ефективної держави активно розвивається процес трансформації ролі і функцій держави, здійснюється передача функцій держави від центру та передача їх місцевим органам державної влади та місцевого самоврядування.

Постановка проблеми. Сучасний процес трансформації функцій держави не відповідає динамічному розвитку. Держава виконує

функції, які були притаманні їй у середині ХХ століття, але суспільні процеси набули якісно нових інтегративних форм, що потребує трансформації функцій держави, які були б достатніми для адекватної реакції на виклики ХХІ століття.

Основна частина дослідження. Слід розглянути суть перетворень у чому вони мають полягати? У чому суть рушійних сил суспільного розвитку? У чому зміст суперечностей суспільного розвитку та як вони знімаються? На ці та інші питання потрібно дати аргументовану відповідь, щоб просуватися далі у процесі державотворення.

Перш ніж перейти до аналізу змісту та форм державотворення в Україні, потрібно розкрити практичні результати процесів побудови держави. Аналіз процесу державотворення у 1991 – 2011 рр. в Україні показує такі результати. До цього часу не відомо, яку ми державу будемо, куди йдемо. Найбільше небезпечним явищем у цьому є те, що новому поколінню, яке виросло за 20 років ми не дали образу майбутнього, мрії майбутнього, тому люди ще не утворили із окремих індивідів спільноти, яка характеризує сильну державу – народ, у якого спільні цінності, ідеали, переконання [1].

В Україні відсутній середній клас як стабілізатор суспільства. У сфері виробництва відсутнє просте та розширене відтворення. Темпи виведення (зносу) основних фондів перевищують темпи їх введення. Рівень зносу основних фондів становить від 60 – 95%. Загальні обсяги вкладень, які потрібно зробити для відновлення простого відтворення, становлять понад 4 трлн. грн., а інвестиції в економіку у 2009 році становили біля 320 млрд. грн.

У соціальній сфері мінімальна пенсія та мінімальна зарплати не відповідають біологічному прожитковому мінімуму, відсутнє відтворення робочої сили, біля 5 – 7 млн. громадян виїхали за кордон у пошуках оплачуваної роботи. Постійно закриваються середні школи, зникають села. У демографічній сфері продовжується депопуляція населення України.

За 1991 – 2011 рр. населення зменшилося на 6 млн. громадян. Ранепадає медицина, розповсюджується СНІД, наркоманія, інфекційні захворювання. Занепадає фундаментальна наука, основна частина якої фінансується не з державного бюджету. Корупція, казнокрадство перетворюються на норму, а боротьба проти них здійснюється косметичними методами, введенням нового закону у боротьбі з корупцією, введенням уповноважених по боротьбі з корупцією на різних рівнях, розмовами про шкідливість корупції, які мають форму шоу на різних програмах телебачення.

В агропромисловій сфері відсутнє управління на макроекономічному рівні, що призводило у минулі роки до закупівлі єгипетської капусти, китайської гречки, польської картоплі, білоруських молока, ковбаси, сирів. Урожай 2011 р. на картоплю, гречку, цибулю і т. ін. призвів до того, що велика частина фермерів стоїть на шляху банкрутства, тому що витрати на вирощення продукції не забезпечуються умовами агровиробництва. Відсутність агропромислової інфраструктури, особливо складів для зберігання продукції, відсутність системи планування виробництва сільськогосподарської продукції, коли фермери сіють на свій страх і ризик без рекомендацій державних органів, що і де сіяти і садити і як і де зберігати урожай. Катастрофічна ситуація і з відтворенням основних фондів у сільському господарстві. Однак незважаючи на досить скромні результати у виробництві, в Україні щороку зростає кількість мільярдерів. Громадянське суспільство не контролює темпи зростання бідності і темпи зростання багатства, які мають місце одночасно.

Ці та інші “результати” державотворення свідчать про те, що держава не визначилася з ідеологією побудови держави для усіх громадян, а не тільки для еліти (фінансової, державницької, підприємницької).

У чому суть державотворення? Чи може воно зводиться до визначень типу: “удосконалити”, “делегувати”, “зменшити втручання”? Як свідчить аналіз, сучасні трансформації державного устрою мають тенденцію до демократизації, але критичним питанням є встановлення функцій суб’єктів суспільного розвитку. Йдеться про функції усіх суб’єктів: окремих громадян, громадянського суспільства, інститутів громадянського суспільства, органів законодавчої, виконавчої та судової влади, суб’єктів виробництва та ін. Важливо встановити функції суб’єктів, тому що вони не можуть виконувати функції один одного, не можуть делегувати своїх функцій без ризику їх деформації, не можуть дублювати функції тощо.

Формування функцій господарських суб'єктів має базуватися на тому, що кожен із суб'єктів суспільного господарювання має виконувати свої функції, які може виконати тільки він і ніхто інший. Підміна функцій органами влади, дублювання функцій, надмірність впливу центральних органів влади на органи місцевого самоврядування в час тотальної інтеграції суспільних, виробничих, екологічних, інформаційних, культурних та інших процесів явно обмежена, неефективна та, у певних сценаріях, злочинна, тому що деформує суспільний розвиток, призводить до безвідповідальності суб'єктів, суспільної деградації, соціальних антагонізмів та протистояння громадян.

“Делегувати чи не делегувати повноваження та відповідальність із центру на місця?” Це має залежати від відповіді на питання: “Чи забезпечить розв'язання наростаючих соціальних, економічних, екологічних проблем передача частини повноважень та відповідальності від центральних органів влади до місцевих органів самоврядування?”. Потрібно сказати, що не забезпечить, тому що взагалі процес формування обсягів передачі повноважень не спрямований на пошук шляхів оптимізації взаємодії центральних органів влади з органами місцевого самоврядування. Ніде в документах різного рівня так питання не ставиться: “Забезпечити гідний рівень життя громадян за допомогою органів місцевого самоврядування”.

Звідки ж виникла ідея “передачі” частини повноважень та відповідальності з центру на місця? Процеси демократизації відносин між органами влади та місцевого самоврядування самі поставили це питання. Сьогодні центральні органи влади уже не можуть застосовувати бюрократичні, чисто адміністративні методи та механізми управління, тому для “формування позитивного іміджу центральних органів влади” процес зосередився на механізмах самоорганізації суспільного розвитку. Центральні органи влади в силу фактичної зміни функцій державної влади, яка все більше відходить від однієї з найбільш важливих функцій – соціаль-

ної, намагається передати ті функції, виконання яких потребує фінансових витрат. Однак за своєю суттю існуючі процеси демократизації влади продовжують нести у собі зміст старих відносин центральних та місцевих органів влади, за яким спостерігається домінування центру над периферією.

Йдеться про те, що передача повноважень та відповідальності від центру на місця має супроводжуватися адекватними механізмами, які мали б забезпечити виконання функцій місцевих органів самоуправління необхідними ресурсами. Однак рух у цьому перспективному напрямі обмежується передачею деяких функцій, але без формування умов їх виконання.

Центральні органи влади, з одного боку, як це виглядає зі сторони, хочуть передати частину функцій на місця, а з іншого, залишити за собою владні важелі впливу на органи місцевого самоврядування.

Трансформація суспільних відносин в умовах глобалізації у кожній країні потребує відповіді на питання: “У чому суть сучасних проблем державотворення?” “Яка їх природа?” Об'єктивна та аргументована відповідь на ці питання потребує аналізу рушійних сил суспільного розвитку, якими, як відомо, є суперечності.

Суттю рушійних сил суспільного розвитку є продуктивна (утворююча, гармонізуюча) дія суб'єктів господарської діяльності у процесі реалізації їх інтересів. Реалізація інтересів (індивідів, соціальних груп, спільнот людей тощо) відбувається через суспільні відносини, зв'язки, механізми, організацію і т. ін. Провідною ланкою у структурі рушійних сил є матеріальні інтереси, які реалізуються через відносини власності, що набувають соціальних форм у взаємодії людей, розкривають їх зміст, соціальну спрямованість та суперечливість.

Суперечності мають різні форми функціонування: протилежності, різні темпи та цикли розвитку [3, с.88 – 98]. Існують різні форми розв'язання суперечностей, які визначаються існуючою господарською системою. На сучас-

ному етапі цивілізаційного розвитку вони формуються ринковою господарською системою, суть якої розкривається у самоорганізаційних, стихійних (спонтанних) механізмах. Відповідно до ринкового способу господарювання, який, як відомо, побудований на самоорганізації та саморегулюванні, суперечності проходять у своєму розвитку такі етапи: тотожність, паралельність, відмінність, протилежність, проблема, криза, конфлікт, антагонізм, революція – як спосіб стихійного розв'язання суперечностей на даному рівні, перехід у нову (вищу або нижчу) форму руху.

Характерною особливістю стихійного розвитку суперечностей є обов'язкова проблема, криза, конфлікт, антагонізм, який свідчить, що суспільний розвиток в існуючій парадигмі неможливий, тому потрібна якісна зміна у взаємодії протилежних сторін. Суперечності перетворюються на економічні кризи, антагонізми суспільного розвитку, які можуть закінчуватися соціальними революціями. Під час конфлікту, антагонізму кількісні характеристики суперечливих сторін стихійно урівноважуються, утворюється тимчасова видимість, ілюзія зняття суперечностей, суспільний розвиток призупиняється, здійснюється стихійний пошук нових параметрів кількісного співвідношення суперечливих сторін, суспільство втрачає невідтворювані ресурси, гальмується суспільний прогрес, занепадає соціальний капітал [4]. У цьому вимірі процес державотворення також гальмується.

Умовою свідомого, регульованого процесу державотворення є опанування суб'єктами суспільного розвитку змістом та формою його рушійних сил, які можуть мати стихійну та свідому, цілеспрямовану форму функціонування. Зміст рушійних сил полягає у тому, що взаємодія протилежностей призводить до нових властивостей суспільства, економіки (інший рівень відносин між господарськими суб'єктами, інший рівень економіки – індустріальна – постіндустріальна, інший рівень управління –

централізоване – децентралізоване) та до нових суперечностей.

Розвиток рушійних сил може мати дві форми: стихійну та свідому. Стихійна форма рушійних сил у масштабах суспільства реалізується у такому циклі: суперечності – ризики – проблеми – кризи – антагонізми – революції – нові, інші суперечності. Свідомо, цілеспрямована форма рушійних сил реалізується у циклі: суперечності – ризики – механізми управління ризиками – нові суперечності (на нижчому рівні).

Протилежні сторони суперечностей постійно взаємодіють, перебувають у постійному русі. Стихійна взаємодія протилежностей має різні форми взаємодії. У суперечності обов'язково має бути мінімум дві сторони, які характеризують форму та зміст взаємозв'язків. Суперечності мають форми протилежностей, коли вектори інтересів протилежні. Суперечливі сторони явища, процесу можуть певний час ігнорувати одну зі сторін, під час чого накопичуються кількісні характеристики та здійснюється їх перетворення у нову якість. Суперечливі сторони можуть домінувати одна над одною, вступати у боротьбу, руйнувати, знищувати одна одну. Стихійна форма взаємодії протилежних сторін у принципі не знімає суперечностей, а робить її іншими, зміна насильницьким шляхом яких на певний час утворює ілюзію зняття кількісних та якісних диспропорцій. Стихійна, силова форма зняття конфлікту, антагонізму хоча і утворює видимість руху вперед, однак не є рушійною силою, тому що на встановлення нової рівноваги ресурсів витрачається більше, ніж отриманий суспільний результат.

Так, наприклад, жовтнева соціалістична революція 1917 р., як насильницька форма розв'язання соціальних антагонізмів, тимчасово (на час, який потрібен був для встановлення нової диктатури) утворила ілюзію зняття класового антагонізму, яка через декілька років перетворилася у нові, значно глибші й трагічніші соціальні конфлікти й антагонізми

(концтабори для робітників і селян – активних суб'єктів соціальної революції, носіїв нової соціальної ідеї, заради яких і якими була здійснена революція).

Кожна суперечність зумовлює різноманітні ризики, які в умовах ринку на макроекономічному рівні діють стихійно. Зміст реалізації (прояви) ризику в умовах стихійної дії ринкових механізмів самоорганізації означає порушення кількісного співвідношення між суперечливими сторонами і перетворення їх у нову якість, яка має руйнуючий характер. Наприклад, економічна ефективність економік високорозвинутих країн світу забезпечується такими способами: за рахунок нееквівалентного обміну з країнами більш слабкими та нерозвинутими (високі ціни на технологічні товари та низькі ціни на сировину); за рахунок екології, економії виробничих ресурсів на екології, у результаті чого придатне для проживання людини середовище скорочується. Ніякі глобальні обмежувальні механізми поки не забезпечують призупинення глобального забруднення навколишнього середовища, результатом якого є глобальне потепління.

В умовах ринкової системи господарювання суперечності розв'язуються на основі механізмів саморегулювання, тобто спонтанно, стихійно, після господарських, економічних, політичних та інших проблем, криз, антагонізмів. Суб'єкти суспільного розвитку ідентифікацію суперечностей здійснюють частково, обмежено, самостійно, без їх превентивної централізованої ідентифікації. У результаті, суперечності не підпадають під суспільну ідентифікацію, ризики розвиваються спонтанно, утворюються кризи, проблеми, антагонізми. Отже, природа суспільних проблем, криз, антагонізмів, революцій – стихійний розвиток суперечностей та ризиків, які діють поза свідомим макроекономічним управлінням.

Економічні, фінансові, соціальні, екологічні та інші проблеми, кризи, антагонізми (після того, як проявилось порушення суспільних пропорцій розширеного відтворення) призво-

дять до необхідності втручання держави та на базі економічних, соціальних, фінансових, інвестиційних, інноваційних, політичних, юридичних, ідеологічних інструментів відновлюють стихійно порушені пропорції. Однак, дане відновлення відбувається після того, як воно призвело до конфлікту різноспрямованих сторін суперечностей, тому обмежене втручання держави зумовлено роллю держави у ринковій економіці, яка має бути, на думку ліберальних ідеологів, нічним сторожем.

Існуючий стан негативного впливу діяльності людини на навколишнє середовище, експлуатація природних ресурсів, ресурсів слаборозвинутих країн, перехід взаємозалежних глобальних кількісних чинників (кількісні параметри забруднення) у нову якість (екологічна, демографічна та ін. кризи) зумовлюють необхідність докорінної зміни навколишнього середовища, яке має бути сприятливим для проживання людини. Це можливо тільки на базі формування нових рушійних сил суспільного розвитку, що потребує системних ресурсів суспільного розвитку, основним із яких є державне управління, яке може бути тільки у сильній державі.

Суспільний розвиток у XXI столітті зумовлює необхідність раціонального використання невідтворюваних ресурсів на базі врахування усіх без винятку чинників господарювання, формування *досконалих* механізмів управління. Управління господарським розвитком у будь-який момент часу має одночасно такі види: *наздоганяюче, в режимі реального часу, превентивне. Наздоганяюче* управління спрямовується на розв'язання проблем минулого. *Управління в режимі реального часу* передбачає розв'язання поточних проблем. *Превентивне* управління спрямовується на виявлення та ідентифікацію *суперечностей*, конкретизацію ризиків, розробку механізмів зняття ризиків, формування механізмів управління ними та контролю за їх рухом. У XXI столітті для забезпечення достатньої ефективності суспіль-

ного розвитку потрібно здійснити перехід від наздоганяючого до превентивного управління.

Перехід до превентивного управління зумовлює необхідність ідентифікації суперечностей, яка має здійснюватися на базі таких критеріїв: економічних, соціальних, екологічних, політичних, законодавчо-нормативних, національних, етнічних, інформаційних, інноваційних, техніко-технологічних, матеріальних, духовно-моральних.

Крім того, необхідно конкретизувати ризики, які зумовлюються суперечностями. Ризики потребують розробки механізмів управління ними. Механізм управління ризиками має будуватися не на адміністративній силі держави, а на знаходженні кількісно-якісних закономірностей взаємодії протилежностей, які передбачають гармонізацію протилежностей та утворення нової якості.

Превентивне управління господарським розвитком зумовлює необхідність аналізу та конкретизації ризиків, які зумовлені суперечностями. Кожен ризик потребує розробки адекватних механізмів їх зняття, управління та контролю, що зумовлює необхідність відновлення повномасштабної соціальної функції держави – основні ризики у державі пов'язані із внутрішніми суперечностями інтересів громадян, які розподілені на невелику кількість багатих та основну кількість бідних громадян, а середній клас, який має бути соціальним, економічним, політичним стабілізатором, займає невелику частину, яка не є критичною.

Основним ризиком суперечностей між інтересами громадян та держави є ризик паразитизму. Ризик паразитизму – основний у системі ризиків, тому він потребує адекватних методів та механізмів управління ним. Паразитизм ми розглядаємо як спосіб несправедливого, нелегітимного розподілу додаткової вартості, яка утворена за певний проміжок часу (рік). Ризик паразитизму може стосуватися органів державної влади громадян.

Ризик паразитизму зі сторони органів державної влади полягає у тому, що органи дер-

жавної влади під час виконання своїх функцій можуть застосовувати нелегітимні способи перерозподілу додаткового продукту, наприклад, через встановлення соціально, економічно необґрунтованих пільг для працівників органів законодавчої, виконавчої та судової влади. Крім того, державні працівники, які працюють на високих посадах, можуть використовувати своє службове становище для перерозподілу державної власності і таким чином перехоплювати джерела, які забезпечують виробництво додаткової вартості і забезпечувати перерозподіл знов утвореної вартості.

Ризик паразитизму, за відсутністю ефективних механізмів управління, може мати різні форми функціонування: тіньова економіка, корупція, хабарництво, бюрократизм, захоплення державної влади окремою групою осіб для задоволення власних інтересів та ін. Так, влада народу має прямі та опосередковані форми реалізації. Прямі форми реалізації влади народу обмежені, нерозвинуті, нерегулярно застосовуються. Опосередковані реалізуються через законодавчу, виконавчу та судову гілку влади. У результаті виникає ризик узурпації (захоплення держави) окремими особами, політичними партіями, групами, компаніями у державному та приватному секторах для формування законодавчо-нормативної бази, інших інструментів державної політики з метою забезпечення собі переваг у фінансово-господарській діяльності.

Ризик паразитизму може виявлятися також у громадян, які не готові психологічно, організаційно та фінансово перейти до ринкових методів забезпечення перерозподілу знов утвореної вартості та сплачувати податки (наприклад, отримання заробітної плати в конвертах).

Суперечності – об'єктивні, але реалізуються через суб'єктивну діяльність суб'єктів суспільного виробництва. Об'єктивність суперечностей свідчить про те, що їх не можна усунути, ліквідувати, знищити, відгородитися, перечекати, коли вони самі собою знімуться.

Не можна скасувати жодної сторони протилежностей без негативних наслідків для суспільного розвитку. *Суперечності* стають прогнозованою та керованою рушійною силою суспільного розвитку тоді, коли вони ідентифікуються, конкретизуються як ризики, які зумовлені *суперечностями*, розробляються механізми зняття, управління та контролю за ризиками.

Управління ризиками має будуватися на основі пошуку методів та механізмів їх зняття, що потребує постійного макроекономічного контролю за динамікою кількісних та якісних характеристик, розробки превентивних механізмів їх попередження. Механізми гармонізації різних властивостей та протилежностей мають постійно удосконалюватися та у кожній суперечності знаходити свої оптимальні якісно-кількісні механізми поєднання.

Висновки. Таким чином, процес побудови сильної соціальної держави потребує відповідної методологічної послідовності, яка має полягати у наступному:

✓ перетворення мають стосуватися пошуку шляхів та методів розв'язання суперечностей суспільного розвитку;

✓ побудова держави має здійснюватися на науковому аналізі рушійних сил суспільного розвитку, основою яких є об'єктивні та суб'єктивні суперечності;

✓ суперечності зумовлюють відповідні ризики;

✓ ринкова економіка у своїй основі має такий цикл функціонування рушійних сил, який розвивається та виявляється стихійно: суперечності – ризики – проблеми – кризи – антагонізми – революції – нові суперечності;

✓ свідомий цикл функціонування рушійних сил має таку послідовність: ідентифіковані суперечності – конкретизовані ризики – розроблені механізми управління ризиками;

✓ сильна соціальна держава здатна управляти суспільними внутрішніми та зовнішніми ризиками таким чином, що інтереси усіх суб'єктів забезпечуються у повному обсязі;

✓ слабка держава управляє внутрішніми і зовнішніми ризиками, механізмами, які побудовані на військовій, адміністративній, фінансовій силі, які, однак, не знімаються, а створюється видимість, ілюзія їх зняття, яка через деякий час виявляється, а суперечності стихійно загострюються з новою силою.

Джерела:

1. Швейцер А. Культура и этика. Москва, 1973.
2. Мочерний С. В. Економічна теорія. Навчальний посібник. К.: Видавничий центр «Академія», 2005.
3. Иноземцев В.Л. Пределы «догоняющего» развития. М.: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2000.
4. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. М., 1974. Т. 1. С. 280.
5. Гордон А. Жизнь на бочкепороха. *Аргументы и факты*. №35.
6. Запобігання та протидія корупції: навч. посібн. / Авт. кол.: А.М. Михненко (кер. авт. кол.), Р.П. Марчук, А.М. Мудров та ін.; за ред. проф. А.М. Михненка. К.: НАДУ, 2010. 360 с.
7. Степула Н. Занепад соціального капіталу – індикатор занепаду України. URL: www.radiosvoboda.org.

УДК 32:327.8+327.5–341

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ ТЕХНОЛОГІЇ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ

Стеллас АСЛАНОВ

Stellas Aslanov. International legal and institutional mechanisms of counteraction to the technology of ethno-political destabilization.

The article analyzes the international legal aspects of influence on technologies of ethno-political destabilization. The main levers of Russia's destructive international activity are shown on the example of military aggression in Ukraine.

Key words: international law, counteraction mechanism, ethno-politics, destabilization.

Стеллас Асланов. Міжнародно-правові та інституційні механізми протидії технології етнополітичної дестабілізації.

У статті аналізуються міжнародно-правові аспекти впливу на технології етнополітичної дестабілізації. Вказано головні важелі деструктивної міжнародної діяльності Росії на прикладі військової агресії в Україні.

Ключові слова: міжнародне право, механізм протидії, етнополітика, дестабілізація.

Збройна агресія Росії на Сході України 2014 року продемонструвала, що світ стоїть перед новими викликами, до яких виявилися не готовими ні національні системи забезпечення безпеки, ні регіональні механізми, ні система міжнародного порядку, основа якої була сформована ще у повоєнні часи. Російська Федерація використала етнополітичну дестабілізацію та її складову – гібридну війну як технологію дезінтеграції України, і жоден політичний або правовий механізм не виявився достатньо дієвим у стримуванні цієї агресивної політики. Відмова Російської Федерації виконувати положення Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, так званого Будапештського меморандуму, вказала на тенденцію, наскільки недосконалыми в сучасному світі можуть стати міжнародно-правові механізми гарантій безпеки держави, що йдуть на поступки в питаннях роззброєння.

Нагадаємо, що у 1994 році Україна відмовилася від третього за величиною арсеналу ядерної зброї в світі після Росії та Сполучених Штатів, який успадкувала після розпаду СРСР, в обмін на гарантії безпеки, які їй надали США, Велика Британія та Росія. Статус без'ядерної держави суттєво послабив обороноздатність України, тому вищезгадані держави зобов'язалися Будапештським меморандумом поважати суверенітет та кордони України, утримуватися від застосування сили проти територіальної цілісності або політичної незалежності України та сприяти захисту, якщо вона стане жертвою акту агресії [1]. Однак, Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї не убезпечив Україну від агресії з боку Російської Федерації, яка у березні 2014 році анексувала Кримський півострів, а у квітні розпочала гібридну війну зі застосуванням нерегулярних збройних сил на Сході Ук-

раїни (в окремих районах Донецької та Луганської областей).

Україна неодноразово зверталася до міжнародної спільноти і наднаціональних організацій з проханнями та вимогами про застосування важелів стримування дій Російської Федерації з дестабілізації ситуації в Україні, порушення територіальної цілісності та суверенітету. На вимогу України багато разів збиралася Рада безпеки Організації Об'єднаних Націй – на цих засіданнях обговорювалися питання анексії Криму, вторгнення російських військ у Південно-Східну Україну. Але під час обговорень російський представник в ООН В. Чуркін відкидав будь-які звинувачення на адресу Російської Федерації, називав етнополітичний конфлікт між Україною та Росією виключно внутрішнім українським конфліктом, громадянською війною, заперечував участь російських військ у військових діях на території України [2].

Попри те, що всім країнам-членам Ради Безпеки ООН, за винятком РФ, очевидна участь Росії в українській кризі, перешкодити таким діям за допомогою міжнародно-правового рішення вони не змогли. Зокрема, представник Франції в Раді безпеки ООН закликав Російську Федерацію не заперечувати своєї очевидної причетності до конфлікту: «Ми бачимо, що вибух насилля на Сході України – не спонтанний. Ми бачимо, що реалізується кримський сценарій – спочатку діють агресивні проросійські налаштовані люди, а тоді за ними приходять дисципліновані озброєні люди в масках і камуфляжі» [3]. Представник України Ю. Сергєєв сподівався, що ООН все-таки зможе визнати Російську Федерацію стороною конфлікту в протистоянні на Донбасі. За його словами, позиції членів Ради безпеки ООН близькі до того, щоб визнати Росію країною-агресором [4]. Офіційно таке визнання РФ може отримати в будь-якій міжнародній організації, яка володіє достатньою кількістю доказів, що доводять пряму або непряму участь Москви у конфлікті на Сході України.

Українські політики наполягають на визнанні Росії країною-агресором та її виключенні зі складу Ради безпеки ООН. В іншому випадку вимагають публічного міжнародного визнання того, що ООН – як інструмент міжнародної безпеки вичерпав себе. Поки що українські політики планують визнати Російську Федерацію країною-агресором на національному рівні. Прем'єр-міністр наполягає на тому, щоб у новій оборонній доктрині України Російська Федерація позиціонувалася як держава, яка загрожує територіальній цілісності та національній безпеці України [5].

Політики правого ідеологічного спектру наполягають на продовженні зовнішньополітичної діяльності України з визнання Росії державою-агресором та спонсором тероризму на міжнародно-правовому рівні.

Структура Організації Об'єднаних Націй, сформована після Другої світової війни, виявилася неефективною, неготовою відповідати на поточні виклики у тому випадку, якщо країна-агресор, що анексує території інших суверенних держав, дестабілізує ситуацію в них, фінансує сепаратизм та тероризм, виявляється членом Ради безпеки ООН. Керівний орган ООН так і не зміг ухвалити жодного обов'язкового до виконання рішення щодо України, оскільки до всіх проектів рішень Російська Федерація застосувала вето.

ООН у випадку з гібридною війною на Сході України не змогла виконати своїх прямих функцій і потребує суттєвого реформування. Адже, згідно зі ст.1 Статуту ООН, основними задекларованими цілями міжнародної організації є: підтримка міжнародного миру та безпеки, зокрема застосування ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру, придушення актів агресії або інших порушень миру, залагодження або вирішення міжнародних спорів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру; міжнародна співпраця у вирішенні проблем економічного, соціального, культурного, гуманітарного характеру зі заохоченням поваги до прав людини і

основних свобод без розрізнення раси, статі, мови, релігії [6].

Водночас структура міжнародної організації не дозволяє досягти поставленої у Статуті мети у випадку з Україною. Серед головних органів ООН тільки Рада Безпеки має право приймати рішення, обов'язкові до виконання всіма членами ООН. Згідно зі ст.24 Статуту ООН на Раді безпеки покладається головна відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки для прийняття швидких та ефективних дій ООН, тому країни-члени ООН погоджуються, що під час виконання своїх обов'язків, саме Рада безпеки діє від їх імені. Втім, формують Раді безпеки ООН 15 держав-членів, серед яких 5 постійних – Китай, Франція, Росія, Велика Британія і США та 10 непостійних членів, які представляють країни в порядку ротації.

Саме процедура прийняття рішень членами Ради безпеки ООН обумовила патову ситуацію під час розгляду етнополітичного конфлікту за участю Росії в Україні. Згідно зі ст. 27 Статуту ООН рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало щонайменше 9 членів Ради, включаючи голоси всіх постійних членів Ради безпеки. Таким чином, постійні країни-члени мають право вето, без якого не може бути прийняте рішення головного органу ООН. Підкреслимо, що це обмеження не поширюється на питання процедури, які вважаються прийнятими, якщо їх підтримали 9 членів Ради безпеки. Тому процедура голосування дозволяє постійному члену Ради блокувати прийняття рішень, але не дозволяє блокувати обговорення самої резолюції, навіть коли її зміст є неприйнятним для нього. Цим скористалася Україна для обговорення військової агресії та етнополітичної дестабілізації з боку Росії на такому авторитетному міжнародному майданчику, як Рада безпеки ООН для привернення міжнародної уваги до проблеми миру, дотримання безпеки та територіальної цілісності суверенної європейської держави.

Слід зазначити, що обмеження щодо права вето Російської Федерації можна було б обійти,

враховуючи винятковість ситуації та наявність такої процедури, передбаченої Статутом ООН. Оскільки Російська Федерація продовжує нарощувати кількість озброєння та військових на кордоні з Україною, частина якого перетнула неконтрольований Україною кордон, Президент України, звертаючись до світової спільноти, заявив, що «Україна є наразі найнебезпечнішим місцем на світі, навіть небезпечнішим, ніж загроза Ісламської держави і все, що відбувається на Близькому Сході. У моїй країні є тисячі російських солдат, сотні танків, важка артилерія. Це одна з найбільших армій світу, яка погрожує нам і всій Європі» [7]. Прагнучи миру, дотримуючись усіх домовленостей з сепаратистами та ворожою стороною, які ними порушуються, Україна змушена готуватися до війни. Адже мирні механізми врегулювання конфлікту, в тому числі міжнародно-правові, не дають потрібного результату.

Резолюцію Ради безпеки ООН можна було б ухвалити, скориставшись процедурою, передбаченою п. 3 ст. 27, згідно з якою сторона, що бере участь у спорі, повинна утриматися від голосування при прийнятті рішень на основі Глави VI та п.3 ст. 52. Вони присвячені мирному розв'язанню спорів, що є головною стратегією врегулювання суперечностей та конфліктних ситуацій між державами на рівні ООН. Згідно зі ст. 33 Глави VI сторони, що беруть участь у будь-якому спорі, продовження якого могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки, повинні насамперед намагатися вирішити спір шляхом переговорів, моніторингу, посередництва, примирення, арбітражу, судочинства, звернення до регіональних органів або угод або зі застосуванням інших мирних засобів на свій вибір.

Однак, цей механізм не був застосований саме тому, що Російська Федерація не визнала себе стороною, що бере участь у спорі з Україною. А жодних процедур визнання країни стороною, що бере участь у спорі, Статут ООН не передбачає. Сусідня держава увесь час від початку конфлікту наполягала на тому, що він є

суто внутрішньою проблемою України, викликаною порушенням прав людини та дискримінацією за етнічною, мовною ознакою. Російська Федерація сама закликала міжнародні організації, зокрема ОБСЄ, засудити зростання націоналістичних та неофашистських настроїв в Україні. Саме в цьому полягала стратегія дестабілізації етнополітичної ситуації в Україні. Росія використала ЗМІ для масованої антиукраїнської пропаганди з метою посилення етнополітичного розколу в Україні, нагнітання міжетнічної напруги на мовному ґрунті та демонстрації удаваного захисту російськомовного населення. Російське МЗС звинуватило українську владу в тому, що посилаючись на революційну доцільність, вона штампує рішення та закони, спрямовані та те, щоб утискати гуманітарні права росіян та інших національних меншин, що проживають в Україні (8). Київ спростував усі звинувачення, порадивши Російській Федерації звернути увагу на рівень захисту прав власних національних меншин.

Після анексії Автономної Республіки Крим Управління Верховного комісара з прав людини на засіданні Ради безпеки ООН оприлюднило доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні. Автори документу, відвідавши Україну з моніторинговою місією, дійшли висновку про те, що заяви Росії про утиски та переслідування на Сході України і Криму націоналістами російськомовне населення є дезінформацією. «Сильно перебільшені розповіді про переслідування етнічних росіян українськими націоналістичними екстремістами. Дезінформація про відправлення озброєних радикалів для нападу на росіян у Криму систематично використовувалися для створення атмосфери страху й небезпеки, які сприяли підтримці інтеграції Криму в Російську Федерацію», – йдеться у звіті ООН [9]. Тобто, безпосередньо вплинули на результати голосування кримчан на незаконному референдумі, який став легітиміцією анексії Криму. Помічник генерального секретаря ООН з прав людини зазначив, що випадки дискримінації представників російськомовного населення

не мають ознак поширеності або системності, вони є поодинокими. І. Шимонович запропонував всі заяви про порушення прав людини, особливо що стосуються національних меншин, ретельно розслідувати.

Рада безпеки може розслідувати будь-який спір чи будь-яку ситуацію на предмет того, чи не може продовження такого спору чи ситуації загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки. Вона уповноважується на будь-якій стадії спору рекомендувати належну процедуру або методи врегулювання. Відповідно до вищезгаданого винятку в п.3 ст. 52, Рада Безпеки зобов'язується заохочувати застосування мирного вирішення локальних спорів за допомогою регіональних угод або регіональних органів за ініціативою зацікавлених держав або за власною ініціативою. Відповідно до п. 1 ст. 52 Устав ООН жодним чином не перешкоджає існуванню регіональних угод або органів для вирішення питань, що стосуються підтримання міжнародного миру та безпеки, які підходять в конкретній ситуації, і при цьому сумісні з цілями та принципами ООН.

Попри засудження дій Російської Федерації на міжнародному рівні з дестабілізації ситуації в Україні, ООН змогла лише висловити політичну підтримку Україні. Генеральна Асамблея ООН на засіданні 27 березня 2014 року, скликаному спеціально для розгляду питання збройної окупації Росією території України, а саме Кримського півострова, прийняла Резолюцію A/68L.39 на підтримку територіальної цілісності України з однойменною назвою [10]. Втім, навіть цей документ не містить засудження дій Росії, не визнає її агресором і не згадує прямо про анексію Криму. В резолютивній частині Генеральна Асамблея ООН лише підкреслює, що референдум, проведений в Автономній Республіці Крим 16 березня 2014 року, не маючи законної сили, не може бути основою для будь-якої зміни статусу АРК або міста Севастополя та закликає всі держави та міжнародні організації не визнавати будь-які зміни статусу Автономної Республіки Крим на

основі вищезгаданого референдуму і утримуватися від будь-яких дій або кроків, які можна було б розуміти як визнання будь-якого таким чином зміненого статусу.

Генеральна Асамблея ООН підтвердила свою прихильність до суверенітету, політичної незалежності, єдності і територіальної цілісності України в межах її визнаних на міжнародному рівні кордонів. Закликала всі держави відмовитися і утримуватися від дій, спрямованих на часткове або повне порушення національної єдності і територіальної цілісності України, в тому числі будь-яких спроб змінити кордони України за допомогою погроз силою, або інших незаконних способів. А також наполегливо закликала всі сторони приступити до мирного врегулювання ситуації щодо України шляхом прямого політичного діалогу, не вдаватися до односторонніх дій та войовничої риторики, і повноцінно брати участь у міжнародних посередницьких зусиллях. Втім, зауважимо, що всі резолюції Генеральної Асамблеї ООН мають рекомендаційний, консультативний характер і не є обов'язковими.

Не отримавши підтримки на рівні ООН з блокування дій Російської Федерації та припинення військової агресії і дестабілізації етнополітичної ситуації на Сході держави, Україна намагалася врегулювати конфлікт шляхом переговорів, які, втім, проводилися неофіційно, адже Україну на них представляв колишній Президент Л. Кучма. 5 вересня 2014 р. на переговорах в м. Мінськ (Білорусь) контактної групи з врегулювання ситуації на Сході України, до складу якої входили представники України, так званих ДНР і ЛНР за участю ОБСЄ, було підписано Протокол про припинення вогню. Згодом учасниками підписали Меморандум про реалізацію Протоколу від 5 вересня, який містить такі пункти: припинення застосування зброї обома сторонами; зупинка підрозділів і формувань на позиціях станом на 19 вересня, заборона на застосування всіх видів зброї та наступальних дій; відвід великокаліберної зброї на відстань не менше 15 км. з кожного боку;

створення зони безпеки завширшки не менше 30 км.; введення заборони на польоти бойової авіації, на використання іноземних бойових літальних апаратів, в тому числі безпілотних літальних апаратів, за винятком апаратів ОБСЄ; виведення всіх іноземних збройних формувань та найманців з території України (11).

Попри те, що переговори не мали офіційного статусу, Київ визнав домовленості та дотримується них, на відміну від ДНР та ЛНР, які порушують режим припинення вогню. Серед найголовніших досягнень мирного врегулювання – зменшення військової активності, що дало можливість Україні скоротити кількість жертв в зоні АТО та звільнити понад 1,5 тис. українських заручників з військового полону. Однак Україні не вдалося встановити контроль над захопленими в ході гібридної війни територіями, які незаконно відокремилися у вигляді квазідержавних утворень – ДНР та ЛНР.

Таким чином, як засвідчив досвід України, чинна міжнародна правова та інституційна база виявилися неефективними у протидії новітнім викликам миру, національній безпеці, територіальній цілісності суверенних держав. Країнам доводиться покладатися переважно на власні сили, а не на міжнародні зусилля з досягнення миру. Етнополітична дестабілізація з усіма її складовими (використання власної національної меншини для анексії територій її проживання, незаконні референдуми, неоголошена гібридна війна) вперше була використана в Європі для дезінтеграції суверенної держави. Ні міжнародна правова, ні інституційна структура підтримання миру та безпеки на континенті не змогли протиставити застосуванню цієї технології Російською Федерацією жодних дієвих механізмів нейтралізації, тому потребують внесення змін та реформування з урахуванням нових глобальних викликів. Міжнародні економічні санкції, застосовані низкою країн, були детально розглянуті в попередніх статтях, але також виявилися недостатньо ефективними в стримуванні військової агресії.

Джерела:

1. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158. (дата звернення 19.02.2020).
2. Чуркин отрицает, что Москва протянула руки к украинскому Востоку. URL: http://ipress.ua/ru/news/churkyn_otrytsaet_chno_moskva_protynanula_ruky_k_ukraynskomu_vostoku_59618.html. (дата звернення 18.01.2020).
3. Рада безпеки ООН не повірила Чуркіну. *Голос України*. 2014. 14.04. С.5.
4. Сергеев Ю. ООН може визнати Росію стороною конфлікту на Донбасі. *Преса України*. URL: <http://uapress.info/uk/news/show/47580>. (дата звернення 18.02.2020).
5. Нова оборонна доктрина має визнати РФ державою-агресором, – Яценюк. *Телеканал новин «24»*. 2014. 03.09. URL: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?nova_oboronna_doktrina_maye_viznati_rf_derzhavoyuagresorom_yatsenyuk&objectId=481161. (дата звернення 02.03.2020).
6. Статут Організації Об'єднаних Націй. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010. (дата звернення 10.03.2020).
7. Порошенко вважає Україну найнебезпечнішим місцем у світі. *ТВі*. 2014. 17.11. URL: http://tvi.ua/new/2014/11/17/poroshenko_vvazhae_ukrayinu_naynebezpechnishym_miscem_u_sviti. (дата звернення 15.03.2020).
8. Москва видит в событиях на Украине рост неонацизма. *Русская служба BBC*. URL: http://www.bbc.co.uk/russian/international/2014/02/140226_lavrov_osce_ukraine. (дата звернення 11.03.2020).
9. ООН назвала дезинформацией сообщение о притеснении меньшинств в Украине. *iPress.ua*. URL: http://ipress.ua/ru/news/oon_nazvala_dezynformatsyey_sooobshchenye_o_prytesnenyyu_natsmenshynstv_v_ukrayne_59938.html. (дата звернення 12.02.2020).
10. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН щодо територіальної цілісності України A/68/L.39 (повний текст). *Тиждень*. URL: <http://tyzhden.ua/Politics/106073>. (дата звернення 10.02.2020).
11. Меморандум об исполнении положений Протокола по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П. Порошенко и инициатив Президента России В. Путина. Organization for Security and Cooperation in Europe. URL: <http://www.osce.org/ru/home/123807?download=true>. (дата звернення 09.03.2020).

УДК 321+316.35(477)

ЩОДО ВПЛИВУ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКОГО ДИПЛОМАТИЧНОГО КОНФЛІКТУ НА СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Олександр БЕРТОЛОН

Oleksandr Bertolon. On the impact of the ukrainian-hungarian diplomatic conflict on the social-political situation in the Transcarpathian region.

This article is devoted to the issue of the Ukrainian-Hungarian diplomatic conflict in the context of the influence of the Russian propaganda. The material is based, including on the research conducted by the Hungarian non-governmental analytical company "Political Capital" (Budapest), which studies the Russian influences in Europe, the Kremlin's ties with European right-radicals and other destructive elements that, despite their own marginality become tools of influence in the hybrid war of the Russian Federation.

2018 was perhaps the most difficult in the bilateral diplomatic relations between Ukraine and Hungary, as the current conflict of countries with regard to the «educational law» was constantly fed up with new problematic issues, including those that were artificially created by the country as an aggressor. The conflict between the two countries initially concerned the protection of the rights of the minority and the territory of Ukraine to receive education in the Hungarian language, quickly spread to the questions of Euro-Atlantic integration of Ukraine, citizenship and political cooperation. To a certain extent, both countries have become hostage to regional processes, in particular the growing influence of nationalism as a political ideology. In turn, taking advantage of the aggravation of Ukrainian-Hungarian relations, the Russian side, through special operations of its special services and controlled propaganda media, is trying to provoke an aggravation of the interethnic situation in the Transcarpathian region, which threatens to undermine the regional security system with negative consequences for the future of Europe. The main purpose of the Russian strategic disinformation campaign built on the conflict between Hungary and Ukraine is to legitimize Russian aggression in Crimea and the East of Ukraine.

Key words: diplomatic conflict, official Budapest, blockade of Euro-Atlantic intentions, propaganda, special services and mass media of Russia

Олександр Бертолон. Щодо впливу українсько-угорського дипломатичного конфлікту на суспільно-політичну ситуацію в Закарпатській області.

Стаття присвячена висвітленню питання українсько-угорського дипломатичного конфлікту в контексті впливу пропаганди РФ. Вказаний матеріал ґрунтується, у тому числі й на дослідженнях проведених угорської неурядовою аналітичною компанією «Political Capital» (м. Будапешт), яка займається вивченням російських впливів в Європі, зв'язків Кремля з європейськими право-радикалами та іншими деструктивними елементами, які попри власну маргінальність стають інструментами впливу в гібридній війні РФ.

2018 рік став мабуть найважчим у двосторонніх дипломатичних відносинах України та Угорщини, оскільки наявний конфлікт країн відносно «освітнього закону» постійно підживлювався новими проблемними питаннями, які у тому числі були штучно створені країною-агресором. Конфлікт двох країн спочатку стосувався захисту прав меншини та території України отримувати освіту угорською мовою, швидко поширилася на питання євроатлантичної інтеграції України, громадянства та політичної співпраці. До певної міри обидві країни стали заручниками регіональних процесів, зокрема зростання впливу націоналізму як політичної ідеології. У свою чергу, скориставшись загостренням українсько-угорських відносин російська сторона через спеціальні операції своїх спецслужб та підконтрольних пропагандистських ЗМІ намагається спровокувати загострення міжетнічної ситуації у Закарпатській області, що містить у собі загрозу підриву системи регіональної безпеки з негативними наслідками для майбутнього Європи. Основна мета російської стратегічної дезінформаційної кампанії, побудованої на конфлікті між Угорщиною та Україною, зводиться до легітимації російської агресії в Криму і на Сході України.

Ключові слова: дипломатичний конфлікт, офіційний Будапешт, блокування євроатлантичних намірів, пропаганда, спецслужби та ЗМІ Росії.

Угорщина із часу початку гібридної війни держави та багато разів голосувала за режим проти України висловила підтримку територіальній цілісності та суверенітету нашої держави та багато разів голосувала за режим європейських санкцій проти Росії після анексії Криму та початку військових дій на Донбасі.

Однак після ухвалення в Україні нового закону про освіту, який Будапешт вважає таким, що порушує права національних меншин на отримання освіти рідною мовою, угорський уряд протягом більше ніж року блокує проведення співробітництво України – НАТО та інтеграцію Києва до західних структур на всіх рівнях.

У той час, як угорські зауваження до закону України «Про освіту» ґрунтуються на законних підставах реалізації прав людини на отримання освіти рідною мовою, бурхлива ж дипломатична реакція Будапешта по захисту прав угорської національної меншини Закарпаття використовується геополітичними зусиллями Російської Федерації для дестабілізації України за етнічною ознакою та географічним розривом Схід-Захід.

Вказана стаття ґрунтується, у тому числі й на дослідженнях проведених угорської неурядовою аналітичної компанією «Political Capital» (м. Будапешт), яка займається вивченням російських впливів в Європі, зв'язків Кремля з європейськими праворадикалами та іншими деструктивними елементами, які попри власну маргінальність стають інструментами впливу в гібридній війні РФ.

2018 рік став мабуть найважчим у двосторонніх дипломатичних відносинах України та Угорщини, оскільки наявний конфлікт країн відносно «освітнього закону» постійно підживлювався новими проблемними питаннями, які у тому числі були штучно створеними країною агресором.

Зокрема, після юридичних суперечок стосовно мовних норм Закону «Про освіту» особливо загострило українсько-угорські відносини два вкрай неприємні інциденти, які сталися у лютому 2018 року навколо будівлі Товариства угорської культури Закарпаття у місті Ужгороді.

Спочатку 4 лютого 2018 року в будівлю Товариства в Ужгороді кидають коктейль Молотова. Зловмисниками виявилися громадяни

Польщі, учасники праворадикальної організації «Фаланга», члени якої воювали на Сході України на боці незаконних угруповань «ЛНР» і «ДНР» [1, с. 33].

У січні поточного року згадані польські палії під час суду в м. Кракові назвали замовниками терористичного акту «німецького журналіста» – Мануеля Оксенрайтер. Він раніше був відомий як регулярний «викривач злочинів» «української фашистської хунти» в ефірах російських телевізійних «Першого каналу» і «Russia Today», а також друг російського політолога, лідера так званого «Міжнародного євразійського руху» й ідеолога «євразійської цивілізації» з центром у Росії Олександра Дугіна [8].

У той же час, 27 лютого 2018 року невідомим таки вдалося майже повністю підірвати згадану будівлю Товариства, згадану провокацію за даними українських правоохоронців організував співробітник КДБ Придністров'я, за завданням кураторів із російських спецслужб. Нещодавно підозрюваних знайшли й арештували, суд на учасниками триває й на сьогодні [1, с. 34].

Незважаючи на оперативне розкриття інцидентів згадані терористичні акти послужили приводом угорському уряду для чергових звинувачень України у відвертому не бажанні виконувати рекомендації Венеціанської комісії та послужили основою для звернення глави МЗС Угорщини – П.Сійярто до Верховного комісара із питань національних меншин ОБСЄ – Л.Заньєра про можливість введення на територію Закарпатської області спеціальної моніторингової місії ОБСЄ для стеження його співробітника за ситуацією в регіоні, зокрема у контексті дотримання прав меншин[10].

Черговий виток конфлікту між Україною та Угорщиною розгорівся уже серпні 2018 року, коли стало відомо, що в угорському уряді був призначений уповноважений міністра «з питань розвитку Закарпатської області».

Зокрема, реагуючи на згадане призначення заступник міністра закордонних справ України В.Боднар погрожував заборонити в'їзд згада-

ному угорському уповноваженому – Іштвану Грежі, якщо уряд Угорщини не надасть роз'яснень щодо мети утворення такої посади, яка несе ознаки у внутрішні справи України.

Обурення українського МЗС не пом'якшило також те, що останні два роки в Угорщині вже існувала схожа за функціями посада – адже вона була відмінна за назвою [9].

Російські та проросійські мас-медіа одразу ж при виникненні конфлікту навколо «уповноваженого міністра» почали поширювати фейкові повідомлення про те, що нібито «...угорський уряд створив власне міністерство із питань Закарпаття для того, щоб готувати референдум по поверненню українського регіону до складу Угорщини...» [5].

Ще не встиг згаснути конфлікт довкола призначення «уповноваженого по Закарпаттю», як між Києвом та Будапештом у вересні 2018 року розгорівся новий скандал, який міг мати доленосні наслідки для відносин між країнами, адже зачіпає неймовірно чутливу тему для обох сторін – питання громадянства та другого паспорта.

Зокрема в інтернет-мережі «Youtube» з'явилося відео, що відзняте прихованою камерою або телефоном, зафіксовано, як саме громадяни України присягають на вірність Угорщини. Церемонія відбувається в місті Берегово, в угорському консульстві. А на додаток, консул радить новоявленим «подвійним громадянам» приховувати від української влади факт отримання паспорта [6].

Для України надання другого громадянства для своїх жителів стало одним з ключових питань національної безпеки під час гібридної війни, що безпосередньо пов'язане з агресією Росії в Криму, якій передувала роздача російських паспортів. Для Угорщини це – один з фундаментів єдності угорської нації та зв'язку закордонних угорців з їхньою історичною батьківщиною, що так чи інакше відбувається і в інших сусідніх з Угорщиною країнах – Румунії, Сербії, Словаччині та Хорватії.

Отже, вище згадане відео спровокувало нове загострення українсько-угорської суперечки. Міністр закордонних справ Павло Клімкін запропонував Угорщині або довести, що відео є фейковим, або відкликати консула. У свою чергу, міністр закордонних справ Угорщини Петер Сіярто заявив, що відео використано у передвиборчій боротьбі в Україні для підігрівання ненависті до угорців. За словами угорського глави дипломатичного відомства «Подвійне громадянство - це звичайна практика в ЄС, тож українське обурення свідчить, що Київ несерйозно ставиться до європейської інтеграції та вступу в НАТО». Будапешт також пригрозив вислати українського консула в Угорщині як крок у відповідь [6].

Далі конфлікт лише загострювався: вперше в історії українсько-угорських дипломатичних відносин відбулася взаємна висилка консулів, а на радикальному українському веб-ресурсі «Миротворець» масово почали публікувати ідентифікаційні дані жителів Закарпатської області, які отримали угорське громадянство.

У жовтні 2018 року у кількох районах Закарпатської області невідомі розклеїли борди з антиугорськими написами. Зокрема на бордах написали гасло «Зупинимо сепаратистів». Разом із написом на них розмістили фото діячів найбільшої угорської громадсько-політичної сили Товариства угорської культури Закарпаття – Василя Брензовича, Йосипа Борто та Ілдики Орос.

Після вказаного інциденту голова Закарпатської обласної державної адміністрації Геннадій Москаль заявив, що методи і стиль виконання вказують на те, що цей акт чергова примітивна спецоперація ФСБ РФ, яка вже кілька років намагається розсварити на Закарпатті українців і угорців [7].

На тлі загострення конфлікту, Угорщина відмовлялася дати дозвіл на відкриття нового українського консульства в угорському місті Шіофок, у свою чергу Київ у відповідь зволікав із видачею агреману на призначення нового

угорського посла, допоки не відбудеться зміна назви «уповноваженого міністра» [4].

Як тоді, так і тепер зрештою стало очевидно, що українська так і угорська сторони зайшли занадто далеко в протистоянні, а єдиний, хто мав з цього зиск – це Кремль, який давно системно працює на те, аби пересварити двох сусідів.

Зрештою, і в Києві, і в Будапешті усвідомили, що подальша ескалація шкодить їм обом, а тому вгамували пристрасті та спробували рухатися назустріч. Нехай навіть малими кроками.

Так, 30 жовтня минулого року стало відомо, що угорський уряд все ж змінив назву посади Іштвана Грежі, який з «уповноваженого міністра з розвитку Закарпатської області» нарешті став «відповідальним за співпрацю регіоном Сабольч-Сатмар-Берег та Закарпатською областю». Цього ж дня посла Угорщини в Україні Ерно Кешкенья запросили до МЗС України, для того щоби вручити йому агреман на призначення його наступника, яким став сьогоднішній посол Угорщини в Україні – Іштван Ійдярто [4].

Отже, відносини між Україною та Угорщиною протягом 2018 року надзвичайно загострилися, конфлікт, який спочатку стосувалася захисту прав меншини та території України отримувати освіту угорською мовою, швидко поширилася на питання євроатлантичної інтеграції України, громадянства та політичної співпраці. До певної міри обидві країни стали заручниками регіональних процесів, зокрема зро-

стання впливу націоналізму як політичної ідеології.

У свою чергу, скориставшись загостренням українсько-угорських відносин російська сторона через спеціальні операції своїх спецслужб та підконтрольних пропагандистських ЗМІ намагається спровокувати загострення міжетнічної ситуації у Закарпатській області, що містить у собі загрозу підриву системи регіональної безпеки з негативними наслідками для майбутнього Європи.

Основна мета російської стратегічної дезінформаційної кампанії, побудованої на конфлікті між Угорщиною та Україною, зводиться до легітимації російської агресії в Криму і на Сході України.

«Мовне питання» та права російської меншини в Україні подаються як елемент міжнародної системи порушень прав людини, яку сповідує український уряд, «підтриманий крайніми екстремістами, щоб зашкодити всім меншинам сусідніх країн, порушуючи європейські стандарти прав людини». Як наслідок, ця кампанія Кремля була певною мірою ситуативно успішною у використанні Угорщини для вбивання клину між рядом країн-членів НАТО/ЄС та Україною, які загалом є союзниками щодо спільного визнання російської агресії проти України, необхідності продовження економічних санкцій проти російського уряду, а також військових, олігархічних структур, що підтримують агресію Кремля.

Джерело:

1. Бертолон О. Позиція Угорщини на міжнародній арені стосовно імплементації мовної статті Закону України «Про освіту». Європа і політика. Матеріали науково-практичної конференції «Україна – ЄС: двосторонні відносини у контексті загострення гібридної війни, конфлікту політик пам'яті та забезпечення прав національних меншин». (м. Ужгород, 3 травня 2018 року) – Ужгород, 2018. С. 32 – 36.
2. Закон України, Про освіту (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст.380.
3. Тарасенко Н. Політичне підґрунтя суперечок навколо українського Закону «Про освіту». URL: http://www.nbuv.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3134:zakon-pro-osvitu-poshuki-kompromisu&catid=8&Itemid=350.

4. Київський розворот Віктора Орбана: 5 завдань для нового посла Угорщини. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/11/8/7089111/>.
5. Венгрия заявила свои права на Закарпатье: дело идёт к референдуму. URL: <https://zen.yandex.ru/media/zrada/vengriia-zaiavila-svoi-prava-na-zakarpate-delo-idet-k-referendumu-5b62b97ed8372f00a9282e45>.
6. Чому з України вислали консула Угорщини: історія конфлікту. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45720660>.
7. На Закарпатті з'явилися борди з антиугорськими написами: місцева влада заявила про провокацію. URL: <https://hromadske.ua/posts/na-zakarpatti-zyavilisya-bordi-z-antiugorskimi-napisami-misceva-vlada-zayavila-pro-provokaciyu>.
8. На суді в Польщі палії угорського центру в Ужгороді назвали ім'я натхненника підпалу. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-uzhhorod-pidpal/29708865.html>.
9. How Hungary became a weapon of Russian disinformation. URL: <http://euromaidanpress.com/2018/11/16/how-hungary-became-a-weapon-of-russian-disinformation/>
10. Szijjártó az ukrán helyzetről egyeztetett az EBESZ kisebbségi főbiztosával. URL: <http://www.karpatalja.ma/karpatalja/nezopont/szijjarto-az-ukran-helyzetrol-egyeztetett-az-ebesz-kisebbségi-fobiztosaval/>.

УДК 32:327.8+327.5 (477)

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ ПОЛІЕТНІЧНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: на прикладі Автономної Республіки Крим

Кристина ЧЕРВЕНЯК

Krystyna Cherveniak. Problems and prospects of national consolidation of the multi-ethnic regions of Ukraine: on the example of the Autonomous Republic of Crimea.

The article discusses the problems and prospects of national consolidation of Crimea. This is the first of a planned series of articles on the multi-ethnic regions of Ukraine. It is determined that the annexation by the Russian Federation in 2014 was the main, but not the only, problem on the way to involve the studied region in the consolidation processes, for Ukraine long before its occupation. Particular attention was paid to the factors that contributed to this.

Key words: national consolidation, ethno-politics, multi-ethnic region.

Кристина Червеняк. Проблеми та перспективи національної консолідації поліетнічних регіонів України: на прикладі Автономної Республіки Крим.

У статті розглянуто проблеми та перспективи національної консолідації Криму. Це перша із запланованого циклу статей про поліетнічні регіони України. Визначено, що основною, проте не єдиною, проблемою на шляху залучення досліджуваного регіону до консолідаційних процесів стала його анексія Російською Федерацією в 2014 р. Також автор намагається підтвердити чи спростувати тезу про те, що півострів де-факто був втрачений для України задовго до його окупації. Окрему увагу приділено чинникам, які цьому посприяли.

Ключові слова: національна консолідація, етнополітика, поліетнічний регіон.

Перш ніж перейти безпосередньо до предмету обговорення, хотілося б ознайомити читача з розумінням того що ж таке, на нашу думку, поліетнічні регіони та яке їхнє місце на соціально-політичній карті Української держави.

Так, Україну за особливостями етнопонаціональної структури можна вважати державою з поліетнічним складом населення (згідно з типологією українського науковця Р. Коршука). Основною її ознакою є наявність і кількісна перевага доміантної етнічної спільноти в сумі над усіма представниками етнічних меншин і загалом, і в переважній більшості адміністративно-територіальних одиниць [6]. Це підтверджують також результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [10].

Вони дають підстави говорити ще й про таку характеристику поліетнічності України, як її нетиповість. Ця нетиповість проявляється у чіткій регіональній визначеності розселення представників іноетнічних спільнот. Саме тому декілька областей України мають багатоетнічне й багатокультурне населення (Закарпатська, Чернівецька, Одеська області й Крим), деякі регіони можна охарактеризувати як фактично моноетнічні з двомовною культурою, а інші – як біетнічні з мономовною (російськомовною) культурою (Східна та Південна Україна) [14, с. 105].

Ця та деякі інші особливості, у тому числі регіоналізму в Україні, дають підстави умовно поділити регіони за питомою вагою і співвідношенням титульного етносу та національних меншин на три групи – переважно моноетнічні, переважно біетнічні, переважно поліетнічні [16, с. 393 – 394]. Саме про останні, до яких ми зараховуємо Крим, Одеську, Чернівецьку та Закарпатську області, й буде детальніше йти мова у цій та наступних наших статтях.

Варто також підкреслити, що на поліетнічні регіони потрібно звертати окрему увагу при будь яких соціально-політичних дослідженнях. Адже у цих регіонах, на відміну від усіх інших, відмічається високий рівень етнічної мозаїчності населення, висока інтенсивність міжетнічних відносин та етнополітичних процесів через

велику кількість різних етнопонаціональних спільнот, що проживають на території кожного з них. Крім того, конструктивні та деструктивні впливи етнопонаціонального фактора (або активного потенціалу) окремих етнопонаціональних спільнот саме у цих регіонах України є найбільш яскраво вираженими і такими, що позначаються не тільки на регіональних, але і на загальнонаціональних суспільно-політичних процесах. Тобто етнополітична стабільність у названих регіонах безпосередньо впливає на політичну стабільність у цілій державі.

Приклад Криму додатково підкреслює правильність такої думки, оскільки недостатня увага держави до гуманітарної, етнопонаціональної політики, а також відсутність чіткої позиції у питанні залучення окремих регіонів (особливо поліетнічних) до загальнонаціональних консолідаційних процесів на сучасному етапі має досить негативні наслідки для українського державотворення, для збереження територіальної цілісності та суверенітету.

Визначальним чинником, що, мабуть, більше всього вплинув на перспективи консолідації Криму в загальноукраїнський контекст стала анексія цієї території Російською Федерацією у 2014 р. Так, дійсно, вона фактично поділила історію півострова на «до» та «після». Але чи виключно анексія завадила залученню регіону до консолідаційного процесу, чи дійсно Крим був втрачений саме у 2014 р.? Та чи втрачений він назавжди, а чи все таки окупований тимчасово так, як це визначено українським законодавством? Намагатимемося знайти відповіді на ці та інші подібні питання, виділивши основні перешкоди на шляху до консолідації та використовуючи для цього схему аналізу за наступними критеріями: 1) поширеність української мови у регіоні; 2) переважання національної ідентичності у населення регіону; 3) підтримка більшістю населення регіону національної ідеї; 4) підтримка у регіоні національних цінностей.

Отже, розглянемо перший показник, тобто *поширеність української мови у регіоні*. Не треба бути дослідником або вченим, а можна було

одного разу побувати в Криму до анексії на відпочинку чи по справах, щоб зрозуміти, що цей регіон ніколи не був україномовним, більше того, він майже тотально російськомовний.

Так, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., українську мову вважали рідною 10,0% населення, російську – 76,7% населення, кримськотатарську – 11,3% [10]. Рівень мовної асиміляції в російськомовне середовище значно перевищував подібну асиміляцію в україномовне середовище: 372 290 осіб (з них 292 923 осіб – українці) до 3 906 осіб відповідно [10]. Цей рівень найвищий по Україні: асиміляція у російськомовне середовище пере-

вищує рівень асиміляції в україномовне середовище у 95 разів. До прикладу, в Одеській області – лише у 16 разів, у Луганській – у 39 разів, а у Донецькій області – у 54 рази.

Значна частина представників етнонаціональних спільнот регіону взагалі не володіє рідною мовою, надаючи перевагу в спілкуванні російській. Рівень мовної стійкості (у %, вважають рідною саме мову своєї національності) високий лише у росіян і кримських татар. У представників інших національних меншин та титульного етносу цей рівень значно нижчий (див. табл. 1).

Таблиця 1. Мовний склад населення Автономної Республіки Крим (найбільші етнонаціональні спільноти)

Джерело: Результати Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/>

	Вважали рідною мовою (%)			
	мову своєї національності	українську	російську	іншу мову
Росіяни	99,7	0,2	x	0,1
Кримські татари	93,0	0,5	5,9	0,6
Татари	67,8	0,1	25,0	7,1
Вірмени	52,9	0,3	46,1	0,7
Українці	40,4	x	59,5	0,1
Молдовани	31,0	1,9	66,0	1,1
Греки	23,8	1,1	71,8	3,3
Болгари	18,4	3,1	77,6	0,9
Білоруси	17,1	0,9	81,8	0,2
Поляки	4,1	20,4	74,6	0,9
Євреї	1,9	1,1	96,7	0,3

Після 2014 р. в АР Крим російська мова домінує, зокрема і в освіті. Як зазначено в огляді «Становище української мови в Україні у 2017 році», на півострові у середніх школах українською мовою навчається лише 0,2% учнів, ще близько 7% вивчають українську мову як предмет або факультативно. З вищої освіти в Криму українську мову цілковито усунуто [13, с. 33]. Незважаючи на декларування після окупації рівності мов трьох найбільших етнічних спільнот, фактично здійснювалася політика «вичав-

лювання» з вжитку всіх інших мов, окрім російської. Наприклад, від 2013 р. до 2017 р. кількість учнів, що навчаються українською мовою, скоротилася в 34 рази; з 7 до 1 зменшилась кількість шкіл з українською мовою навчання, з 875 до 28 – кількість класів з українською мовою навчання [13, с. 34]. У м. Севастополь з 2019 р. українську мову викладають лише у перших класах і тільки за бажанням батьків [15].

При чому подібні процеси спостерігалися задовго до окупації. Скажімо, на території

Криму офіційно діяли філії російських ВНЗ, що здійснювали очне навчання російською мовою. З 2010 р. спостерігається прихований процес деукраїнізації, оскільки українська мова не поширювалася, натомість підтримка російської мови збільшувалася [3, с. 336].

Таким чином, консолідуючий вплив за мовним показником у регіоні був відсутній взагалі через засилля російської мови. При повній бездіяльності центральної влади у цій сфері, процес русифікації населення проводився місцевою і заохочувався російською владою задовго до окупації. Остання бачила власні вигоди від безпосереднього залучення Криму до російського мовно-культурного простору, які, як бачимо, зовсім не відповідали національним інтересам України.

Другий критерій для аналізу – *переважання національної ідентичності (як українця і громадянина України) у населення відповідного регіону*. Умовно назвемо таку ідентичність національно-державною. Йдеться передусім про переважання над локально-регіональною ідентичністю (як жителя регіону, міста, села).

На півострові завжди констатувалася проблема існування проросійської ідентичності (в сукупності російської та радянської, причому останню декларували близько 28% кримського населення), яка перешкождала і етнічній консолідації інших спільнот (навіть найбільших – українців та кримських татар), і національній

консолідації всього Криму у склад України [17, с. 333]. Колабораціонізм саме цієї частини населення не в останню чергу посприяв тимчасовій окупації півострова.

Регіональна ідентичність Криму культивувався, знову ж таки, проросійськи налаштованим керівництвом півострова та російською владою. Російський рух у Криму навіть до анексії Криму Російською Федерацією активно демонстрував курс на формування громадянської свідомості, спрямованої на створення нової історичної спільноти – так званого кримського народу [7, с. 210]. Він повинен був, як стверджувалося, гуртуватися на засадах «російськості», а також мати в основі російську ідентичність, що підтверджують і заміри громадської думки в Криму. До прикладу, в 2008 р. 70,1% кримчан ототожнювали себе з російсько-радянською культурною традицією [11], за результатами опитування 2009 р., 43% населення АР Крим називало кримчан окремим народом [18], а згідно з опитуванням 2011 р., 28% населення Криму вважало себе саме кримчанами за етнічною ідентифікацією [20, с. 10].

Політика щодо насадження російської ідентичності продовжилася і після анексії. Це можна простежити, зокрема через порівняння результатів Всеукраїнського перепису населення 2001 р. і Всекримського перепису населення 2014 р. (проведеного Російською Федерацією у тимчасово окупованому Криму) [10; 12], які згруповано в *таблиці 2*.

Таблиця 2. Національний склад населення Криму за результатами останніх переписів

Всеукраїнський перепис населення 2001 р.	АР Крим	Перепис населення 2014 р. у тимчасово окупованому Криму	Кримський федеральний округ
Росіяни	58,3%	Росіяни	67,9%
Українці	24,3%	Українці	15,7%
Кримські татари	12,0%	Кримські татари	10,6%
Білоруси	1,4%	Татари	2,0%
Татари	0,5%	Білоруси	1,0%
Вірмени	0,4%	Вірмени	0,5%
Інші	3,1%	Інші	2,3%

Зміни між переписами пояснюються, з-поміж іншого, і політикою Російської Федерації, яка штучно збільшує відсоток росіян за рахунок російськомовного населення (в тому числі українців), а також штучно занижує питому вагу корінного кримськотатарського народу через зарахування його представників до татарської національності. Таку думку обґрунтовують кримські, зокрема кримськотатарські активісти [1].

Отже, за досліджуваним критерієм переважання української національно-державної ідентичності в Криму не спостерігається. Зазначена ідентичність майже не розвивалася до окупації півострова. Її місце замінила регіональна «кримська» ідентичність, «сконструйована» штучно проросійськими силами. Опісля ж її розвиток практично унеможливився.

Третій показник для аналізу – *підтримка більшістю населення регіону національної ідеї*. Українська дослідниця Л. Нагорна стверджує, що апіорі національна ідея повинна містити узагальнені відповіді на запитання: заради чого живе нація, яким ціннісним орієнтирам віддає перевагу, як реалізує свій творчий потенціал в оточенні інших спільнот? [9, с. 22]. Відсутність конкретних відповідей на ці питання, що сприймалися би позитивно у всіх регіонах України, становить головну проблему, яка заважає використати консолідаційний потенціал національної ідеї. Саме тому ми сформулювали критерій для аналізу так, щоб він виражав ідею державності у найширшому розумінні через ставлення жителів відповідного регіону до унітарності, суверенності, територіальної цілісності, його автономності чи відокремлення тощо.

За результатами опитувань громадської думки, Україну в Криму однозначно сприймали своєю Батьківщиною 71,3% громадян станом на 2011 р., а 18,6% населення півострова так не вважало [19]. Для порівняння: у 2008 р. майже вдвічі менше кримчан (лише 40,1%) вважали Україну своєю Батьківщиною. На півострові більше, ніж в інших поліетнічних регіонах, виявилася популярною ідея запровадження по-

двійного громадянства: її підтримувало 70,1% населення [11]. Кримська ситуація засвідчила також значне послаблення чинника патріотизму в процесі формування національної (громадянської) ідентичності: позитивна відповідь на питання – «Чи вважаєте Ви себе патріотом України?» – у 2007 р. становила 66,7%, а в 2008 р. – 28,6%. У 2008 р. не вважали себе патріотами рекордні 49,3%, у 2007 р. таких було майже вдвічі менше – 26,9% [11]. Звільнений простір у подальшому (під впливом як внутрішньополітичних, так і зовнішньополітичних чинників) був заповнений іншим ідеологічним маркером – співвіднесення себе з локально-регіональною ідентичністю, яку за бездіяльності української влади використала проросійська еліта регіону для поширення сепаратистських настроїв [17, с. 336].

Вагомою для аналізу є також динаміка підтримання кримчанами ідеї приєднання Криму до Росії. Щоквартальні звіти Програми розвитку ООН у Криму підтверджують зниження частки прихильників приєднання Криму до Росії від 70% до 65% у період з 2009 р. до 2011 р. За інформацією Research & Branding Group, кількість кримчан, які виступають за український статус Криму, вперше перевищила кількість прихильників російського статусу в співвідношенні 40% проти 38% у 2012 р. Опитування Інституту Геллапа зафіксували зниження серед кримчан питомої ваги прихильників передання Криму від України до Росії від 33% у жовтні 2011 р. до 23% у травні 2013 р. [2].

Це дає підстави говорити, що не варто довіряти російській пропаганді про масову підтримку населенням Криму референдуму 2014 р. про приєднання регіону до Російської Федерації. У контексті нашого дослідження важливим є визнання того, що за збереження динаміки ставлення кримчан до України, підтримки центральної влади Києва і без зовнішнього втручання можна було би прогнозувати у майбутньому активніше залучення Криму до процесу національної консолідації України через повільний, але постійний процес «визрівання» національної ідеї Української держави в Криму.

Проте зараз, після анексії, це стало майже неможливим [17, с. 337].

Четвертий показник для аналізу – *підтримка у регіоні національних цінностей*. Питання цінностей важливе тому, що вони покладені в основу національної ідеї, а національні цінності, які вона транслює, повинні формувати несуперечливий символічний простір на рівні держави й окремого регіону.

Крим не можна вважати таким, що підтримував загальнонаціональні тенденції у виборі національних цінностей, особливо геополітичного вектора руху країни. Так, щодо цінностей соціально-політичної сфери (це цінності теперішнього й майбутнього – патріотизм, незалежність, демократичний конституційний лад, євроінтеграція, соціально-економічний добробут, стабільність тощо), то рівень патріотизму на півострові охарактеризований нами вище, засвідчує зниження його з 2007 р. і зростання симпатій населення до проросійського вектора розвитку. В 2013 р. 36% кримчан не підтримали б незалежність України на референдумі, а підтримали б 31%. Лише 7% кримчан вважали День незалежності справжнім святом, а переважувала думка, що він має бути звичайним робочим днем – 44% опитаних підтримували цю ідею [5]. Згідно з результатами опитування громадської думки, здійсненого КМІСом та Соціологічною групою «Рейтинг» у 2013 р., 53,3% жителів Криму вважали найкращим для України федеративний державний устрій. Окрім того, з економічного погляду, для держави найвигіднішим було б повноправне членство у Митному союзі (56,9%). За підписання Асоціації з ЄС на той час виступало 25,9% кримчан [4].

Звертаючи увагу на геополітичні орієнтації населення Криму, то у 2008 р. вступ до ЄС підтримувало 25,9% (55,1% були проти) [11]. Дослідження громадської думки, проведене Інститутом Геллапа за участю Соціологічної групи «Рейтинг», виявило наступне: у 2011 р. 31% кримчан підтримували частково або повністю вступ України до ЄС, 51% частково чи катего-

рично були проти. Щодо вступу до НАТО, то 85% опитаних так чи інакше були проти і тільки 5% – частково або повністю «за» [20, с. 31 – 32]. Як виявило подібне опитування, проведене у 2013 р., під час вибору геополітичного напрямку розвитку 17% опитаних віддали перевагу ЄС, а 53% – Митному Союзові [21, с. 14].

Цінності історико-культурної сфери (це матеріальні й духовні надбання української нації, цінності заглиблені у минуле, тобто мова, матеріальна та духовна культура, історична пам'ять, національні герої тощо) в Україні дуже відрізняються залежно від конкретного регіону та його історичного досвіду перебування у складі тієї чи іншої держави в минулому. Різняться постаті тих осіб, які населення відносить до національних героїв чи антигероїв, різняться події, які можна вважати важливими для історичної пам'яті цілого народу незалежно від регіону. Ми повинні визнати, що на сучасному етапі вони не несуть об'єднавчого ефекту, а радше навпаки. У контексті Криму ні українська мова, ні українська ідентичність, тобто мовно-культурні особливості українського (за національністю) народу, не стали чинниками залучення його у загальнонаціональний консолідаційний процес. Крим перебував і продовжує перебувати в орбіті так званого «Руського міра».

Додатковою перешкодою на шляху залучення регіону до загальнонаціонального процесу консолідації став постійний російський вплив, який здійснювався до 2014 р. Здебільшого він проявлявся в активній діяльності величезної кількості громадських рухів, організацій (Народний фронт «Севастополь–Крим–Росія», «Російська громада Криму» та ін.) та навіть політичних партій («Руський блок», «Руська Єдність», «Союз» тощо), які захищали інтереси етнічних росіян на території автономії. Це сприяло політизації російського руху в Криму на засадах «російського націоналізму», в основі якого положення про конституційне закріплення статусу російської мови як державної; визнання росіян державотворчою нацією поряд з

українцями; посилення інтеграційних процесів у стосунках з Росією, країнами СНД та ін. [8, с. 14]. Ефективність діяльності цих організацій підтверджує сам факт анексії півострова, оскільки їх проросійська, а подекуди й відкрита антиукраїнська підривна діяльність на останніх етапах перед анексією, сприяла російським окупаційним військам.

У підсумку, Крим ще до окупації Росією був майже повністю російськомовним зі значним поширенням проросійської, так званої «кримської», регіональної ідентичності, відмінними від переважаючих загальнонаціональних тенденцій ставленням до національної ідеї української нації та до основних національних цінностей. Тобто Крим фактично був «втрачений» для України ще задовго до окупації й анексії у 2014 р. Цьому сприяла як відсутність чіткої державної політики у питанні консолідації української (політичної) нації на всій суверенній території країни, так і викликана такою відсутністю безкарна політика проросійських регіональних еліт півострова зі спрямування розвитку всіх сфер життя населення автономії в орбіту російського впливу, а також безпосередній контроль за цим процесом з боку РФ.

Проте не можна стверджувати, що Крим був повністю виключений з процесу національної консолідації. Адже заміри громадської думки показували (при досить низькому рівні підтримки патріотизму і визначеного геополітичного вектора розвитку держави) стійку динаміку у напрямку зростання числа тих, хто вважав Україну своєю Батьківщиною, натомість зниження рівня підтримки серед населення ідеї російського статусу півострова. Це робило можливим, за наявності сприяння і чіткої позиції з центру, більш активне його залучення до консолідаційного процесу, що було перервано втручанням сусідньої держави та окупацією.

Щодо перспектив та можливого повернення окупованого Криму до складу України, то ми не беремося прогнозувати конкретні його терміни, але можемо з упевненістю стверджувати, що період перебування в окупації негативно позначиться на перспективах консолідації. Гіпотетична реінтеграція, з огляду на сьогоднішню політику російської влади на півострові, до прикладу в освіті, можлива тільки за бажання з обох сторін, але й вона може тривати значний проміжок часу (за прикладом Західної та Східної Німеччини – може затягнутися на десятиліття).

Джерела:

1. Абибулаев Э. Росстат распространяет анекдоты вместо статистики. *Крым.Реалии*. 2015. URL: <https://ru.krymr.com/a/26911197.html>
2. Введенський А. Крим – не Каталонія. 2017. *Крым.Реалии*. URL: <https://ua.krymr.com/a/28741656.html>
3. Гай-Нижник П. П., Батименко О. В. Реінтеграція Криму та послаблення кримської регіональної проросійської ідентичності в контексті реалізації державної політики національної безпеки України. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип.103 (№ 12). С. 333 – 339.
4. Зовнішньополітичні уподобання жителів Криму: результати соціологічного дослідження Київського міжнародного інституту соціології та групи «Рейтинг» (23 лютого – 14 березня 2013 р.). *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: http://ratinggroup.ua/research/regions/vneshnepoliticheskie_predpochteniya_zhiteley_kryma.html
5. Кириченко І. Віч-на-віч з незалежністю. *Дзеркало тижня*. URL: https://dt.ua/internal/vich-na-vich-z-nezalezhnistyu-_html
6. Коршук Р. М. Національна держава: основні підходи до трактування. *Філософські проблеми гуманітарних наук: альманах*. 2010. № 17. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11471.html>

7. Матвієнків С. М. Етнополітична регіоналізація сучасної України. *Панорама політологічних студій*: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2013. Вип. 11. С. 207 – 214.
8. Нагірний В. М. Політизація російської етнічності в Україні (1991 – 2002 рр.): автореф. дис. ...д-ра політ. наук : 23.00.05. Київ, 2003. 21 с.
9. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі. *Політичний менеджмент*. 2003. №2. С. 14 – 30.
10. Результати Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/>
11. Результати соціологічного дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова в Криму (18 жовтня – 9 листопада 2008 р.) // Центр Разумкова. URL: <http://old.razumkov.org.ua/ukr/polls.php?item=40>
12. Росстат: большинство крымчан считают себя русскими. *РИА Новости*. URL: <https://ria.ru/society/20150319/1053370183.html>
13. Становище української мови в Україні у 2017 році: аналітичний огляд / Рух добровольців «Простір свободи». 37 с. URL: <http://dobrovol.org/news.php?id=353&type=print>
14. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
15. У севастопольських школах українську мову викладатимуть тільки в перших класах. *Крим.Реаліті*. 2019. URL: <https://ua.krymr.com/a/news-v-sevastopoli-ukrainsku-movu-v-pershyh-klasah-shkil/29755384.html>
16. Червенок К. Підходи до регіонального поділу України під час дослідження етнонаціонального фактора. *Вісник Львівського університету*. Серія філософсько-політологічні студії. 2018. Вип. 18. С. 390 – 396.
17. Червенок К. Т. Національна консолідація в поліетнічних регіонах України. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. Маріуполь, 2017. Вип. 20. С. 331 – 340.
18. Чи всі кримчани, незалежно від їх етнічного походження, мають спільні риси, які відрізняють їх від українців, росіян, представників інших народів? (опитування в Криму): результати соціологічного опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова» (7 – 20 травня 2009 р.). *Центр Разумкова*. URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=470
19. Чи сприймаєте Ви Україну як свою Батьківщину? (опитування в Криму): динаміка результатів соціологічних опитувань Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова 2006 – 2011. *Центр Разумкова*. URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=398
20. Public Opinion Survey Residents of the Autonomous Republic of Crimea: September 20 – October 2, 2011 / International Republican Institute, Baltic Surveys Ltd. / The Gallup Organization, Rating Group Ukraine. 53 p.
21. Public Opinion Survey Residents of the Autonomous Republic of Crimea: May 16 – 30, 2013 / International Republican Institute, Baltic Surveys Ltd. / The Gallup Organization, Rating Group Ukraine. 40 p.

УДК 32.327+336.2

БЮДЖЕТНА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ В СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Олександр БОБРИК

Oleksandr Bobryk. Budget decentralization in the Slovak Republic: lessons for Ukraine.

In Ukraine the administrative reform is actually running. It means not only the change of the administrative-territorial system, but also fiscal decentralization. For the successful implementation of this reform there is need to investigate the experience of the countries, which already made it and to analyze all the advantages and disadvantages. Disadvantages are of the big importance for Ukraine in order not to repeat the same mistakes in this sphere. Administrative reform in the Slovak Republic is considered to be successful. At first there was administrative-territorial reform. Local self-governance was divided into two levels: basic level – level of municipalities and higher level – level of the regions.

Income tax is being redistributed by the state among budgets of the communities and regions according defined proportion and due to criteria. The existence of the established criteria makes the system transparent and estimated. But the experience shows that in the existing system municipalities have got more opportunities for the filling of the budgets. As a consequence, they are less dependent on government subsidies. Regions are less able to supplement their budgets on their own. Therefore, they are more dependent on government subsidies and redistribution of funds.

Key words: *administrative reform, financial reform, fiscal decentralization, budget independence, budget dependency, decentralization in the Slovak Republic.*

Олександр Бобрик. Бюджетна децентралізація в Словацькій Республіці: уроки для України.

В Україні відбувається адміністративна реформа. Вона передбачає не лише зміну адміністративно-територіального устрою, але й бюджетну децентралізацію. Для успішного здійснення цієї реформи варто звернутися до досвіду країн, що пройшли шлях реформ, вивчити їх здобутки та досягнення. Не менш важливим є вивчення недоліків з метою уникнення їх в Україні. Бюджетна реформа здійснена в Словацькій Республіці вважається досить успішною. Спочатку було проведено адміністративно-територіальну реформу. Місцеве самоврядування поділилося на два рівні. Базовий рівень – рівень громад (муніципалітетів) та вищий рівень – рівень країв.

Для забезпечення незалежності органів місцевого самоврядування була здійснена бюджетна децентралізація. Вона повинна була створити механізм фінансової незалежності місцевих органів від уряду чи інших центральних органів влади.

Ключові слова: *адміністративна реформа, фінансова реформа, фіскальна децентралізація, незалежність бюджетів, залежність бюджетів, децентралізація у Словацькій Республіці.*

Важливим способом розуміння ефективності функціонування місцевого самоврядування є його фінансова незалежність від центральних органів влади. Фінансова незалежність дозволяє органам місцевого самоврядування, у своїй діяльності, бути незалежними від уряду. Зрештою, фінансові можливості місцевих органів вказують який обсяг повноважень вони можуть виконати.

Постановка проблеми. Досліджуючи проблему бюджетної реформи дослідники звертають увагу на те наскільки місцеві бюджети є незалежними від центрального у способі наповнення та використання коштів.

Об'єктом нашого дослідження є бюджетна децентралізація у Словацькій Республіці. Предметом дослідження є механізми забезпечення фінансової самостійності органів місцевого самоврядування у Словацькій Республіці. *Метою нашого дослідження* є вивчення ефективності бюджетної децентралізації у Словацькій Республіці.

Аналіз джерельної бази. Адміністративна реформа в Словаччині порівняно слабо вивчалася українськими науковцями. Найбільш ґрунтовним дослідженням є монографія М. Лендшел [6]. Об'єктом її дослідження було становлення та функціонування місцевої демократії в країнах Центральної та Східної Європи. Серед досліджуваних країн значна увага приділяється й Словацькій Республіці. Проблема фінансової децентралізації була досліджена О. Молдованом [17] та І. Гнидюком [2]. Вчені вказали, що в результаті реформ було створено міцну основу місцевих бюджетів, які отримали стабільні фінансові надходження. Проте, переважання у Словаччині малих громад робить їх залежними від державних трансферів у свій бюджет. Більшість громад країни не є фінансово самодостатніми.

Процес адміністративної реформи в Словацькій Республіці досліджував також І. Стряпко [11]. Він звернув увагу на особливості перебігу трансформаційних процесів та політичні передумови децентралізації.

Процес децентралізації досліджувалися ужгородськими науковцями А. Ключковичем [4; 5] та В. Пархоменком [9]. Вони прийшли до висновку, що країна показала один з найуспішніших прикладів реформування серед країн Центральної Європи.

Таким чином, проблема ефективності фінансової децентралізації у Словацькій Республіці є малодослідженою в українській політичній науці й потребує ретельного аналізу та вивчення.

Починаючи з 1993 р. у Словацькій Республіці діяла фінансова система, що була характерна більшості пострадянських країн. Вона була дуже громіздкою та залишала можливості для «ручного» керування. Насамперед мова йшла про те, що в країні були відсутні єдині правила оподаткування. Уряд своїм рішенням між змінювати податкову ставку, для різних галузей, територій чи навіть окремих підприємств. Також, уряд між запроваджувати додаткові пільги чи встановлювати податкові канікули для підприємств. З одного боку така система дозволяла дуже швидко реагувати на економічні зміни. При потребі створювати сприятливі умови для розвитку певних галузей чи підприємств. На практиці, це призводило до зловживань з боку уряду та лобювання ними певних бізнес інтересів. Часто уряд підтримував певні галузі та підприємства керуючись не економічною доцільністю, а політичним чи корупційним інтересом. Такі правила не дозволяли пришвидшити економічний розвиток країни, але були вигідні політичному керівництву, особливо В. Мечіару. Політики часто намагалися створити щось на зразок соціальної держави гарантуючи певний рівень соціальних стандартів для населення. Населення, відповідно, активно підтримувало політиків.

Нагадаємо, що для Словаччини характерним є явище суперлокалізму – наявність великої кількості громад з невеликою кількістю населення. Зрозуміло, що такі громади, в економічному плані, є неспроможними самостійно забезпечувати себе необхідними ресурсами. Система працювала так, що дозволяла здійснюва-

ти перерозподіл ресурсів від розвинених та багатих до малих та слаборозвинених громад. Таким чином, формувалася система «соціального вирівнювання». Щоправда вона гальмувала економічний розвиток країни, але слаборозвинені регіони чи малі громади задовольняла.

З точки зору економічного розвитку, подібна система приречена на колапс. Адже вона не сприяє економічному розвитку, а лише намагається використати ресурси для їх перерозподілу. При цьому умови для економічного розвитку погіршуються. Тобто, система приречена на колапс.

Фактично така система існувала в Словаччині лише в часи правління В.Мечіара. Проте, вже під час його правління економічних ресурсів не вистачало. Тому питання реформування було лише питанням часу. Тому після його відходу в країні почалися реформи.

У 2001 р. в Словацькій Республіці було завершено адміністративно-територіальну реформу. Закон № 302/2001 від 4 липня 2001 р. про самоврядування вищих земельних одиниць закріпив адміністративно територіальний поділ Словаччини [22]. Відповідно до європейської номенклатури NUTS він виглядає наступним чином – NUTS 1(1) – Словаччина, NUTS 2 (4) включає: Братиславський край, Західну Словаччину, Центральну Словаччину, Східну Словаччину, це статистичні регіони; NUTS 3 (8) – це вісім країв: Братиславський, Тернавський, Нітранський, Тренчинський, Бансько-Бистрицький, Жилінський, Кошицький, Прешовський. NUTS 4 – 79 окресів, NUTS 5 – громади (2933 населених пунктів, з них 137 міста). Для структури населених пунктів Словаччини характерним є високий рівень роздрібності. 67% – це малі населені пункти (до 1000 жителів), у яких проживає 16% населення країни. Загалом у невеликих населених пунктах мешкає 44% населення. Водночас, існують середні та великі міста (понад 50 тисяч жителів), у яких проживає майже 25% населення Словаччини. Такі міста виступають своєрідними центрами,

через які підтримуються зв'язки між окремими регіонами [10].

Після завершення адміністративно-територіальної реформи уряд взявся за реформування фіскальної системи. З 1 січня 2005 року країна перейшла на нову бюджетну систему. Ключове її завдання полягає в укріпленні фінансової бази місцевого самоврядування, визначенні власних доходів органів місцевого самоврядування вищого рівня та запровадженні нового механізму фінансування делегованих функцій. Бюджетна система була поділена на 3 (три) рівні:

I рівень – центральний бюджет;

II рівень – бюджети країв

III рівень – бюджети громад (муніципалітетів).

Таким чином, до бюджету I рівня (державного бюджету) стягуються:

- непрямі податки (ПДВ, мито, акцизний податок);
- податок на прибуток корпорацій;
- плата за користування автобанами та дорогами I класу;
- трансфери, що надходять з фондів ЄС;
- податок з доходів фізичних осіб (лише 6,2%) [2, с. 85].

До бюджетів II рівня (крайові бюджети) стягуються:

- транспортний податок;
- податок з доходів фізичних осіб (лише 23,5%) [1, с. 15].

До бюджетів III рівня (бюджети громад) стягуються:

- плата за користування публічним простором;
- плата за використання житла або частини житла для цілей; відмінних від проживання;
- плата за майно;
- плата за проживання;
- плата за собак;
- плата за автотранспортні засоби для в'їзду до історичних частин міст;
- плата за гральні заклади;

- плата за торгівельні автомати;
- плату за ядерну установку;
- податок
- податок з доходів фізичних осіб (лише 70,5%) [1, с. 15].

Відповідно до цього податкова система розподілялася таким чином, що бюджет кожного рівня отримував гарантовані законом джерела доходів. Відмінність від попередньої системи була в тому, що держава втрачала право змінювати умови використання зібраних податків. Певні категорії податків стягувалися виключно у бюджети певного рівня і лише податок на прибуток ділився між бюджетами різного рівня, але у визначений законом спосіб.

Специфікою фіскальної реформи 2005 р. було те, що скасовувався перерозподіл коштів з деяких податків. Держава проводила лише адміністрування податків але усі кошти від них надходили до органів місцевого самоврядування. Проте, уряд гарантував органам місцевого самоврядування виплату коштів за виконання ними делегованих державою повноважень.

Тобто, частина повноважень державних органів влади передавалася на рівень місцевого самоврядування, а за виконання цих повноважень уряд платив громадам кошти. Мусимо зауважити, що громади мають не однакові обсяги делегованих повноважень. Вони залежать від можливостей громади, а фактично від чисельності її постійного населення. Іншими словами – малі громади виконують менші обсяги повноважень ніж великі. Відповідно держава виплачує різним громадам різну суму коштів. Законом визначено, що для фінансування делегованих державою повноважень використовуються кошти, що надходять від *податку на доходи фізичних осіб*. Держава здійснює їх адміністрування та розподіл за визначеними пропорціями: 70,9% податку перерозподіляються між громадами, 27% податку перерозподіляються між бюджетами країв, 2,1% розглядаються як резерв та надходять до державного бюджету [13, с. 65]. У випадку потреби держава спрямовує їх у бюджети різних

громад чи країв. Таким чином, держава втратила можливість в ручному режимі керувати перерозподілом коштів між бюджетами самоврядування. Відповідно, можливості держави впливати на органи місцевого самоврядування шляхом фінансового тиску скоротилися. Це робить громади та краї самостійними у прийнятті рішень. Важливо також наголосити, що така система з незначними змінами існує в Словацькій Республіці з 2005 р., що робить її стабільною та уставленою. Прозорі правила розподілу фінансування сприяли збільшенню ефективності місцевого самоврядування загалом.

Для України надзвичайно важливим є вивчення досвіду конкретного розподілу коштів, тих 70,9% податку на доходи фізичних осіб, між громадами. Проблема полягає у тому, що в країні існує велика кількість малонаселених громад, або громад де велика кількість пенсіонерів. Тому ці громади мали б отримати дуже малі доходи. Відтак, стали б приречені на залежність від дотацій та трансферів з державного бюджету. Тому була розроблена спеціальна система розподілу фінансів. Якщо взяти перерозподіл за 100% то з них:

– 23% перерозподілу надавалося за кількість жителів, що проживають у муніципалітеті станом на 1 січня попереднього року. Згодом було вирішено, що цього замало й до цього коефіцієнту додали 44% плату за висоту над рівнем моря.

– 32% нараховується за коефіцієнтом у залежності від розмірів муніципалітету. Ідея полягала у тому, що більші громади повинні були поділитися коштами з меншими громадами.

– 40% складає коефіцієнт в залежності від кількості дітей дошкільнят та учнів початкової школи, вік 3-14 років. Мова йде про фактичні витрати на дошкільну освіту та початкову освіту.

– 5% нараховується в залежності від кількості людей старше 62 років. Часто у літературі зустрічається в залежності від кількості пенсіонерів, але це не зовсім правильно [23; 24].

Додатково пояснимо коефіцієнт, що надається за розміри муніципалітету. В країні громади, в залежності від розмірів було поділено на кілька рівнів. Ідея полягає у тому, що малі громади не можуть виконувати усі делеговані державою повноваження адже вони занадто малі й не мають для цього ані ресурсів ані кадрів. Тому держава передавала їм значно менше повноважень. А той же час великим громадам передавалося значно більший обсяг повноважень. Відповідно громади поділені на 7 рівнів, кожен з яких має свій коефіцієнт при перерозподілі коштів:

- I рівень 1 – 1000 мешканців – 0,89;
- II рівень 1001 – 5000 мешканців – 0,90;
- III рівень 5001 – 10 000 мешканців – 0,91;
- IV рівень 10 001 – 50 000 мешканців – 0,94;
- V рівень 50 001 – 100 000 мешканців – 1,13;
- VI рівень (Кошице) – 1,5;
- VII рівень (Братіслава) – 2,35 [18].

Від змін найбільше виграли малі громади менше 250 – 5000 мешканців. Вони отримали найбільше грошей від перегляду коефіцієнтів. Менше грошей почали отримувати міста 20 000

– 50 000 населення, а також столиця – Братіслава. Саме ці муніципалітети стали донорами малих громад. Попри перегляд коефіцієнтів, для більшості населених пунктів вони все ж залишилися менше 1.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що держава чітко визначила джерела які йдуть для наповнення бюджетів громад та органів місцевого самоврядування. Джерела визначені та гарантовані законом.

Важливо зауважити, що законодавчо визначена пропорція та описана методологія перерозподілу коштів між органами місцевого самоврядування. У цій системі держава лише здійснює адміністрування фінансів. Громади мають можливості наповнювати свої бюджети встановлюючи завдяки місцевим податкам. Перелік яких є вичерпний. Закон, також встановлює, граничну величину податку. При цьому громада не зобов'язана ці податки взагалі збирати. Проте, все ж місцеві податки є надійним джерелом наповнення бюджетів органів місцевого самоврядування.

Джерела:

1. Бобрик О. Фінансова децентралізація в Словацькій республіці. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2017. № 3. С.15
2. Гнидюк І.В. Децентралізація бюджетної системи: досвід Словаччини та перспектива для України. URL: search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&profile=ehost...site
3. Иванов В.В. Типология межбюджетных отношений и моделей бюджетного федерализма. URL: http://vestnik.mstu.edu.ru/v13_1_n38/articles/01_ivanov.pdf
4. Ключкович А. Децентралізація публічного управління в контексті демократизації політичної системи Словацької Республіки. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, соціологія, філософія*. 2009. Вип. 13. С. 102 – 105.
5. Ключкович А. Особливості розвитку партійної системи Словаччини в контексті суспільно-політичних трансформацій кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Політологія, соціологія, філософія*. 2009. Вип. 11. С. 100-107.
6. Лендъел М.О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи: Монографія [текст]. Ужгород, 2011. 688 с.
7. Небрат В.В. Фінансова децентралізація у контексті теорії суспільних благ. URL: <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-1-2016/146-155.pdf>
8. Нехайчук Ю.С. Оценка систем финансового обеспечения местного самоуправления в европейских странах URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=24909956>
9. Пархоменко В. Децентралізація у Словаччині. *Партнери: муніципальний бюлетень Українсько-американської програми партнерства громади*. листопад 2006. Вип. 11 (87). С. 5 – 6.

10. Руснакова А. Регіональна політика Словаччини та інтеграція до європейських структур. URL: <http://soskin.info/ea/2008/5-6/200805.html>.
11. Стряпко І. Порівняльний аналіз адміністративної реформи в Польщі та Словаччині. *Ужгородські польські наукові читання: історія, культура, політика, право: Наук. зб.* Ужгород. 2014. С. 115 – 121.
12. Davey K. Decentralization in CEE Countries: Obstacles and Opportunities. *Mastering Decentralization and Public Administration Reforms in Central and Eastern Europe. OSI/LGI.2002.* P. 31 – 42.;
13. Hamalova Marta Veľkosť miestnych samospráv verzus a efektívnosť poskytovaných služieb. *Ekonomický a sociálny rozvoj Slovenska, Bratislava, 157 s.*
14. Hamerníková B., Maaytová A. Veřejné finance. Praha. 2010. URL: [https://books.google.com.ua/books?id=k6-5w8vh77gC&pg=PA8&lpg=PA8&dq=Hamern%C3%ADkov%C3%A1,+B.,+Maaytov%C3%A1,+A.++\(2010\).+Ve%C5%99ejn%C3%A9+finance.+Praha:+ASPI+Wolters+Kluwer&source=bl&ots=D_QDFrMopq&sig=ACfU3U3amYrEIUpsbcHB7eECXt-P8N4-Zg&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKEwj_16HU3N3IAhVuxcQBHTf-A3EQ6AEwAHoECAkQAQ#v=onepage&q=Hamern%C3%ADkov%C3%A1%2C%20B.%2C%20Maaytov%C3%A1%2C%20A.%20\(2010\).%20Ve%C5%99ejn%C3%A9%20finance.%20Praha%3A%20ASPI%20Wolters%20Kluwer&f=false](https://books.google.com.ua/books?id=k6-5w8vh77gC&pg=PA8&lpg=PA8&dq=Hamern%C3%ADkov%C3%A1,+B.,+Maaytov%C3%A1,+A.++(2010).+Ve%C5%99ejn%C3%A9+finance.+Praha:+ASPI+Wolters+Kluwer&source=bl&ots=D_QDFrMopq&sig=ACfU3U3amYrEIUpsbcHB7eECXt-P8N4-Zg&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKEwj_16HU3N3IAhVuxcQBHTf-A3EQ6AEwAHoECAkQAQ#v=onepage&q=Hamern%C3%ADkov%C3%A1%2C%20B.%2C%20Maaytov%C3%A1%2C%20A.%20(2010).%20Ve%C5%99ejn%C3%A9%20finance.%20Praha%3A%20ASPI%20Wolters%20Kluwer&f=false)
15. Jílek, M. (2008). Fiskální decentralizace, teorie a empirie. Praha. 2008. 428 s
16. Lukáš Cibik Finančná samostatnosť obecných rozpočtov na slovensku (Prípadová štúdia obcí v okrese Ilava). URL: https://www.academia.edu/29983943/FINAN%C4%8CN%C3%81_SAMOSTATNOS%C5%A4_OBECN%C3%9DCH_ROZPO%C4%8CTOV_NA_SLOVENSKU_-_FINANCIAL_AUTONOMY_OF_MUNICIPAL_BUDGETS_A_CASE_STUDY_OF_ILAVA_DISTRICT
17. Moldovan O. Fiskalna decentralizacia: skusenosti efektívnej reformy na Slovensky pre Ukrajinu / *Бюджетна децентралізація: Досвід ефективної реформи Словаччини для України.* Кієв. 2010. 40 s.
18. Nariadenie vlády č. 668/2004 Z. z. Nariadenie vlády Slovenskej republiky o rozdeľovaní výnosu dane z príjmov územnej samospráv URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2004-668>
19. Peková J. Finance územní samosprávy – Teorie a prax v ČR. Praha. 2011. 588 s.
20. Provaníková, R. (2015). Financování měst, obcí a regionů - teorie a praxe. Praha. 2015. 288 s.
21. Swianiewicz P. Is There a Third Road Between Small Yet Ineffective and Big Yet Less Democratic? *Comparative Conclusions and Lessons Learnt. Consolidation or Fragmentation: The Size of Local Governments in Central and Eastern Europe.* Budapest. 2002. P. 293 – 326.
22. Zákon č. 302/2001 Z. z. zo 4. júla 2001 o samospráve vyšších územných celkov (zákon o samosprávnych krajoch) URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwi3pMiRncDOAhVTlxQKHe1PAfEQFggmMAE&url=https%3A%2F%2Fwww.pokraj.sk%2Ffiles%2Fdokumenty%2FDokumenty-PSK%2Fzakony%2Fzakon_302-
23. Zákon 23 septembra 2004 o rozpočtových pravidlách verejnej správy a o zmene a doplnení niektorých zákonov URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2004/523/>
24. Zákon č. 564/2004 Z. z. Zákon o rozpočtovom určení výnosu dane z príjmov územnej samosprávy a o zmene a doplnení niektorých URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2004-564#cl2>

УДК 327.39:351.9+061.2

ДЕРЖАВА І ФІНАНСУВАННЯ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РУМУНІЇ ТА УКРАЇНІ: СПРОБА ПОРІВНЯННЯ

Мирослав ТОКАР

Myroslav Tokar. Government and funding of non-governmental organizations in Romania and Ukraine: an attempt to compare.

The practical aspects of the interaction between public authorities and non-governmental organizations in Romania and Ukraine with the emphasis on the comparative consideration has been analyzed in the paper. The attention has been also paid to the legislative norms of public organizations activity. The collaboration diversity in the state formation has been also specified. The author also outlines the exchange directions of national and international experience between the subjects of the research. An attempt was made to systematize the potential of mutual influence of public administration, local government and public organizations to determine the prospects of civil society development. The emphasis is on the peculiarities and problems of the publicity as a criterion for access to information and funding for NGOs in Romania and Ukraine.

Key words: Romania, Ukraine, non-governmental organizations, civil society, financing.

Мирослав Токар. Держава і фінансування неурядових організацій у Румунії та Україні: спроба порівняння.

Проаналізовано практичні аспекти взаємодії органів державної влади і неурядових організацій в Румунії та Україні в порівняльному зрізі. Акцентовано увагу на законодавчих нормах діяльності громадських організацій. Вказано на різноманітність співучасті в державотворенні. Окреслено напрями обміну національним та міжнародним досвідом між згаданими суб'єктами дослідження. Зроблено спробу систематизувати потенціал взаємовпливу органів державного управління, місцевого самоврядування та громадських організацій для визначення перспектив розвитку громадянського суспільства. Акцентовано увагу на характерних особливостях і проблемах публічності як критерію доступу до інформації та фінансування неурядових організацій у Румунії та Україні.

Ключові слова: Румунія, Україна, неурядові організації, громадянське суспільство, фінансування.

Україні, яка перебуває на стадії розвитку громадянського суспільства та початкової децентралізації владних відносин, вкрай необхідно ефективно використовувати досвід сучасних демократичних країн, які пройшли подібний шлях й зуміли вийти на стабільний етап демократичного інституціонального функціонування. Власне, озвучена постановка проблеми і є ме- тою нашої статті. Подібну проблему пробували розв'язати у своїх матеріалах автори із «Open Government Partnership» [2], дослідники М. Назарук [5], Р. Стадник [13], Л. Усаченко [12] та інші вчені й практики-управлінці.

Щодо Румунії, то інституціоналізація органів державної влади й громадянського суспільства проходила паралельними курсами на ос-

нові публічності й взаємної довіри. Визнаючи важливу роль громадян у трансформаційних процесах, державна влада прихильно відгукнулася на формування системи неурядових організацій, діяльність яких отримала відповідну легітимізацію в рамках нормативно-правового регулювання. Офіційно такі відносини регулюються низкою законодавчих актів, серед яких є так звані спеціальні, або ж цільові документи. Зокрема, пряму дію мають Закон «Про соціальний діалог», Закон «Про прозорість ухвалення рішень в державному управлінні» та Закон «Про вільний доступ до інформації, що становить інтерес для громадськості», зміст яких максимально наближений до європейських демократичних стандартів і має відповідальну для держави і суспільства концепцію. Про серйозність намірів влади у напрямку сприяння ефективної взаємодії суспільно-державних інституцій свідчать і Рішення Уряду Румунії «Про заснування, організацію та функціонування комісії з питань соціального діалогу в рамках міністерств та префектур» [2].

У 2011 році на урядовому рівні було створено загальнонаціональну координаційну структуру – Тристороння національна рада соціального діалогу (ТНРСД) [2]. Функціональною метою її діяльності й було визначено актуальне коло питань, серед яких ключовими стали наступні: обговорення поточних проблем розвитку, розробка й впровадження проектних програм, пошук і тісна співпраця з партнерами, сприяння та координація їх роботи, формування бази даних про ініціативи та пропозиції всіх сторін-учасників, зокрема громадянського суспільства, в тому числі й законодавчі. Створення на найвищому державному рівні подібної загальнодержавної структури, до складу якої увійшли представники уряду, Національного банку Румунії, лідери неурядових організацій та профспілкових конфедерацій, свідчить про неабияку зацікавленість всіх суб'єктів суспільно-політичного життя Румунії в її демократичному розвитку.

В Україні тим часом набув чинності Закон

СРСР «Про громадські об'єднання», згідно з яким громадським об'єднанням визнавалися добровільні формування, що виникли на основі вільного волевиявлення громадян, котрі мають спільні інтереси [6, с. 19]. Співпраця ж неурядових організацій із владою розумілася в контексті досягнення «додаткового результату, отриманого від тісної злагодженої взаємодії окремих елементів системи» [3].

Правова база діяльності неурядових організацій відштовхувалася від сформульованих в Конституції України від 1996 року демократичних принципів побудови нової держави та суспільства, хоча в самому тексті документу прямих посилань на законодавчу базу громадянського суспільства немає [4]. Саме у цей час закладаються правові підвалини інституцій громадянського суспільства, що відображає більш-менш чіткі визначення та межі функціонування неурядових організацій в Україні й став результатом еволюції суспільно-політичних поглядів представників влади і громадянського суспільства [5; 8].

Варто констатувати, що в Румунії умови для стабільного та соціально відповідального громадянського суспільства були створені краще й вчасно отримали хороший стимул з боку демократичних інститутів Європейського Союзу, рекомендації яких мали надзвичайно повчальний і практичний характер. Однак масштаби організаційно-структурної розбудови неурядових організацій в Румунії як і їх вплив на загальнонаціональні процеси не є значним.

Для ефективної взаємодії державних органів з інституціями громадянського суспільства потрібний принцип взаємної довіри та відповідальності перед державою, який можна виразити у формі публічного доступу до інформації. В Румунії та Україні, як у демократичних державах, питання публічності є важливим звітом перед європейською та національною спільнотою. Тому прозорість і публічність органів влади перед громадянами є важливим критерієм демократичності системи загалом. У Румунії у цьому контексті діє Закон «Про вільний доступ

до інформації, що становить інтерес для громадськості», в якому розроблені положення про участь громадськості в розробці та прийнятті суспільно важливих рішень, про доступність у засобах масової інформації та на власних інтернет-ресурсах інформації щодо програмної діяльності, інших дій інституцій, а також про обов'язковість реакції представників органів державної влади на різноманітні запити громадян та інституцій громадянського суспільства [2].

Напрацювання у сфері співробітництва між урядовими інституціями та неурядовими організаціями мають сталі традиції в Румунії. Таку діяльність координує управління громадянських проблем Департаменту з питань зв'язків з органами державної влади та громадянським суспільством Адміністрації Президента Румунії, а Міністерство юстиції Румунії активно взаємодіє з інститутами громадянського суспільства в питаннях боротьби з корупцією та подолання феномену бюрократії в сфері юстиції. Серед найбільш відомих неурядових організацій, які виступають партнерами державних інституцій у напрямку надання послуг громадянам, можна назвати наступні: Центр юридичних ресурсів, Асоціація «За демократію», Альянс за європейську юстицію в Румунії, Ділова громадськість Румунії, Агентство з моніторингу преси, Румунська академічна асоціація, Асоціація суддів Румунії, Союз адвокатів Румунії, Союз нотаріусів Румунії [2].

Варто зазначити, що в Румунії загалом рівень дієвого авторитету «третього сектору» досить слабкий, а в контексті співпраці між урядовими і неурядовими інституціями надається перевага формуванню великих корпоративних союзів, зокрема для надання громадянам різного виду послуг. Такі корпорації стимулюються як державними, так і недержавними донорами. Щоправда, в такому тандемі перед веде все ж держава, оскільки вона ініціює вибірково співпрацю для реалізації, в першу чергу, власних інтересів. Тому, попри дієвість демократії в країні, можливість реального впливу системи неурядових організацій на життя держави і су-

спільства не є визначальним.

Щодо фінансування неурядових організацій, то в Румунії механізм матеріального підживлення громадських об'єднань здійснюється виключно в рамках чинного національного законодавства й має можливості покривати поточні витрати переважно з грантових програм і фондів. Державна ж підтримка може стосуватися тих неурядових організацій, які, внаслідок публічного конкурсу, співпрацюють з державними органами влади на контрактній основі з метою виконання спільних програм розвитку, або ж виконують допоміжні соціальні замовлення. Такі субсидії виділяються на покриття витрат, що пов'язані з наданням переважно соціальних послуг окремим видам громадян, котрі виступають у відповідних програмах цільовими групами [7]. Зокрема, поширена практика Міністерства у справах молоді та спорту в Румунії, яке має право виділяти кошти неурядовим організаціям, які стимулюють молодіжний і спортивний напрями [1]. Загалом у Румунії державне фінансування таких програм становить близько 45 відсотків ресурсів «третього сектора» [12].

В державі досить активно використовується практика співпраці неурядових організацій в мегахорпоративних грантах, які мають на меті виконання комплексних завдань спільно з іноземними партнерами, в тому числі й українськими. До таких міжнародних програм залучаються й різнорівневі владні інституції (від міністерств до регіональних державних структур, університетів, закладів культури та ін.), представництва органів місцевого самоврядування (мерії, громади та ін.) тощо. Фактично гарантіями надання проектних субсидій у формі грантів виступають саме центральні органи державної влади. Тому, вважаємо, що в Румунії взаємодія публічної влади та інституцій громадянського суспільства регулюється відповідними законодавчими та управлінськими правилами.

Щодо України, то питання доступу до публічної інформації пройшло складну еволюцію. Незважаючи на те, що першим докумен-

том-гарантом відповідного процесу в державі став ще у 1992 році Закон України «Про інформацію» [11], врахування публічності й доступності інформації для суспільства на основі відкритості та прозорості влади, адаптації до міжнародних правових стандартів, прослідковується у лише тексті нового Закону України «Про доступ до публічної інформації» (2011 р.) [9], який значно підвищив ефективність публічного управління та авторитет, бодей частково, серед громадян. В Україні зазначають, що прийняття згаданого закону стало прикладом «відновлення взаємної довіри і відповідальності та сприяло створенню реальних умов для дієвого та конструктивного діалогу «громадськість – влада» [13, с. 212 – 214].

Адже, на нашу думку, характер взаємовідносин політичної влади, органів місцевого самоврядування та неурядових організацій повинен бути побудований крім іншого і на трьох невід'ємних один від одного принципах – публічності, соціальній взаємодії й правовій певності. А доступ до публічної інформації має гарантувати прозорість даних про діяльність представників влади та прийняті ними рішення, а також низку інших важливих демократичних процедур. У тому ж напрямі сприймається й ініціатива прийняття в 2011 році Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», який покликаний забезпечити прозорість діяльності перш-за-все тих громадян, які працюють у сфері публічної політики [10]. З точки зору законодавчої гарантії правових норм в Україні, згадані закони справді виконані на високому рівні. На практиці ж, з точки зору їх дотримання, на жаль, є певні проблеми.

Саме через це і з'являється головна прогалина у дієвій політико-публічній взаємодії між державою і суспільством в Україні. Попри динамічний розвиток громадянського суспільства як самоорганізованої, хоча й дещо хаотичної, системи, для сучасної України характерний достатньо низький рівень державної підтримки і фінансування громадських інституцій. У даному конструкті важливим є постановка в центрі

єднання зусиль загаданих суб'єктів еволюційних державотворчих цілей. Але відсутність публічного ефекту інтеграції держави і суспільства в Україні в процесі сприяння розвитку неурядових організацій ускладнює синхронність методів демократизації та децентралізації. Вважаємо, що саме на державу, яка повинна співпрацювати з громадянським суспільством, покладається функція законодавчого регулювання та вмотивованого фінансування неурядових організацій. У цьому й полягає ефективність регулювання й взаємовигода процесу розвитку для інституцій держави і громадянського суспільства.

На сучасному етапі в Україні найбільш помітна співпраця органів державної влади і неурядових громадських організацій у соціально-культурній спрямованій грантовій діяльності. Сотні вітчизняних товариств, спілок, фондів, інших організацій та об'єднань, завдяки масштабній благодійній кампанії країн демократичного світу через посередництво різноманітних державних і недержавних фондів, корпорацій, громадських організацій, посольств, урядів країн Європейського Союзу, Великобританії, США та Канади матеріально стимулюються й залучаються до співпраці в чисельних грантових програмах. У великих грантах, як правило, задіяні й державні інституції як загальнонаціонального, так і регіонального значення.

Важливим є усвідомлення того, що фінансове сприяння розвитку неурядових організацій в Україні зумовлюється ставленням самої держави до громадянського суспільства як союзника на шляху державотворення. Адже тільки спільними зусиллями всіх інститутів держави і суспільства можна прискорити процес демократичного розвитку України у всіх життєвоважливих сферах. Сьогодні, завдяки політиці децентралізації, розширюються можливості участі громадян у прийнятті публічних рішень, лобюванні місцевих інтересів, вирішенні чисельних поточних завдань і проблем. Крім неурядових громадських організацій вони

здіяні в діяльності громадських рад, корпоративних об'єднань, центрів комунікації із громадськістю, кол-центрів тощо. Їх місія саме й полягає в налагодженні тісної співпраці з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаними територіальними громадами. І це матиме ефект успіху тоді, коли буде вміло вибудовано механізм сприяння діяльності неурядовим організаціям в Україні.

Висновки. Узагальнюючи вищенаведене, хотілося б найперше наголосити на позитивних аспектах досвіду європейських інституцій у правовому забезпеченні громадянської діяльності в обох країнах. І хоча процес подолання комуно-радянської спадщини відбувався з різ-

ними складностями, використання євроатлантичного досвіду неабияк прискорювало демократичну трансформацію держави і суспільства. Після приєднання Румунії до ЄС, країна в цілому змінилася у кращий бік. Україна ж, переживаючи чисельні суспільно-політичні та соціально-економічні кризи повільніше, але все ж рухається в напрямі реалізації євроатлантичних мрій. Тому своєрідним індикатором цих змін є характер взаємодії органів державної влади з національними інституціями громадянського суспільства в Румунії та Україні, а публічність виступає критерієм реального демократизму крізь доступ до інформації та фінансування неурядових організацій.

Джерела:

1. Державне фінансування громадських організацій: зарубіжний досвід та рекомендації щодо впровадження в Україні: аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/811/>.
2. Досвід взаємодії державних органів країн світу з інститутами громадянського суспільства, залучення громадськості до формування та реалізації державної політики, протидії корупції, забезпечення електронного урядування. *Open Government Partnership*. URL: http://ogp.gov.ua/sites/default/files/library/Dosvid_OGP-MFA.pdf.
3. Ковальов А., Гальченко К. Синергія. Синергетичний ефект. *WEB-ресурс науково-практичних конференцій*. VII Международная научно-практическая Интернет-конференция «АЛЪЯНС НАУК: УЧЕНЫЙ – УЧЕНОМУ» (15 – 16 марта 2012 года). URL: http://www.confcontact.com/2012_03_15/ek1_kovalev.php.
4. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141. URL: <http://ufpp.gov.ua/content/PDF/zakonodavstvo/konstitychiya.pdf>.
5. Назарук М. П. Історичні аспекти становлення інституту громадських об'єднань. *Науковий блог. Національний університет «Острозька академія»*. URL: <https://naub.ua.edu.ua/2017/історичні-аспекти-становлення-інсти/>.
6. Новые законы СССР. М.: Юридическая литература, 1991. Вып. 3. 143 с.
7. Попереднє дослідження правового регулювання питань державного фінансування діяльності НУО в Болгарії, Хорватії, Угорщині, Румунії й Словаччині: матер. конф. для державних службовців, неурядових організацій, юристів у сфері НУО (27 – 28 квітня 2001 р.). *Державне партнерство*. Опатія, 2001. 245 с.
8. Про громадські об'єднання: Закон України станом на 22 черв. 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1. ст.1. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.
9. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI (станом на 13.01.2011 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314.
10. Про засади запобігання і протидії корупції: Закон України від 7.04.2011 р. № 3206-VI (станом на 13.03.2012 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 40. Ст. 404.
11. Про інформацію: Закон України від 2.10.1992 р. № 2657-XII (станом на 09.05.2011 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.

12. Усаченко Л. Зарубіжний досвід державного фінансування неурядових організацій. *Демократичне врядування: Наук. вісник*. 2009. Вип. 3. URL: http://vivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik3/fail/+Usachenko.pdf.
13. Стадник Р. Доступ до публічної інформації як основа демократичного стилю життя. *Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів належного врядування: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.* (12 грудня 2012 р., м. Київ) / упоряд.: В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк. К.: НІСД, 2013. С. 212 – 220.

УДК 352/354–37.02

СВІТОГЛЯДНИЙ, ОСВІТНИЙ ТА АКсіОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ ЯПОНСЬКОЇ МОДЕЛІ УПРАВЛІННЯ

Людмила ДИМИТРОВА,
Владислав ДИМИТРОВ

Liudmyla Dymytrova, Vladyslav Dymytrov. Worldview, educational and axiological aspects of the Japanese governance model.

The article analyzes the most famous concepts of the Japanese management model. The characteristic of the modern control system which has developed in Japan today is presented. The emphasis is on the principles of such a Japanese model, which can be useful in the conditions of development of modern Ukraine.

Key words: *human dimension, education, management, dynamic.*

Людмила Димитрова, Владислав Димитров. Світоглядний, освітній та аксіологічний аспекти японської моделі управління.

У статті аналізуються найбільш відомі концепції японської управлінської моделі. Подано характеристику сучасної системи управління, яка склалася на сьогодні в Японії. Акцентована увагу на засадах такої японської моделі, яка може бути корисною в умовах розвитку сучасної України.

Ключові слова: *людиновимірність, освіта, управління, динамічність.*

В умовах суспільних трансформацій, які переживає сучасна Україна, варто замислитись про пошуки ефективних моделей управління, зокрема, японської, та здійснити спробу прослідкувати шляхи та методи, які знаходяться в освітньо-культурній площині. Відтак, зазначимо, попри величезні розбіжності в історії, економічному устрої, традиціях, ментальності, географічному положенні тощо між Україною і

Японією, критичне застосування японського досвіду має на меті декілька обставин.

По-перше, в японській моделі використовуються всі теоретичні напрацювання, які притаманні традиційним теоріям управління, застосовується практично весь категоріально-понятійний апарат, незважаючи навіть на його певну екзотичність і нюансованість, викликану японською специфікою, відображені всі теоретичні і соціальні аспекти управління як суспі-

льного інституту і соціальної дії. Крім того, ефективність застосування японської моделі управління доведена в багатьох країнах, особливо в США, японські теоретики певною мірою перетворилися на «заробітчани», які втілюють свої методи й технології, навчають і консультують в різних країнах світу, часто виступаючи не лише як трансформатори ідей, а й як кризові менеджери. Все це у комплексі й зумовлює необхідність у ретельному аналізі й критичному урахуванні японського позитивного досвіду управління, що в умовах глобалізації стає не лише природним, а й бажаним для оптимізації суспільних процесів в Україні та підвищення ефективності управління ними.

На сьогодні найбільш визнаними та авангардними в світі є американська та японська моделі управління. Ряд дослідників відзначаючи високий рівень даних моделей, знак рівняння між ними проводять в полі їх ефективності, але й знаходять між ними ряд істотних відмінностей.

Так, компаративний аналіз досліджуваних моделей доводить: якщо американський менеджмент переважно орієнтується на результат, забезпечення стандартів нововведення, на технології та найбільш значні інновації, вузьку спеціалізацію менеджменту, індивідуалізм та рішуче здійснення змін, то японський менеджмент значною мірою направлений на процес, поліпшення стандартів, орієнтацію на людей, увазі до деталей, широкопрофільний менеджмент, колективізм та поетапне здійснення змін.

Ще однією істотною відмінністю між досліджуваними моделями є те, що в Америці контакти між персоналом і менеджментом носять формальний характер, а японці практикують неформальні контакти, які базуються на специфічній японській корпоративній культурі, коли фірма або підприємство виступає як певною мірою родина для працівника. Такі риси японської моделі управління детермінують необхідність більш ретельного її дослідження, адже позитивний досвід, накопичений японськими управлінцями, примушує до здійснення критичного аналізу з метою запозичення прийнятних

в сучасних українських реаліях духу, психологічних та світоглядних засад, а також ефективних технологій управління. Одразу зазначимо, що даний процес перенесення японської моделі на реалії будь-якої країни, а не лише України, відрізняється великими складнощами.

Ще одна складність, яка виникає при спробі аналізу японської моделі суспільного устрою, широко кажучи, й управління, зокрема, полягає у тому, що становлення і розвиток західного і східного ментального простору відбувалися різними шляхами. Так, якщо біля витоків сучасного європейського, та й американського типу мислення стояли ідеї Платона і Аристотеля, для яких сутність управління полягала у гармонії громадянина і держави, тобто в онтології соціальної інтеграції, яка була пізніше оформлена в працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегеля та ін., то далекосхідна ментальність має більш традиційні та сталі джерела, будучи сформована ще в працях Конфуція і Лао-Цзи. Тому вкрай важко в європейській парадигмі оцінити і інтерпретувати як категоріальний апарат японських моделей управління, так і їх специфіку. Самі японці скептично ставляться до таких спроб, зазначаючи, що оцінювання японського досвіду з західних позицій призводить до його спотворення, адже японська специфіка подається крізь призму західних уявлень і стереотипів [1].

Відтак, відбувається гносеологічний процес, коли західні наративи «накладаються» на традиційні японські цінності і уявлення про соціум, що, зрештою, й детермінувало вищезначену специфіку.

Ще одна специфіка – це фактор геополітичний. Японія – маленька країна з вкрай обмеженими ресурсами і великою щільністю населення. Це архіпелаг, який постійно піддається руйнівному впливу природних катаклізмів. Такі несприятливі умови створюють у японців почуття необхідності національної єдності, коли виживання залежить від згуртованості й солідарності, онтології соціальної інтеграції. Тому з філософської точки зору соціальна детерміно-

ваність саме японської моделі полягає в тому, що вона найбільш акцентована на трудові ресурси, на цінність кожної особистості, на міцні сімейні та корпоративні зв'язки, що вкотре свідчить про її людиновимірність.

Попри розбіжності в різних концепціях японських теоретиків, для неї характерні 6 константних ознак. Попри суто прагматичний сенс, вони мають яскраво виражений аксіологічний вимір. На це звернув увагу відомий японський спеціаліст по менеджменту Х. Йосихара, узагальнивши попередній досвід досліджень в цій галузі.

Перша ознака – це гарантія зайнятості і створення обстановки довіри, що сприяє відчуттю стабільності, зміцнює почуття корпоративної спільності, гармонізує стосунки між пересічними працівниками і керівниками. Це саме та система позитивного найму – явище, нехарактерне і незрозуміле для європейців.

Друга ознака полягає в спиранні на гласність і цінності корпорації, коли і для працівників, і для керівництва спільними є не лише база інформації, а й спільна відповідальність. Таким чином формується основа розуміння корпоративних цінностей, що, зрештою, приводить до збільшення продуктивності праці.

Третя ознака носить комунікативний характер і засновується на інформації, коли її збір і використання на всіх рівнях стає необхідною умовою підвищення ефективності організації.

Четверта ознака – це управління, орієнтоване на якість. В японських умовах відповідальність за якість та її підвищення стає особистою справою кожного працівника, тим більше – керівника.

П'ята ознака – постійна присутність керівництва на виробництві. Ця ознака є найбільш характерною для японської моделі управління в сенсі її інноваційності, адже безпосереднє втручання керівника призводить до того, що більш оперативно втілюються новаторські ідеї в практику виробництва, здійснюється якісний контроль.

Шоста ознака – це підтримання чистоти і порядку на робочому місці, коли гігієнічний

фактор відіграє значну роль в гарантуванні якості продукції [2].

Згідно позицій інших дослідників, сутність японської моделі управління полягає у використанні засадничих принципів, головним з яких є об'єднання різних здібних виконавців з метою ефективно організувати їх творчу діяльність, розкрити їх інтелектуальний потенціал. Головні постулати японської моделі – це: система позитивного наймання; система оплати і просування «по старшинству»; система прийняття рішень «рінгісей» (проведення консультацій і обговорення, потім узагальнений аналіз, і тільки після цього – прийняття рішення); специфічні методи японського мистецтва управління (ототожнення працівників з фірмою, інтенсивне спілкування керівників зі своїми співробітниками, заохочення приватних і неформальних зв'язків); навчання і підготовка кадрів (об'єктивна оцінка особистостей, боротьба з привілеями тощо) [3].

Історично сучасна модель управління складалася в Японії як відповідь на необхідність подолання повоєнної руїни. Відбулася імплементація засобів і форм ведення бізнесу, які практикувала американська окупаційна адміністрація, і сформувалася саме та специфічна японська модель управління, згідно якої стало можливим відновити політичне, соціальне й економічне життя країни. Інноваційність моделі, яка формувалася, полягала в тому, що критично усвідомлений досвід американської системи управління заклав основи розвитку моделі японської.

Основоположний принцип японського менеджменту, повторюючи тезу Е. Мейо, полягає в тому, що робота є груповою діяльністю. Це помітив і видатний теоретик і практик управління, засновник величезної корпорації С. Хонда: «той, хто є керівником організації, повинен перш за все зробити своє управління всебічно обґрунтованим. Це означає, що він повинен прекрасно розуміти цілі діяльності своєї організації, обґрунтовувати її політику і створювати плани по досягненню поставлених завдань та-

ким чином, щоб його підлеглі працювали з усвідомленням власної гідності і отримували від праці задоволення. Для того, щоб виробити такий спосіб мислення, який би підштовхував підлеглих до досягнення поставлених цілей в будь-яких умовах, лідер повинен володіти теоретично сильною і практично застосовуваною концепцією» [2]. Таким чином, вперше у японській теорії і практиці управління було зроблено наголос на необхідності створення не лише технологій успішного виробництва, й створення цілісно обгрунтованої концепції. Саме у цьому і знайшов прояв соціально-філософський сенс японської моделі управління.

Для цього засновник компанії Panasonic І. Мацусіта відкриває творчу лабораторію «Дойкай» для дослідження нових управлінських рішень, де знаходять відображення такі поняття, як місія організації, її мета, її ідеали, соціальна відповідальність, моральність тощо. Відтак, японську систему управління можна розглядати як синтез імпортованих ідей і автентичних культурних традицій.

Японська модель управління, яка сформувався протягом останніх десятиліть, внесла до своїх анналів ряд видатних теоретиків і практиків успішного виробництва. У працях цих авторів здійснюється подолання стереотипів мислення, притаманних західним моделям управління. Але варто зазначити, що автоматичне перенесення японської моделі в умови західного світу подекуди приречені на невдачі, адже модель управління як певний алгоритм може працювати лише в конкретних умовах, які тільки й уможливають її реалізацію.

Навіть американські автори Дж. Вумек і Д. Джонс у своїй книзі «Ощадливе виробництво» (2004), аналізуючи японський стиль виробництва, ігнорують такі важливі складові досліджуваної моделі, як наймання на все життя (звичайно, за відсутності форс-мажорних обставин, таких, як ліквідація фірми), особливості японської ментальності та жорстка східна ієрархія.

У західній, а останнім часом, і у вітчизняній літературі, здійснюються спроби зрозуміти

причини феноменального успіху японської промисловості, нарощування нею колосального потенціалу, пояснити, чому західна модель управління виявилася менш ефективною, ніж японська: «Найблискучіший взірць раціональної організації й принципів продуктивності бачимо в тому, як японці протягом одного покоління фактично створили велику державу з нічого. Не особливі властивості тіла, крові та мозку роблять японців небезпечними суперниками американської промисловості, не гроші, бо японці бідні, не обладнання, бо його в японців обмаль, не природні багатства, бо їх у Японії майже немає. Японська промисловість стала для нас небезпечним конкурентом тільки тому, що ми ще не доросли до того типу організації, який дає можливість високої продуктивності, а вони доросли. Ми ще спимо й не бачимо навіть того факту, що правильні принципи в руках посередніх людей виявляються сильнішими за безсистемні та випадкові спроби генія, а японці прокинулися й бачать» [4, 5].

Японська модель управління виникла з комплексу різноманітних факторів, не останнім з яких є фактор особливого типу мислення. Східна ментальність виховується у культурі системного підходу до життя, тобто у розумінні, що життя складне і не вкладається у прокрустове ложе жодної моделі, та й самі моделі не дають адекватного опису життя, вони ретельно випробовують нові ідеї і за позитивних результатів експерименту включають їх у свій арсенал, не змінюючи ні назви, ні основного змісту. Адже немає універсального рецепту, треба створювати свою унікальну модель, яка відповідає саме вашій організації [6].

Варто відзначити й особливості східного менталітету, певного типу раціональності, який складався ще в епоху Середньовіччя у руслі пієтистського духу по відношенню до природи та жорсткої ієрархічності. Для такого типу раціональності характерний, з одного боку, розвинений філософський раціоналізм, широке використання логіки, довіра до досвіду, емпіричної складової наукового знання. З іншого

боку, робота мислення стримується, коректується категоріями моральності, що стримує цей раціоналізм.

Спробуємо дати стисло характеристику сучасної системи управління, яка склалася на сьогодні в Японії (Японія обрана нами не даремно, адже саме вона демонструє динамічність та ефективність системи управління як певного архетипу успішного управління взагалі). Ще раз наголосимо, що саме японська модель управління відзначається людиновимірністю, орієнтованістю на кадровий потенціал виробництва. Вона включає в себе єдність технологічних, організаційних і соціальних нововведень, орієнтованих на висококваліфіковану робочу силу, інтегровану у систему виробництва: безперервність процесу накопичення знань і підвищення кваліфікації; гнучку систему робочої сили і організації праці; «економіку участі», делегування відповідальності згори донизу, партнерські стосунки між учасниками виробництва. Дана японська модель використання людських ресурсів може бути ефективною лише за умови застосування гнучкого механізму трудової мотивації, який включає в себе матеріальні й моральні стимули, індивідуальні та колективні форми [7].

Також важливим моментом японської моделі управління є завдання самореалізації особистості, яка базується на вихованні та освіті. Три основних аспекти національної системи підготовки кадрів полягають в наступному:

1. Управлінський – набуття працівниками знань і навичок, необхідних для успішного функціонування виробництва і процвітання організації;

2. Особистісний – самоствердження і самореалізація працівників у результаті професійного зростання і кар'єрного просування;

3. Соціальний – соціалізація особистості й розширення її внеску в розвиток суспільства.

Система підготовки кадрів у Японії є складовою загальної системи трудових відносин, головні риси якої є в гарантіях пожиттєвого наймання для працівників, ці гарантії цементу-

ють персонал і створюють особливо довірливі стосунки між адміністрацією і найманими працівниками, а також дозволяють реалізувати принцип безперервного навчання кадрів у рамках планування кар'єри кожного працівника. Це так званий персональний менеджмент, який зобов'язує керівників усіх підрозділів нести особисту відповідальність за навчання і кар'єру його підлеглих. Але в даному випадку головною умовою просування по службі є безпосередньо здібності працівника до навчання і його бажання підвищувати свій професійний рівень [7].

Щоправда, така концепція не дуже співпадає із завданнями організації роботи з профорієнтації в школах і вищих навчальних закладах, адже система привілейованих навчальних закладів в зародку визначає майбутню професію японської молоді, детермінується соціально-економічним становищем сім'ї. Система ж пожиттєвого наймання (вона діє лише на великих підприємствах), істотно знижує можливості основної маси працівників у виборі професійної діяльності.

В основі державної системи профорієнтації в Японії лежить робота, яка ведеться у обов'язковій неповній середній школі з 7-го класу. Співробітники Державної служби забезпечення зайнятості проводять групові бесіди, інколи індивідуальну роботу, а також тестування для подальшого навчання або працевлаштування. Головним завданням Державної служби в Японії є інформаційне забезпечення всіх підрозділів системи освіти (фільми, слайди, довідники про професії), розробка програм з підготовки вчителів – профконсультантів з попиту і пропозиції на ринку праці, а також прогнозів стосовно цього питання [8].

Прийняті на роботу працівники одразу потрапляють у процес навчання, який починається зі вступного курсу, в ході якого вони знайомляться не лише з основами майбутньої професії, а й з послугами, які надає обрана організація, з процесом виробництва і реалізації продукції, з іншими формами діяльності організації. Наступне навчання відбувається у двох формах

– на робочому місці та періодичному проходженні курсів підвищення кваліфікації, де формується творче ставлення до праці та розвиток ініціативності. Таке навчання забезпечує швидку адаптацію працівників до умов, які постійно змінюються, здатність до володіння новими технологіями і формами роботи. Саме це забезпечило Японії просування у світовій економіці.

Останнім часом для розвитку творчого потенціалу персоналу активно використовуються система «управління знаннями», коли організація перетворюється на певну лабораторію передового досвіду, до роботи в якій залучається весь колектив.

Динамічність японської моделі управління знаходить прояв у застосуванні системи «кенбан» (в перекладі це особлива прямокутна картка в спеціальному конверті, де визначено тип і кількість продукції та час постачання сировини для її поповнення), «комплекс зворотних зв'язків між споживачами продукції та її виробниками. Зміна вимог споживача оперативно передається в початок технологічного ланцюжка і одразу ж реалізується без зупинки роботи. Іншими словами, технологія перебудовується на ходу. Це вимагає від усіх співробітників уміння розв'язувати проблеми, які виникають, і приймати відповідальні рішення» [7].

Призначення системи «кенбан» полягає в інтегруванні виробничих та інформаційних потоків з метою, за наявності мінімальних запасів, миттєво реагувати на зміну ситуації на ринку. Таким чином, у японську модель управління все ширше втілюється так звана горизонтальна модель, згідно якої відбуваються процеси децентралізації внаслідок відсутності централізованої служби контролю і розподілу потоку сировини і матеріалів між підрозділами організації. Завдяки таким діям досягається висока ефективність виробництва і управління інформацією без посередництва адміністративних відділів, але з рішеннями центральної служби планування. Відтак, в проаналізованій нами системі ми вбачаємо вдаль поєднання двох сторін управління – централізації та децентралізації.

Інші дослідники звертають увагу на те, що підхід японських керівників до питання управління є набагато ширшим, аніж у їх американських і європейських колег, вони обережніше впроваджують ретельно сплановані зміни. Більше того, успішність Японії у світовому бізнесі не є містичним секретом, причина тут одна – хороше управління та переміщення людини у центр управлінської концепції, на що ще в 1930-х рр. засновник потужної корпорації К. Мацусіта звернув увагу на необхідність глибокого, всебічного дослідження всіх нюансів спілкування з людиною як з ключовим елементом економічного механізму, котрий вимагає досконалого управлінського контролю та ротації.

Наприклад, компанія Toyota навчає своїх працівників за системою «ротація трудових знань», згідно якої кожен з них регулярно змінює своє робоче місце і послідовно виконує всі види робіт у своєму цеху. Через певний час даний працівник розширює свою кваліфікацію і стає працівником багатофункціональним. Три основні частини системи ротації трудових знань полягають у наступному:

1. Кожний менеджер має оволодіти всіма професіями і стати взірцем, довести свої здібності своїм співробітникам.

2. Кожний працівник може виконувати роботу на всіх робочих місцях, здійснюючи відповідні операції на будь-якому з них.

3. Для цього створюється графік зміни працівниками своїх функціональних обов'язків декілька разів на день, що дозволяє їм досягнути весь виробничий процес, передати професійні навички молодшим працівникам.

Вважаємо за доцільне зупинитися на системі оплати праці в японських фірмах, завдяки якій стимулюються найбільш здібні, високопродуктивні та висококомунікабельні працівники. В цю систему входять 3 важливих елементи: заробітна платня, яка враховує трудовий стаж і заслуги працівника; просування по службі окремих працівників на основі індивідуальних заслуг та виплати в момент виходу на пенсію. Місячна заробітна платня складається з виплат,

які залежать від особливостей працівника, виплат, які залежать від його посади, та різних виплат на побудову житла, утримання сім'ї тощо. Попри розбіжності, японська система заохочення має спільні риси, а саме: крупні фірми приймають працівників одразу після закінчення школи або коледжу і навчають їх у процесі роботи. Окрім того, сенс для більшості працівників працювати в одній фірмі до виходу на пенсію полягає у великому розмірі вихідної допомоги, а також у репутації працівника.

Окремо варто сказати про репутацію, яка «має важливе значення і для працівника, і для роботодавця в процесі розв'язання проблеми морального ризику і для утримання кваліфікованого працівника. Існують два важливих аспекти, які стосуються ролі репутації в японській фірмі. Перший стосується репутації працівника, який звільняється одразу після закінчення навчання, і репутації фірми, яка в умовах погіршення ділової кон'юнктури її діяльності звільняє здебільшого літніх працівників» [9].

Таким чином, працює система позитивного наймання, яка, хоч і не прописана в контрактах, на ділі стає ефективною в умовах конкуренції, залучення і утримання висококваліфікованої робочої сили, що, зрештою, і детермінує успішність японської економіки.

Так, відомий автор «теорії Z» В. Оучі, зазначає: «В Японії фактично кожний відділ має кадри, які знають людей, проблеми і практику роботи будь-якої частини організації. Коли треба щось скоординувати, обидві сторони можуть зрозуміти одна одну і прийти до співробітництва. Може бути, найважливішим є той факт, що кожен робітник знає протягом усієї своєї кар'єри, що він переходитиме з одних підрозділів фірми в інші, навіть розташовані в різних географічних місцях. Крім того, у багатьох японських фірмах ротация впродовж усього трудового життя розповсюджується на всіх її службовців... Коли люди працюють весь час за однією спеціальністю, у них виникає тенденція формування локальних цілей, пов'язаних лише з цією спеціальністю, а не з майбутнім всієї фі-

рми, в них немає того знання людей і проблем, яке дозволило б їм надавати ефективну допомогу іншим спеціалістам усередині своєї організації» [9].

Нагадаємо, що В. Оучі ще 1974 року опублікував разом із Р. Джонсом статтю «Зроблено в Америці (під керівництвом японців)», яка справила сенсацію та нанесла нищівний удар по тейлоризму. Після цього з'явилася тенденція до наукового менеджменту та прикладної індустріальної психології. Причини випередження японців у сфері менеджменту полягали в тому, що попри нерозривний зв'язок його з японською культурою, він може стати універсальним у глобальному масштабі. Для цього робиться акцент на русі інформації та ініціативи знизу вгору, вище керівництво (топ-менеджмент) перетворюється на орган, який сприяє прийняттю рішень, середня управлінська ланка стає ініціатором і рушійною силою вирішення проблем, рішення приймаються на основі консенсусу, а добробут співробітників стає об'єктом підвищеної уваги.

Аналіз, здійснений авторами, призвів не лише до розгляду причин зростання продуктивності праці в Японії, а й до потрактування організації як місця самоідентифікації працівника: «майже повним включенням працівника у виробничу організацію, за якого начальство піклується про особисте і сімейне життя кожного підлеглого, колективістським (а не індивідуальним) підходом до роботи й індивідуальності; вкрай високим ступенем ототожнення індивіда з компанією. Ці характеристики багато в чому є результатом системи позитивного наймання» [10].

Вихід у 1981 р. бестселера В. Оучі про японський менеджмент «Теорія Z» також став знаменним у розробці концепції управління. Опираючись на роботи Д. МакГрегора і К. Арджириса, В. Оучі зазначає, що розроблені ними моделі є недоскональними, пропонуючи їм на зміну модель організації типу «Z», де в узгодженій культурі спільнота різних індивідів працює спільно, прагнучи досягнення спільних цілей, ця робота базується на взаємній довірі, будучи

звільненою від найгірших елементів ієрархії і бюрократії [11]. Показовим, після освітнього і структурного аспектів японської моделі управління, є її аксіологічний та світоглядний. Загальні принципи й специфіка японської моделі управління базуються на особливостях ментальності, виховання, національних архетипів та ін. Так, японців завжди цікавлять щирість намірів, щиросердність. Можливість «зробити собі ім'я» є кінцевою метою будь-якого японця. Надаючи перевагу «золотій середині», навіть у конкурентній боротьбі японці керуються принципами гармонії, а конфлікти вирішуються шляхом переговорів, компромісу, узгодження.

Відтак, бодай побіжний аналіз найбільш відомих і значних концепцій японської управлін-

ської моделі дозволяє дійти наступних висновків. Перш за все, японська модель, як ніяка інша, демонструє зв'язок управління з філософією, адже саме в ній знаходять відбиток такі атрибутивні риси філософії, як створення цілісної картини світу, повага до знання, світоглядні, гносеологічні, міждисциплінарні, системні, синергетичні, аксіологічні її аспекти. Значну роль тут відіграють і дотримання традицій, і розуміння на глибинному рівні ієрархічної будови світу, що є ознакою зрілої управлінської теорії, яка будується на філософських засадах єдності та структурної будови як світу в цілому, так і соціуму. В принципі, ці засади японської моделі можуть бути корисними в умовах розвитку сучасної України.

Джерела:

1. Духовність, мораль, етика традиційних суспільств Далекого Сходу / [Хамагуті Е., Резаненко В., Пелюшкова А. та ін.]; упорядн. В. Резаненко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 295 с.
2. The Samurai of Japan. URL: <http://www.mv.com/ipusers/smg/Samurai%20Essay.htm>.
3. Knorring V. Theory, practice and art of management. URL: http://managementscience.weebly.com/uploads/1/0/3/4/1034667/_____-____2001.doc.
4. Емерсон Г. 12 принципів продуктивності. Наука управляти: з історії менеджменту: хрестоматія: [навч. посіб. / упоряд. І. О. Слепов; Пер. з рос. Л.І. Козій, М.І. Матрохіна, П.Л. Пироженко]. К.: Либідь, 1993. 304 с.
5. Загурська С. Феномен та функції лідерства. *Освіта регіону*. 2001. № 2. С. 25 – 29.
6. Адлер Ю. П., Шпер В.Л. Дойти до самой сути. Предисловие к книге Масааки Имаи «Гемба Кайдзен». М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. 345 с. С. 3 – 7.
7. Уткин Э. А., Морозова Н. И., Морозова Г. И. Инновационный менеджмент. М.: АКАЛИС, 1996. 208 с.
8. Щекин Г. В. Социальная теория и кадровая политика: монографія. К.: МАУП, 2000. 576 с.
9. Бортник И. М. От партнера русского издания Кетлин К. Путь собственника: От предпринимателя до председателя совета директоров / Кетрин Кетлин, Джейна Мэтьюс; пер. с англ. Ю.Е. Корнилович; [под ред. М.В. Фербера]. [2-е изд.]. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2008. 176 с.
10. Зимовець Р. В. Феномен влади в культурі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури». К., 2001. 20 с.
11. Уильям Оучи и теория Z. URL: http://dps.smrtdc.ru/Sheldrake/19_Ouchi.htm.

УДК 325.455.001.76:005

ІННОВАЦІЙНІ ІНСТРУМЕНТИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ XXI СТОЛІТТЯ

Володимир МАРТИНЕНКО

Volodymyr Martynenko. Innovative instruments of public administration harmonization in Ukraine in the face of the global challenges of the 21st century.

The article examines the development of public administration. Conclusions have been drawn on the instruments of harmonization of public administration in the face of the global challenges of the modern centennial. The algorithm according to which the process of management based on preventive analytical tools should be carried out on the basis of a closed, completed management cycle is determined.

Key words: public administration, innovation, globalization.

Володимир Мартиненко. Інноваційні інструменти гармонізації державного управління в Україні в умовах глобальних викликів XXI століття.

У статті досліджується розвиток державного управління. Зроблено висновки щодо інструментів гармонізації державного управління в умовах глобальних викликів сучасного століття. Визначено алгоритм, згідно з яким процес управління на основі превентивних аналітичних інструментів має здійснюватися на засадах замкнутого, завершеного управлінського циклу.

Ключові слова: державне управління, інноваційність, глобалізація.

Суспільний розвиток на порозі XXI століття супроводжується змінами в сферах, які визначають умови життя людей на глобальному та національному рівнях. Обсяг інформації, який утворюється в результаті діяльності людини, зростає величезними темпами. Плинність трансцендентальних, соціальних, економічних, екологічних, демографічних, геополітичних, технологічних та інших процесів у процесі формування придатних умов життя людей також нестримно зростає. Швидкість руху грошей, яка має вирішальний вплив на швидкість інших процесів, сягає швидкості мережі Інтернет. Характер міждержавних відносин в останні десятиліття, після розпаду СРСР, докорінно змінився. Це особливо стало помітним у перші

десятиліття XXI століття: сталися тектонічні зрушення в демократії та формах її функціонування.

Основним викликом глобалізації є активізація зла, яке виявляється в різноманітних формах, зокрема, низки революцій: індустріальної, більшовицької, технологічної, феміністської, сексуальної, інформаційної, які забруднили Всесвіт [1, с.11]. Головними з проявів зла є порушення прав людини, ігнорування основного права людини на життя і щастя. Такі поняття як права людини, зокрема, право людини на життя демократичні права і свободи людей, міжнародне право на практиці себе черпали. Ці та інші чинники зумовлюють необхідність трансформації механізмів управління

господарськими процесами на всіх рівнях: на рівні підприємства, на рівні регіону (району), на макро-економічному рівні та на глобальному рівні.

У сучасній науковій літературі є дослідження, які аналізують проблеми, що народжуються, та можливості засобів їх розв'язання. У другій половині ХХ століття є і досі залишається "*парадигма прогресу*" [2, с.72], згідно з якою, незважаючи на обмеження, які формують ресурси розвитку, домінуючою була концепція, що досягнення у сфері науки, техніки технологій, зміни у сфері освіти і культури всього населення дадуть можливість забезпечити поступальний рух усього людства. Суспільним фундаментом, на якому відбувалися трансформаційні процеси, мали б стати інститути розвинутого суспільства, у першу чергу, інститути економіки. Вважалося, що в кожній країні, яка стане на такий шлях, буде гарантовано економічне процвітання і суспільний прогрес. Насправді ж, як зазначає В.М. Геєць, після довготривалої кризи кінця ХХ століття і порівняно короткого періоду економічного зростання в цих країнах, а особливо в Україні, виявилось, що цього замало; крім того, в результаті трансформаційних перетворень утворилося багато "мутантів" від прогресу, які відкинули економіку і суспільство на багато років назад.

Академік В.М. Геєць робить важливий висновок, про те, що "...пірамідальний характер формування і розвитку інноваційного потенціалу має нерозв'язувані в рамках звичайної еволюції протиріччя" [2]. За наявності системних криз "... відсутні структури більш високої ієрархії, які спроможні їх усунути" [цит. за 2, с. 73]. "Оскільки таких структур зазвичай просто немає, робить висновок В.М. Геєць, то потрібна альтернативна система організації технологічного й суспільного прогресу" [2, с. 73]. Цей висновок В.М. Геєця про неспроможність існуючих людських систем розв'язати суперечності сучасного цивілізаційного розвитку наштовхується на той самий технологічний та соціальний детермінізм (рух у замкнутому колі), який вище критикується тим самим автором.

Усе більше вчених, політиків, господарників, державних управлінців відмічають, що існуюча "парадигма прогресу" суспільне виробництво та системи управління ними не розширюють, а звужують придатний для проживання людини простір.

Сучасна система господарювання, основою якої є ринкові механізми саморегулювання, у своїй основі породжує конкуренцію між формами власності: приватною, колективною, державною. У результаті дії руйнівних механізмів конкуренції марно витрачаються людські, природні, фінансові, організаційні тощо ресурси.

Ці та інші негативні результати суспільного розвитку зумовлюються існуючою системою управління, взаємодією господарських суб'єктів у процесі суспільного виробництва, яка здійснюється в умовах наростаючих невизначеностей. Розвиток науково-технологічного прогресу, формування 5-го та 6-го технологічних укладів, перетворення знання у реальну продуктивну силу суспільного розвитку зумовлюють необхідність, розвитку механізмів управління суспільним розвитком, адекватного вимогам часу.

Аналіз практики господарювання в Україні та світі дозволив виявити стихійні, прямо протилежні процеси (ножиці): (об'єктивні і суб'єктивні суперечності) між високими технологіями, глобальними процесами (стрімким поширенням світових мереж різного призначення), глобальними соціальними процесами (соціальна деградація і дискримінація), глобальною міграцією населення і старими, недоскональними механізмами державного управління наздоганяючого типу, які успішно застосовувалися протягом ХХ століття, але в інших умовах. Результат стихійної реалізації об'єктивних і суб'єктивних суперечностей – глобальні цивілізаційні виклики, які поставили питання про виживання людини на нашій планеті. Головним викликом для сучасної цивілізації є активізація зла, яке знаходить різноманітні форми свого прояву: міжнародним тероризмом, корупцією, зростаючим забрудненням навколишнього се-

редовища, підвищенням температури внаслідок парникового ефекту, поширенням подвійних стандартів у міжнародних відносинах тощо. Однією з форм поширення зла є потрапляння потужної руйнівної зброї до рук терористів, злочинців, які знищують цивілізаційні надбання людства без культурної, гуманної мотивації.

Управління господарським розвитком у будь-який час є наздоганяючим управлінням (пізнання і розв'язання проблем минулого), управлінням у режимі реального часу (адекватна реакція господарського механізму на поточні виклики), управлінням превентивним (прогнозування майбутнього розвитку, розробка механізмів попередження порушень пропорцій суспільного відтворення, дія на випередження). Співвідношення між управлінням превентивним, у режимі реального часу, і наздоганяючим управлінням і складає відповідний рівень ефективності господарського розвитку. На сучасному етапі на різних рівнях управління будується, в основному на базі наздоганяючого управління та управління в режимі реального часу. На глобальному рівні превентивне управління будується із застосуванням різних методів, у тому числі й методів прогнозування, побудованих на поточному аналізі подій.

Сучасне управління має базуватися на інноваційних інструментах, які гарантують його мережевий зміст. Одним із таких інструментів є превентивне управління, як процес виявлення невизначеностей, об'єктивних і суб'єктивних суперечностей і розробки механізмів їх зняття і управління ними. Перехід на превентивне управління, у свою чергу, потребує своїх інноваційних інструментів, одним із яких є замкнутий управлінський цикл [3].

Превентивний тип управління зумовлює необхідність змінення системних ресурсів цієї найважливішої складової сучасної цивілізації. Йдеться про необхідність переведення уваги із вирішення проблем та антагонізмів минулого до прогнозування розвитку майбутнього екологічної сфери, людини та форм її функціонування. Наприклад, на сучасному етапі 90%

системних ресурсів, якими є різноманітні механізми управління, витрачаються для вирішення уже існуючих проблем і антагонізмів. Філософи, узагальнюючи цей етап цивілізації, роблять висновок, що існування суперечностей, їх розвиток закономірно призводять до заперечення існуючих форм і народження через конфлікти нових форм. У відносинах «держава – народ» розвиток суперечностей виокремлюється формулою «низи не хочуть..., а верхи не можуть...».

Для застосування превентивного управління на практиці не вистачає багатьох складових: науково обґрунтованої методології управління господарським розвитком, механізмів управління мотивацією державних службовців різного рангу, деструктивною конкуренцією різних форм управління (державних, корпоративних та ін.). Крім того, процеси глобалізації впливають на самостійний розвиток усіх держав, які знаходяться у процесі глобального розвитку, які мають піднятися над процесом, щоб зрозуміти та конкретизувати виклики XXI століття і, найголовніше, розробити адекватні національні механізми управління ними, захистити національні держави від агресії сильних держав, які на початку XXI століття відкрито застосовують військову силу для досягнення своєї мети. Україна із наявними земельними ресурсами (30% світових запасів чорноземів), але з відсталим агропромисловим комплексом, населенням, яке постійно скорочується, сировинною економікою, інфраструктура якої застаріла і зношена, відсталим технологічним розвитком, має будувати стратегію її розвитку у XXI ст. на базі чітких об'ємних прогнозів глобальних тенденцій, геополітичного, технологічного, демографічного, культурного, екологічного, релігійного, військового та ін. векторів руху, тобто якість суспільного розвитку цілком залежить від ефективної превентивної системи управління.

Управління господарським розвитком у XXI ст. має будуватися на адекватній сучасним викликами методології управління, критичною

складовою якої є підготовча методологічна та аналітична робота, яка має становити 70-80% обсягу процесу управління від постановки мети суспільного розвитку до досягнення поставлених результатів.

Процес управління на основі превентивних аналітичних інструментів має здійснюватися на основі замкнутого, завершеного управлінського циклу, який має такий алгоритм:

1. Методологічний етап.
2. Аналітичний етап.
3. Етап формування мети.
4. Етап прогнозування бажаних та можливих результатів.
5. Етап конкретизації повноважень та відповідальності суб'єктів.
6. Етап встановлення ресурсів.
7. Етап прогнозування і формування рушійних сил.
8. Етап формування стратегії й тактики.
9. Етап формування системи гарантій реалізації стратегії й тактики.
10. Етап розробки методології й методики оцінювання ефективності господарського розвитку, систем управління, господарських відносин тощо.

Однією з основних властивостей замкнутого управлінського циклу є властивість знімати невизначеності господарського розвитку, суспільних відносин і т. ін. у процесі державного управління. Провідним етапом на знятті невизначеностей є «Етап прогнозування і формування рушійних сил», якими є об'єктивні суперечності господарського розвитку.

Гармонізація державного управління в умовах глобальних викликів має здійснюватися на основі виявлення характеру, змісту, особливостей протилежних, суперечних, паралельних тощо потоків і розробки механізмів їх попередження, зняття, врахування. Слід також виявляти *позитивний* і *негативний* характер рушійних сил, що знімає невизначеності державного управління господарським розвитком.

Позитивний (утворюючий) характер рушійних сил утворюється на базі синергетичного

ефекту, але не автоматично, а тоді, коли об'єктивні і суб'єктивні суперечності осмислюються, формулюються, обґрунтовуються ризики, спричинені даними суперечностями, формуються механізми управління ризиками, будуються інструменти зняття суперечностей. Таким чином, суспільний розвиток протягом відтворювального циклу отримує у часі і просторі самоорганізуючі інструменти, які забезпечують розширене відтворення ВВП, продуктивних сил, виробничих відносин, робочої сили і т. ін.

Негативний (руйнуючий) характер рушійних сил на базі синергетичного ефекту утворюється стихійно, шляхом негативної самоорганізуючої дії протилежних векторів процесу відтворення. Руйнуючий характер рушійних сил забезпечує розвиток окремим суб'єктам процесу суспільного відтворення за рахунок занепаду інших суб'єктів, сторін, механізмів, систем, інструментів. Ризики, які спричиняються відповідними суперечностями, не ідентифікуються, суспільством не контролюються, функціонують стихійно. Стихійне функціонування ризиків призводить до проблем, які є закономірним результатом дії стихійних, самоорганізуючих, негативних складових рушійних сил процесу відтворення.

Якщо суспільство і далі не реагує на проблеми суспільного розвитку, не займається їх розв'язанням, то останні перетворюються на кризи, антагонізми, революції, війни, соціальні катастрофи. Проблеми, кризи, антагонізми, війни, соціальні катастрофи відрізняються один від одного кількісними та якісними характеристиками.

Проблема актуалізується тоді, коли відсутній механізм управління ризиками спричиняє негативну динаміку соціально-економічних чи техніко-технологічних показників відтворення, як-то: перевищення темпів виводу основних засобів із процесу виробництва над темпами введення; скорочення темпів інвестування, скорочення розмірів заробітної плати, збільшення розриву між багатими і бідними; інфляція та підвищення цін і т. ін. Тобто, кожна проблема суспільного розвитку має стихійну природу, яка свідчить про те, що органи державно-

го управління, ринкові механізми самоорганізації втратили контроль над позитивною динамікою ринку, яка вийшла з-під контролю основних суб'єктів ринку і стихійно самореалізується. Криза настає тоді, коли негативна кількісна динаміка соціально-економічних показників перетворюється на якісну: знижується виробництво ВВП, темпи інфляції блокують процес інвестування виробництва, ризики втрати капіталу сягають руйнуючих характеристик (зазвичай це більше 7%). Коли суспільство не в змозі розв'язати кризову ситуацію, забезпечити кількісні показники відтворення, настає катастрофа: призупинення простого відтворення, а негативна кількісна динаміка має тенденцію до неконтрольованого збільшення (більше 7% негативної динаміки уже свідчать про катастрофу).

Особливостями державного управління на основі замкнутого управлінського циклу є його властивість удосконалювати кожен етап (на основі зняття невизначеностей господарського розвитку) у режимі реального часу. Реальність така, що зазвичай з першого разу розробити досконало кожен етап буває неможливо, тому удосконалення останніх може здійснюватися у будь-якому режимі, у будь-якій послідовності, але з обов'язковою зміною, редакцією, розвитком, узгодженням усіх інших етапів. З урахуванням можливостей сучасних інформаційних технологій, внесення змін можна робити протягом усього часу реалізації мети держави у тому чи іншому періоді часу.

Зняття невизначеностей шляхом розробки замкнутого управлінського циклу на основі удосконалення представлених десяти етапів являє собою раціональні, наукові, методологічні інструменти. Незаперечною істиною є той факт, що людина неспроможна раціональними методами та інструментами знімати усі невизначеності господарського процесу, суспільних відносин, інформаційних потоків, гармонізувати їх в умовах наростаючих проблем. Тому новим викликом, який також гальмує цивілізаційних розвиток, є об'єктивна недосконалість наукових, раціональних, методологічних інстру-

ментів зняття невизначеностей. У цьому контексті потрібно пам'ятати, що управлінці різного рівня, державні службовці будуть постійно зустрічатися з невизначеностями різного ґатунку, недосконалістю механізмів, законів, посадових інструкцій, неконкретних обов'язків, розмитістю відповідальністю тощо.

Це потрібно визнати усім суб'єктам господарювання у суспільстві як даність, константу державного управління. Це потрібно передбачити у законах, законодавчо-нормативних актах для того, щоб ніхто ніколи не знімав із себе відповідальності за недосконалість і невизначеності процесів управління. У даному разі державний службовець, управлінець має оприлюднити дану невизначеність, недосконалість для колективного пошуку шляхів та інструментів її зняття. Розв'язання даних невизначеностей має бути гарантовано моральною відповідальністю посадової особи за невиконання своїх обов'язків. Неоприлюднення недосконалість, невизначеності автоматично призводить до відставки із займаної посади. Раптові, непередбачені зміни у сфері повноважень і відповідальності даного державного службовця мають автоматично призводити до відставки. Процес встановлення ступеня відповідальності державного службовця має бути прописаним у посадових повноваженнях та інших інструкціях.

Висновки. Таким чином, дослідження інструментів гармонізації державного управління в умовах глобальних викликів ХХІ ст. дає підстави для наступних висновків:

1. Існуюча "парадигма прогресу", суспільне виробництво та системи управління ними не розширюють, а звужують придатний для проживання людини простір. Основним викликом сучасності є ігнорування окремими суб'єктами внутрішньої і зовнішньої політики активізації зла, яке виявляється в різноманітних формах, головними з яких є порушення прав людини, ігнорування основного права людини на життя. Основним змістом сучасних викликів є невизначеність механізмів гарантування прав лю-

дини, на що має бути спрямоване державне, корпоративне, громадське управління.

2. Основним інструментом зняття невизначеності й гармонізації державного управління в умовах глобальних викликів має стати замкнутий управлінський цикл, який має забезпечувати безкризовий розвиток на рівнях держави, регіону, підприємства, особистості.

3. Замкнутий управлінський цикл становить собою розробку послідовних етапів: методологічного, аналітичного, цільового, результативного, суб'єктного, ресурсного, рушійного стратегічного й тактичного, гарантій, оцінювання.

4. Основною метою замкнутого управлінського циклу є зняття невизначеностей протягом усього процесу діяльності державного службовця, управлінців різних рівнів. Кожна ланка замкнутого управлінського циклу має будуватися на основі досконалості, тобто невизначеності мають бути зняті повністю.

5. Сучасний етап глобального розвитку характеризується стихійним розвитком, який повністю не контролюється раціональ-

ними, свідомими механізмами управління, що унеможливорює досконалу розробку кожного етапу алгоритму, тому в посадових повноваженнях має бути введена професійна, моральна відповідальність посадової особи, яка має наступати, у першу чергу, за непередбачені відхилення від узятих і наданих повноважень та відповідальності. Процедура моральної відповідальності має бути прописана в Конституції, законах, посадових інструкціях як провідна константа. Введення даної константи у посадові повноваження має забезпечити зняття моральної невизначеності державних службовців.

6. У зв'язку з великим впливом посадових осіб на державний і суспільний розвиток, зростаючою відповідальністю останніх відбір кандидатів на посади у державі і громадянському суспільстві має гарантувати державі і суспільству відбір високоморальних, з достатньою освітою, досвідчених професіоналів.

Процес відбору має регламентуватися, контролюватися і оцінюватися громадянським суспільством та його різноманітними інститутами.

Джерела:

1. Небольсин А.Р. Метафизика прекрасного. Введение в экологию культуры. К.: Паломник. 2003. 224 с.
2. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В.М.Гейця. К.: Ін-т екон. прогнозування. Фенікс, 2003. 1008 с.
3. Мартиненко В.Ф. Державнеуправлінняінвестиційнимпроцесом в Україні: навч. посібн. К.: НАДУ, 2008. 300 с.

УДК 342+061.2(477)

АНАЛІЗ ДЕЯКИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Маріан ТОКАР,
Петро ПЕТРОВСЬКИЙ

Marian Tokar, Petro Petrovskyi. Analysis of some methodological approaches to public organization research in public governance.

The article deals with the possibility of using methodological approaches in the process of practical application of problems of optimization of state assistance to the development of public organizations. Emphasis is placed on the impact of classical and modified methodological approaches to the study of public organization as an institution of civil society. Possibilities of perspective variability of different methods are analyzed. The developed system of methodological approaches is aimed at optimization of the spectrum of public-management aspects of the development of the state and civil society in Ukraine.

Key words: public organization, civil society, institution, research methodology.

Маріан Токар, Петро Петровський. Аналіз деяких методологічних підходів до дослідження громадської організації у сфері державного управління.

У статті розглянуто можливості використання методологічних підходів у процесі застосування на практиці проблем оптимізації державного сприяння розвитку громадських організацій. Акцент робиться на впливі класичних і модифікованих методологічних підходів до дослідження громадської організації як інституції громадянського суспільства. Проаналізовано можливості перспективної варіативності різних методів. Опрацьована система методологічних підходів спрямована на оптимізацію спектру публічно-управлінських аспектів розвитку держави й громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: громадська організація, громадянське суспільство, інституція, методологія дослідження.

В умовах динамічного розвитку публічно-управлінських відносин у демократичному світі й постійного пошуку оптимального шляху розвитку для демократичної держави перед суспільством постає вимоглива завдання сприяння демократичній державі в кращих цивілізаційних традиціях сучасності. Досвід демократичних країн свідчить про те, що легких шляхів не буває, а значить усвідомлене ставлення до трансформації суспільно-політичних відносин і їх адаптації до суспільних запитів є головним завданням політиків, державних службовців, працівників інститутів держави і громадянського суспільства, науковців. Динаміка ж змін змушує державу займатися пошуком методології відношення до вимог часу, до інтересів громадян і сприяти реалізації їх перспективних планів розвитку.

Значна увага в цьому контексті зосереджено сьогодні в сфері суспільних наук, державному

управлінні, політології, соціології та інших наукових секторах, де здійснюється пошук конструктивних відповідей на різні державно-громадські запити, відображені в проблемах державної політики в усіх суспільно-політичних сферах. Відповідним дослідженням, які сприяють формату «оптимізації», притаманна науково-практична багатогранність і структурна взаємозалежність. Це аж ніяк не суперечить усталеним поглядам про пошук варіативних підходів до прояву кращих шляхів розвитку публічно-управлінських відносин і змістом вмотивованою функціональної дистанції між інститутами держави та громадянського суспільства. Більш того, навпаки, це говорить про необхідність використання міждисциплінарних підходів до вирішення ключових завдань динамічного процесу людської життєдіяльності.

Тому й методологічна складова нашого дослідження запозичує значний пласт понятійно-категоріального апарату з системи знань багатьох наукових напрямів, а саме з державного управління, політології, соціології, правознавства, суспільствознавства, історії та інших класичних і новітніх наук. Зрозуміло, що їх знання і подальший розвиток значною мірою впливають на можливість використання ідей та концептів у процесі дослідження конкретних спеціалізованих, у тому числі й таких наукових дисциплін як аналіз державної політики, публічне адміністрування в НУО, адміністративний менеджмент, теорія організації, теорія соціального розвитку, порівняльна політологія, політична регіоналістика, соціальне прогнозування, футурологія, конституційне право, адміністративне право, системний аналіз, кібернетика, теорія складності та багатьох інших.

Вищеназвані та багато інших науково-практичних напрямів, виконуючи свої завдання в комплексному чи в локальному вимірах, налаштовані на очікування певного наслідкового ефекту, який дасть конкретизовану відповідь на актуальні питання зародження, динаміки, варіативності, ефективності, функціональності

й результативності того чи іншого суспільно-державного явища і феномена. Все це сприяє і перспективам процесу оптимізації, тобто вдосконалення, поліпшення, виявленню і впровадженню кращих характерних ознак, інших інноваційних особливостей позитивної еволюції громадянського суспільства і держави в цілому. Одним з таких актуальних питань сучасності, вважаємо, є позиціонування громадської організації в державному конструкті в розвитку системи координат «держава – суспільство».

Перед нами стоїть завдання опрацювати можливість використання методологічних концептів і підходів до осмислення та застосування на практиці проблем оптимізації державного сприяння розвитку громадських організацій і їх місця й ролі в системі публічно-управлінських відносин. Розуміємо, що практика їх сучасного розвитку привносить в життя нове бачення і все нові механізми практичного вдосконалення видів і форм суспільної життєдіяльності. Удосконалення наукових підходів до розвитку людства, місця громадян в соціально-політичному житті в цілому сприяє апробації можливостей використання нових сфер людської діяльності, використання нових виражень матеріальних і нематеріальних ресурсів, поліпшення сфери надання соціальних послуг громадянам, інтеграції зусиль всіх суб'єктів публічно-управлінських відносин для розвитку держави і громадянського суспільства.

У даному випадку, методологія досліджуваної проблеми – це є своєрідний інструментальний конструкт, сукупність методів, або ж цілісна система способів соціальної діяльності інституцій держави і суспільства, вивчення й розвиток їхньої організаційної структури, засобів та методів практичного пізнання дійсності й обґрунтування й впровадження результатів управлінської діяльності. Її комплексне усвідомлення походить із необхідності синтезу багаторівневої методологічної концептуальності, що є вимогою сучасних динамічно змінюваних суспільно-політичних процесів.

Вищенаведені обставини зумовлюють акту-

альність пошуку такого методологічного конструкту, який би сприяв еластичності підходів до оптимізації державної політики у досліджуваній сфері з урахуванням науково-практичного досвіду попередніх підходів та ідей. Тому основу нашої роботи складає методологія, яка адаптована до змісту мети і дослідницьких завдань нашої тематичної роботи.

Починаючи дослідження, відштовхуємося від розуміння принципів можливості методологічної гнучкості, що сприяє кожен раз новому пізнанню багатьох явищ і процесів в державному управлінні та суспільній практиці, дає можливість проаналізувати їх витoki, динаміку розвитку, ефективність і результативність. Вважаємо, що вони є загальноприйнятими для досліджень проблем оптимізації державної політики, тому і носять переважно міждисциплінарний характер.

Адже для вивчення, опрацювання, порівняння й аналізу корисних даних у дослідженні та співставленні їх із авторським баченням методологічного конструкту дослідження важелів державного сприяння розвитку громадських організацій України нами використано й синтезовано низку загальнонаукових, філософських та спеціальних, конкретно-наукових методів. Зокрема, для можливості перспективної варіативності методологічної основи дослідження ми акцентували увагу на модифікації системного та інституціонального методів, композиції синергетики, соціальної діалектики, порівняльного аналізу і синтезу, аналогії, структурно-функціонального методу, методу індукції та дедукції, моделювання, ідентифікації та ін.

Серед найбільш загальнонаукових методів варто зупинитися на аналізі використання *системного методу*. Його авторами-розробниками вважаються Л. фон Берталанфі, Г. Саймон, П. Друкер, А. Чандлер, котрі заклали основи методологічного пояснення системи у багатьох її проявах [3]. Саме Л. фон Берталанфі, на думку вчених, сприяв адаптації системного методу до загальнонаукової площини

й припустив його цінність в аналізі явищ і процесів суспільства та держави [18, с. 14]. Відтак, системний метод є одним із базових для усвідомлення досліджуваної нами проблеми як цілісної системи. При чому, крізь такий дизайн ми пропускаємо декілька взаємопов'язаних явищ системного ряду – держава, суспільство (громадянське суспільство), громадські організації (об'єднання громадян).

В ідеалі під цим методом розуміється механізм дослідження певного об'єкту як системи елементів, які взаємодіють між собою на основі звичних параметрів, але не порушуючи принципи системної цілісності, структурності, множинності та ієрархічності. У нашому випадку дослідження пропонує використання нових моделей взаємодії інституцій держави і суспільства, оптимізацію виявлених особливостей громадських організацій у контексті сучасних умов українського державотворення, в тому числі об'єднань, що представляють громадян національних меншин, а також конкретизацію шляхів державного сприяння розвитку громадських організацій в напрямку еволюції громадянського суспільства.

Варто зазначити, що системний метод широко використовується в державному управлінні. Це загальноприйнята методологія, про аспекти застосування якої писали як зарубіжні, так і українські дослідники. Серед українських дослідників слід назвати науковий доробок таких дослідників як Н. Нижник [17], колектив авторів В. Князєв, І. Надольний, В. Бакуменко та ін. [11], А. Немченко, І. Ніраз [15], П. Петровського [17]. Нами використано також російськомовні праці Ю. Боловінцева [3], І. Блауберг, В. Садовського, Е. Юдіна [2] та ін. У працях останніх знаходимо і значну джерельну базу системного методу дослідження. Авторами здійснюється щоразу нова спроба осмислення й застосування модерних суспільно-технологічних моделей, що спрямовані на оптимізацію всього спектру місця й ролі громадських організацій у державно-управлінських, соціально-економічних та інших аспек-

тах розвитку держави і суспільства.

У даному випадку, системний метод досліджуваної проблеми - це своєрідний інструментальний конструкт, цілісна система способів соціальної діяльності інституцій суспільства і держави, вивчення й розвиток їхньої організаційної структури, засобів та методів практичного пізнання дійсності, обґрунтування і впровадження результатів управлінської діяльності. Її комплексне усвідомлення походить із необхідності синтезу багаторівневої методологічної концептуальності, що є вимогою сучасних динамічно змінюваних суспільно-політичних процесів. Вищенаведені обставини зумовлюють актуальність пошуку такого методологічного конструкту, який би сприяв еластичності підходів до досліджуваної проблеми з урахуванням науково-практичного досвіду попередніх підходів та ідей [24].

Тому варто розглядати методологію, як адаптовану до змісту мети і дослідницьких завдань нашої тематичної роботи конструкцію. На наш погляд, системний метод слугує можливістю перспективної варіативності методологічної основи дослідження. Тому ми акцентували увагу на модифікації системного методу, його композиції з іншими підходами, зокрема синергетики, соціальної діалектики, порівняльного аналізу і синтезу, аналогії, структурно-функціонального методу, методу індукції та дедукції, моделювання, ідентифікації та ін.

Під час дослідження ми розглядали систему громадських організацій у структурно-організаційному розрізі, але нерозривно в загальнонаціональній композиції. Наголосимо, що це динамічна система, яка вказує на її природну особливість та готовність до змін, тобто властиву їй динамічну змінність під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Зовнішня її цілісність при цьому не зазнає особливих змін, а скоріше корегується відповідно до «правил гри», які диктує політичний режим. Тому загалом, вона уявляє собою монолітну систему, групу об'єднань громадян, як сталого, унормовано-

го законодавчо організму, що прийнято вважати представництвом «третього сектору», який, у свою чергу, є своєрідним уособленням класичного розуміння громадянського суспільства.

Внутрішня система представлена власне розгалуженням громадських організацій і досліджується за відповідними видовими критеріями, які й характеризують сутність їхнього практичного функціонування. Це так звана «внутрішньо розчленована структурна цілісність» [1]. Її градація здійснюється згідно з виконанням ними функцій у відповідній системній композиції. Одночасно, метод припускає вивчення змінності (динамічності) системи громадських організацій як в горизонтальному (активність, публічність, функціональність), так і вертикальному напрямку (зростання / зменшення кількості, плюралізм / обмеження діяльності).

Але треба розуміти, що за будь-яких умов система є певною впорядкованістю, організацією, цілісністю взаємопов'язаних між собою системних елементів, а також має здатність до самовідтворення та саморегуляції. Це є головним показником її самодостатності. У контексті нашого дослідження ми розглядаємо системність як стале, разом з тим, самоорганізоване впорядкування мережі громадських організацій у межах певного середовища, яким є як держава, так і суспільство. Одночасно, у цій ситуації, громадські організації виступають їх підсистемою. А роль держави в цьому процесі є не те що вторинною, а скоріше такою, що сприяє її розвитку, підживлює її функціонування правовими та політичними інструментами. При цьому, слід сприймати державу не як інститут, що тотально контролює сектор громадського самоуправління чи диктує односторонньо йому свої правила, а таким, що скоріше узгоджує норми й межі життєдіяльності в громадських організаціях у повній гармонії із запитами демократичного суспільства. Тому вона затверджує і контролює нормативно-правову базу з метою належного функціонування об'єднань громадян і стиму-

лює співпрацю в державотворенні, наданні соціальних та інших послуг.

Відповідно до опису методу ми оперуємо логічним апаратом, найпоширенішими його категоріями, серед яких головними є такі як: «система», «організація», «структура», «управління», «функція», «елемент» та ін. Разом з тим, сучасна динаміка суспільно-політичних процесів і демократичного розвитку в Україні дає сміливість говорити про формування нових конструктивних інституційної співпраці, які можна закласти в основу державної політики. Акцентування уваги на тому, що наше дослідження є наскрізно системним виходить з того, що одиницями (елементами) системи в роботі виступають інституції громадянського суспільства, а саме громадські організації, інституції державної влади, органи місцевого самоврядування, об'єднані територіальні громади як соціальні інститути тощо [25]. Вони взаємодіють між собою в межах цілісної системи, водночас виступаючи й представництвом іншої окремої системи або підсистеми. Відтак, взаємодія основних елементів і забезпечує цілісність системи, що існує в іншій системі і взаємодіє з подібними іншими (наприклад, економічною, культурною і т.д.) [18, с. 107].

Тому, як сказано вище, в дослідженні мережу громадських організацій ми уявляємо окремою системою, яка функціонує відповідно в іншій системі, якою скажімо є держава. Наголосимо, що цей варіант прямої взаємозалежності «держава – громадська організація» не є дихотомним і аж ніяк не означає недемократичний формат підкорення громадських організацій державі (структурно, інституціонально, функціонально), а розуміється виключно у форматі взаємодії елементів (прямій чи зворотній), з одного боку, та як означення національно-державної приналежності, з другого (підсистема системи). Так само, окремими системами можна розглядати державну владу, гілки влади, які в свою чергу можуть одночасно бути її підсистемою. Кожна із систем і підсистем мають свої властивості, які й вирізняють

їх з поміж собі подібних.

Виходячи зі змісту системного методу, який ми розглядаємо серед основоположних, уявляємо центральну в дослідженні систему (громадські організації) як самоорганізовану й самовідтворювану одиницю, яка в процесі постійного та динамічного розвитку стає наділеною новими властивостями, отримує нові можливості для взаємодії з іншими елементами системи, піддає змінам власні організаційно-структурні та функціональні ознаки, сприяє адаптації до умов розвитку суспільно-політичних відносин, розширює перспективи діяльності та співпраці громадських організацій з іншими інституціями держави й суспільства, вдосконалює інституційні особливості.

Отже, досліджувана проблема має всі основні характеристики цілісної системи. Виходимо з того, що громадська організація – це передусім системне утворення, що взаємодіє з багатьма нерозривними (системними) елементами. Розуміння системності в даному контексті дає можливість глибше дослідити сутнісні, діяльнісні, структурно-функціональні, інституційні та інші особливості досліджуваного об'єкту. Тому наголосимо на необхідності вдосконалення системного методу в нашому дослідженні, в якому аналізуватиметься сукупність всіх компонентів як державної політики, так і системи інституцій громадянського суспільства. Єдність інституційної системи тут забезпечується інтеграційними цілями процесу державотворення й сприянням розвитку громадянського суспільства.

Разом із тим, системний метод деталізує багатоаспектність досліджуваної проблеми. На основі відомих підходів, ми б зробили акцент на тих, які є змістовно найближчими нашому дослідженню [16].

Так, наприклад, елементний аспект системного методу сприяє наскрізному вивченню місця й ролі громадських організацій в управлінських, соціальних і політичних процесах, а також усвідомленню ідей та інтересів громадян, які вони захищають. Структурний аспект

виявляє взаємозалежність структурних елементів системи і внутрішньо-організаційну побудову, а функціональний аспект – функціональну складову організацій як інституцій, що виконують певні функції в соціальній системі. Серед інших аспектів – цільовий, ресурсний та комунікативний, які відповідно аналізують цільове призначення організації, її ресурсний потенціал і характер комунікації з іншими елементами системи. У нашому випадку, системний метод оперує й історичним аспектом, який досліджує історичні передумови і традиції громадських об'єднань українців, витоки та поетапність розвитку відповідної системи, тобто мережі громадських організацій.

При вивченні наукової проблеми ми використали й різні етапи системного дослідження, щоб адекватно пояснити досліджувані явища і процеси. А науково-методичні синтезовані підходи, які залишають в центрі уваги системність як таку, дають можливість досліджуваному об'єкту впливати на систему, ефективно користуватися всіма її ознаками й, навіть, досягати результатів структурної оптимізації.

Відтак, сучасні дослідники по-різному підходять до визначення поетапності системного вивчення [15, с. 279]. При вивченні пропонованої наукової проблеми, щоб адекватно пояснити явища і процеси, ми б запропонували використовувати етапи системного дослідження в наступній послідовності. Так, на першому з них здійснюється вивчення ступеня організованості «актора» (громадської організації) як складної системи. Тобто ми аргументуємо, якою мірою можна говорити про громадські організації як цілісну систему. Для цього, зокрема, аналізуються властивості елементів громадянського суспільства – громадських організацій, мережа яких виступає відповідно її підсистемою, з одного боку, а з іншого – сама утворює іншу систему. Дослідженню підлягають і внутрісистемні зв'язки та структурні відмінності, загальний (морфологічний) опис системних елементів.

На другому етапі системного дослідження приділяємо увагу певним правилам і нормам

функціонування громадських організацій, системі законодавчої бази діяльності інституцій, які скеровують до відповідних організованих, колективних дій, що формують певні настанови й поведінкові ознаки «акторів» (функціональний та інформаційний описи). Системний метод також аналізує й чітко визначає рамки певних норм (закони, положення, стратегії, програми, статuti), які забезпечують нормальне функціонування громадських організацій у межах загальнодержавної системи. Врешті, це стосується і громадських організацій національних меншин, які утворюють одночасно окрему підсистему.

Нарешті, третій етап аналізує динаміку розвитку «актора» (громадської організації), мотиви і сам факт створення інституції, її буденну роботу, перспективи подальшої життєдіяльності (генетико-прогностичний опис) [24].

Отже, виходячи з вище наведеного, наголоsumo на ключових позиціях сутнісного вираження системного методу в дослідженнях розвитку громадських організацій. Науково-методичні синтезовані підходи, які залишають в центрі уваги системність як таку, дають можливість досліджуваному об'єкту впливати на систему, ефективно користуватися всіма її ознаками й, навіть, досягати результатів структурної оптимізації.

При цьому, цілком усвідомлюємо, що у змісті управлінської діяльності системний метод ще не став інтеграційним для всіх досліджуваних об'єктів, очевидно через складність впливу на них внутрішніх і зовнішніх чинників [18, с. 15]. Адже, на наш погляд, системний аналіз потребує постійного вдосконалення через швидкоплинність і динаміку розвитку сучасних демократичних відносин, особливо в країнах, які розвиваються. Це стоується і питання оптимізації державної політики, аналізу процесів соціальної самоорганізації, державотворчої взаємодії інституцій держави і суспільства. В умовах інтенсивності сучасних процесів без науково обгрунтованих шляхів вдосконалення державної політики ро-

звіткою будь-якої сфери не матиме необхідного результативного ефекту. Але обмежити обґрунтування місця і ролі громадської організації в державному конструкті виключно системним методом досить складно. Тому важливо простежити процес його взаємодії та модифікації з іншими подібними методами.

Виходячи з того, що в центрі уваги нашого дослідження перебувають проблеми інститутів та інституцій, зокрема громадських організацій, ми оперуємо й *інституційним методом*. Змістовне вираження концепту ми вбачаємо у вивченні місця і ролі нових інституцій у житті українського демократичного суспільства, а також їх взаємодії між собою, участі в суспільно-політичних процесах держави, вмотивованої задіяності в публічній владі тощо. Витоки інституціонального методу сягають давніх часів і лягли в основу теоретичних ідей та підходів багатьох мислителів стародавнього, нового і новітнього часів, і лягли в основу теоретичних ідей і підходів багатьох мислителів, отримавши «широке поширення в соціальних, політичних, економічних науках в останні десятиліття» [28].

Варто зазначити, що він постійно вдосконалюється відповідно до демократичних змін, трансформацій сучасної людської цивілізації, а проблема місця й ролі інституцій у житті держави та суспільства залишається центральною в поглядах українських і світових дослідників. З часом визріла ціла школа інституціоналізму, яка розробила й постійно вдосконалює методологічні парадигми в змісті динаміки суспільно-політичних процесів.

Наголосимо також, що в межах даного методу центральною сутнісною проблемою залишається категоріальна дилема – визначення чітких критеріїв розмежування похідних термінів «інституція» та «інститут». У цьому контексті історія методологічного конструкту показує складний шлях до наукового розуміння і змістовного наповнення важливих понять, які є важливими відправними точками у здійсненні наукових досліджень.

Сучасний міждисциплінарний підхід до да-

ного термінологічного обґрунтування вказує на неоднозначність думок і поглядів дослідників, вчених, теоретиків і практиків. Політолог М.Кармазіна вважає безсистемним використання даної термінології [10, с. 10]. Погоджуємося з цим твердженням і наголосимо, що це несе шкоду не тільки науковим дослідженням, але й практикам – державним службовцям, політикам, громадським діячам, використання якими відповідних понять може сприйматися як незнання або ж низький рівень управлінської культури.

Інституціоналізм як принцип наукового дослідження почав формуватися ще в ХІХ ст. за слугами О. Конта і Г. Спенсера, котрі наділяли феномен «інституту» природними властивостями. М. Вебер та його послідовники, опонуючи «природності» інституту, виводили його функціональні особливості із «штучного» набору рис [27]. Тобто, вони відстоювали думку, що інститути формувалися під тиском людської діяльності, а отже отримали з часом соціальне нашарування. Вже у ХХ ст. проблема інституціоналізму набула нових ознак і теоретично урізноманітнилася. Дж. Хертзлер, У. Гамільтон, Л. Баллард, Г. Барнз, Дж. Фейблман та інші значно розширили коло розуміння інституціональної парадигми [10, с. 11].

Коло проблем, які вивчають інституціоналісти, постійно стає змістовно об'ємнішим. Все частіше основоположники методу цілеспрямовано досліджували різні інституціоналістські прояви людської життєдіяльності – економічний лібералізм (А. Сміт), суспільний вибір (Дж. Бьюкенен), управління бюрократичних структур (М. Вебер), економічні процеси та еволюція суспільного устрою (Т. Веблен) тощо [18, с. 104 – 105]. Останній із названого напрям акцентував увагу й на процесі природного відбору соціальних інститутів. Цікавим для нас видається й підхід, згідно з яким головна увага в розвитку суспільних відносин приділяється аналізу суті соціальних інститутів у структурному розумінні інституту-організації (І. Пригожин, І. Стенгерс, О. Богданов та ін.) [8]. А

М.Дюверже вказував, що «соціальний інститут» можна позначати як «сукупності ідей, вірувань, звичаїв, які складають впорядковану і організовану цілісність» [6].

Цікавою є думка й інших американських та європейських учених, ідейні переконання яких щодо правомірності використання термінів «інститут» та «інституція» по відношенню до, скажімо, нашого феномену – «громадська організація» сучасні дослідники інституційного підходу згрупували в чотири категоріальні напрямки [26]. Ми ж зі свого боку, виходячи з аналізу різноманітних підходів, беремо за основу думку про те, що організованою формою об'єднання громадян є візуалізація структурної «інституції».

Слід підкреслити, що парадигма інституційного розуміння досліджуваної проблеми в останні десятиліття не обмежується виключно форматом структурно-правової діяльності органів державної влади. Враховуючи поширену думку, що інституції, які здійснюють управлінську діяльність є власне соціальними інститутами, то даний метод включає в себе також вивчення процесу інституціонального становлення структур громадянського суспільства, і громадських організацій зокрема.

Так склалася доля України, що демократичні інституції типу незалежних від держави об'єднань громадян не мали достатнього історичного досвіду. І цьому є логічні пояснення, які можемо аргументувати відсутністю належних демократичних умов для розвитку суспільних відносин, проблем становлення відповідного владного режиму, законодавчого підґрунтя його функціонування. З початку ж державної незалежності Україні відбувається процес нового інституційного творення. Поряд з багатьма новими інституційно-організаційними структурами, які виникали в умовах посттоталітарного розвитку, з'явився новий суб'єкт суспільно-політичних відносин і державної політики – громадська організація як незалежна від уряду і політичної влади соціальна інституція. У час, коли ще радянська номенклатура

тримала владу в своїх руках, їх ще називали «неформальними» організаціями, ніби підкреслюючи, що ті, які перебували на службі у тоталітарної (авторитарної) держави за своєю функціональною суттю були формальними. Але на початку 1990-х років за інституцією «громадська організація» відразу закріпилося одне з провідних місць у конструкті нового демократичного явища – громадянського суспільства. Визнаючи на всіх адміністративно-управлінських і публічно-правових рівнях демократичний шлях розвитку України, всі гілки влади, суспільство загалом взяли на себе відповідальність за виконання курсу трансформації політичної системи. Відповідно вибудовувалася й державна політика у всіх сферах, в якій, на думку авторитетного дослідника Н. Ільченко, «на перший план виходять такі параметри... як історичні традиції, менталітет, система ціннісних настанов, рівень правосвідомості» [8]. Такий стан дозволяє говорити про логіку динамічного поступу демократії в Україні, яка є природним виявом цивілізованості суспільно-політичної культури українців.

У процесі подальшої демократизації суспільство зрощує поживні характеристики інституційного розвитку. Тому в сучасних умовах серед ключових поглядових позицій інституціоналістів варто звернути увагу на такі дослідницькі проблеми як: поняття інституцій громадянського суспільства, структура й функції цих інституцій, об'єктивні та суб'єктивні умови їх функціонування, місце і роль інституцій громадянського суспільства у політичній системі суспільства, громадські організації як фактор реалізації інтересів громадян, взаємодія інституцій з організаціями економічної, соціальної і духовної специфіки громадянського життя, перспективи розвитку інституцій громадянського суспільства, основні напрями вдосконалення їх діяльності та взаємодії з владою.

Інституційний метод використовується нами також для виявлення стійких форм міжінституційної взаємодії та інструментів сприяння дер-

жавної політики розвитку громадських організацій, унормування їхніх управлінських амбіцій. При тому, що Н. Ільченко цілком справедливо вказує на продуктивність інституційного підходу під час вивчення «сучасних практик функціонування державних установ і організацій» [8], гадаємо є перспективи дзеркального відображення і в системі громадських організацій, де також є ймовірність використання механізмів удосконалення управлінської діяльності в змісті громадських інститутів.

Важливо розуміти, що кінцева фаза методу – інституціоналізація – має конкретно-прикладний аспект наукового вивчення і дає можливість впливати на оптимізацію управлінських особливостей досліджуваних феноменів та актуалізувати роль інституцій у державотворчому процесі незалежно від того, який сектор – державний чи громадський – вони представляють. Відтак, його використання є цінним для постійного вдосконалення публічної політики й усвідомлення ролі в ній громадських організацій.

Розмірковуючи над цим, спробуємо пояснити своє бачення важливості методологічної чіткості у визначенні інституційності громадської організації. Уже говорилося, що громадянське суспільство не можна розглядати як звичайний набір демократичних механізмів, інституцій і структур. Воно є насамперед – вільним і публічним середовищем, у якому громадяни відчувають себе не просто формально існуючою, а дієво потрібною його ланкою, акторами публічної життєдіяльності, ініціаторами й реалізаторами соціальних, суспільних інтересів, учасниками життєво необхідних суспільно-державних процесів тощо. У даному контексті розміркуємо з приводу соціального призначення громадських організацій крізь призму інституціонального розуміння цього поняття.

Загалом, аби розібратися в інституціональному позиціонуванні громадської організації в демократичному середовищі, варто знайти відповідь на низку теоретико-методологічних питань, серед яких, виходячи з нашої теми,

стрижневою є сутнісне розмежування термінологічних похідних понять «інститут» та «інституція», про що акцентувалося вище. Як бачимо, відсутність однозначних відповідей у науковому середовищі на низку актуальних питань теоретичного та практичного значення ускладнює ефект розуміння сутності й функціональності певних явищ і процесів, а тому змушує до подальшого пошуку оптимальних варіантів їх визначення. Для змістовної міждисциплінарної варіативності це є принципова дилема, оскільки вимагає обережного підходу не стільки до ідеї про спотворення термінів, скільки до чітко аргументованого й змістовно наповненого категоріального визначення, яке повинне мати прикладний характер.

Сучасний розвиток демократії в Україні, її стратегічний поворот у напрямку децентралізації загальнодержавної системи управління, вимагають від суб'єктів державно-суспільних відносин чіткого оперування набором категорій, що виступають інструментами розв'язання значних питань управлінської діяльності громадських організацій та загалом перспектив розвитку громадянського суспільства. Багатоманітна наукова школа інституціоналістів заклала фундамент теоретичному вивченню різнобічних проявів інституціонального розвитку як структурних одиниць суспільства і держави, так і процесу в цілому, що з цим пов'язаний.

Ідеї класиків і послідовників інституціоналізму продовжують вдосконалюватися, узгоджується понятійний апарат, змістовно насичуються обґрунтування, обговорюються міждисциплінарні критерії. Принаймні економічний, політологічний, соціологічний та державно-управлінський наукові вектори вивчення проблеми є провідними й різноманітними водночас у розвитку відповідних світоглядних позицій. І в залежності від цих факторів, на нашу думку, визначається пріоритетність розуміння відповідної термінології.

Саме у колі названих науково-практичних спрямувань зосереджений потенціал вивчення

сучасного стану та перспектив у майбутньому важливого для людської цивілізації публічно-управлінського інструменту – громадської організації як інституції громадянського суспільства, яке в свою чергу є важливим інститутом демократії. Але, нам видається, було б справедливим поглянути на проблему соціальної ролі громадської організації через інституціональне її розуміння, переваги інтересів громадянського суспільства і його соціальної природи. Проте, у цьому ж контексті, варто застерегти від процесу надмірної інституціоналізації, яка може привести до втрати сутності демократичної ролі громадської організації [23].

Для публічно-управлінської сфери важливим є обґрунтування чітких критеріїв розмежування термінів «інститут» та «інституція» й правомірності їх прикладного застосування. На основі вивчення багатоманітності поглядів щодо сутнісної складової дилеми [10] розрізняємо щонайменше три типологічні групи інституціонального розуміння громадської організації:

1) *ГО – інститут / інституція*. Перша група у своєму змісті фокусує два підходи – синонімічний і дериваційний. Перший з них наголошує на взаємозамінності термінів. Ми б назвали це «синонімічним» обґрунтуванням при їх одночасному вживанні. Тут відчутним є зрощення понять, їх ототожнення, подекуди усвідомлене ігнорування сутнісної варіативності. Для прихильників цієї версії не є принциповою увага (за винятком окремих випадків) щодо правильності застосування на практиці термінів «інститут» та «інституція», а їх трактування при цьому є майже однаковим та, водночас, хаотичним. Тому можна часто зустріти у працях пояснення громадської організації як інституції, так й інституту громадянського суспільства одночасно з обґрунтуванням таких інститутів як інститут президентства, церкви, сім'ї і т.д. Частково тут збігаються думки як багатьох економістів, так і політологів, соціологів [14]. Складовою їхньої мотивації виступає лаконічність, спрощення категоріального апарату, недопущення методологічної

плутанини, тематичних ускладнень там, де цього не вимагають науково-практичні підходи.

Існує й діаметрально протилежне тлумачення (другий підхід). Воно полягає у поясненні термінів при їх подібності звучання й майже однакового написання слів, але за змістом є багатозначним і принципово відмінним один від одного. Цей напрям є одним із поширених у суспільних науках, зокрема в державному управлінні й активно прогресує в Україні. Його прихильники застосовують на практиці обидва терміни «інститут» та «інституція», при цьому їхнє трактування подають із змістовною різницею. Більше того, й у межах цього спрямування існують дискусійні діаметрально протилежні визначення.

На перший погляд здається, що ця група пояснень є найбільш складною та запутаною. Так, одні вважають, що поняття «інституція» зосереджує в своїй суті звичаї, традиції, порядки, а «інститут» – це установа, організація, що закріплює, реалізовує вищенаведене своєю діяльністю [9]. Інші ж переконані, акцентуючи при цьому на соціальному призначенні предметної проблеми, що «інститутом» є унормована традиціями інституційна форма організації – сім'я, мораль, церква, школа, наука, приватна власність, територіальна громада, і навіть громадянське суспільство, а от «інституціями» – безпосередньо установи (передусім, державні) та організації (ГО тощо) [21]. Такі погляди мотивуються відмовою в науковій лексиці від побутового сприйняття суспільно значимих явищ і процесів, які уніфіковано позначають терміном «інститут», змістовно ціннісною варіативністю кожної з категорій, протидією копіюванню російської (радянської) термінології.

2) *ГО – інститут*. Друга група інституціонального розуміння «громадської організації» обґрунтовує логіку вживання у всіх відповідних значеннях виключно терміну «інститут». У даному випадку прихильники цієї тези використовують на практиці єдине уніфіковане визначення до всіх інституціональних проявів. Тобто, термін «інституція»

майже не вживається, а для сутнісного розуміння звичаїв, традицій, норм, структурних організаційних форм, елементності політичної системи і т.д. застосовується поняття «інститут» [20]. Мотивацією такого визначення є усталена категорія, яка вже з часом стала науковою традицією для позначення відповідних понять і створення нових категорій є зайвим. Відповідно, громадська організація безальтернативно зветься інститутом громадянського суспільства, інститутом демократії тощо.

3) *ГО – інституція*. Третя група у переважній більшості випадків використовує виключно термін «інституція». Прихильники цього напрямку вживають на практиці відповідно це єдине уніфіковане визначення до всіх інституціональних проявів, яке вважають сучасним, модерним означенням структурно-організаційних одиниць як держави, так і громадянського суспільства, а також певних звичаїв, норм, законів і широко трактують визначення їхньої інституціоналізації [12]. Мотивацією такого розуміння є категоріальна інновація, модернізований підхід до нового бачення відповідних явищ і процесів, відхід від застарілих понятійних форм.

Слід зазначити, що принципова різниця у трактуванні названих понять криється у міждисциплінарній варіативності, оскільки нарізно виявляє змістовне наповнення функціональних особливостей структурних одиниць в економіці, праві, політології, державному управлінні [22]. Причини виникнення такої широкої категоріальної дискусії пояснюють і невдалим перекладом іншомовних слів та міжмовною неоднозначністю етимологічно споріднених одиниць [7]. Припускаємо, що всі названі варіанти мають право на життя, але виключно у відповідних аргументованих межах, чому сприяє міждисциплінарність інституціоналізму. Ми ж акцентуємо увагу на виділенні з поміж інших предметних властивостей категоріальної дилеми феномену громадської організації. Тому, враховуючи складність сучасних суспільних трансформацій та

постійно зростаюче значення громадянського суспільства і його елементів, шукаємо оптимальні шляхи вдосконалення змісту й форми соціальної та демократичної ролі акторів державно-суспільних відносин.

Виходячи з аналізу різноманітних підходів інституціоналізму крізь призму публічно-управлінських важелів та державотворчого значення розвитку громадянського суспільства, беремо за основу думку про те, що організаційною формою об'єднання громадян є візуалізація структурної соціальної одиниці – «інституції». Це специфічна і певною мірою абстрактна категорія, яка одночасно є і певною організуючою ідеєю, формою регулювання громадської діяльності, виробленням суспільно активної колективної поведінки громадян. На нашу думку, розуміння «інституції» як певної соціально організованої структури, установи, організації виходить із процесу формалізації групових інтересів і цінностей, а також суспільно-прагматичної інституціоналізації. Таким чином, уявляємо громадську організацію інституцією громадянського суспільства, що виконує ключові соціальні та демократичні ролі в суспільно-державному конструкті [23, с. 67 – 68].

Сьогодні таке позиціонування, у тому числі через методологічну «казуїстику», недооцінене державною політикою, оскільки розглядається поза стандартною інституційною системністю через хаотичну природу її соціальної самоорганізації. Фактично, науково нині громадську організацію як таку розглядають на певній відстані від інституціональної форми через їх слабку формалізацію, а тому наділяють обмеженим статусом елементу громадянського суспільства як інституту демократії. Однак останнім часом соціальна та демократична роль організованих форм суспільно-корисної громадської діяльності зростає і цей процес буде тільки поглиблюватися. Відповідно, ускладнення суспільно-політичних процесів, з одного боку, й поява нових форм і видів людської взаємодії та публічно-управлінської діяльності,

з другого боку, породжуватиме появу нових структурних утворень, які виступатимуть центрами акумуляції та захисту громадянських інтересів. Відтак, на нашу думку, розширюватиметься можливість пізнання потенціалу громадських організацій у змісті їхньої публічно-управлінської діяльності, що сприятиме виконанню ними значного кола практичних суспільно значимих завдань.

Ще один важливий для нашого дослідження підхід – *метод соціальної діалектики*. Він безпосередньо лягає в основу нашої роботи, оскільки дає можливість усвідомлено підійти до сприйняття явищ і процесів розвитку держави та суспільства крізь систему реально існуючих та динамічно змінних зв'язків і взаємодій. У даному контексті ми беремо до уваги інституції держави і суспільства, зокрема громадські організації, їх взаємозалежність та природну зацікавленість у суспільно-політичному розвитку, місце та роль у державному середовищі, вплив на суспільні сфери людської життєдіяльності. На наш погляд, використання даного методу можна розглядати і в ширшому контексті.

Беручи до уваги державно-управлінську складову та необхідність постійної комунікації інституцій держави і суспільства для отримання позитивного результату, є можливість прослідкувати й зовнішні їх зв'язки, тобто характер взаємовпливу не тільки на політичні і соціальні явища й процеси, а й на правові, економічні, культурно-духовні, освітньо-виховні. Ці відносини (зв'язки, взаємодії) у комплексі ми розглядаємо як інтеграційні в змісті досягнення консолідованих державотворчих цілей, в яких зацікавлена як держава, так і громадянське суспільство, а також як певна природна, хоч і не стабільна, тенденція розвитку державно-суспільних відносин. Усе це разом лягає в основу ефективної державної політики, яка застосовує кращі характеристики управлінського досвіду.

Метод соціальної діалектики також цілком виправдано сприяє дослідженню суспільних явищ у їх динамічному розвитку, поетапності,

певній системності відповідних причин, що впливають на змінність. Особливо важливим є його застосування при оцінці перехідних суспільно-політичних процесів, пов'язаних із загальною кризою суспільства, політичними чи економічними катаклізмами, революційними змінами, викликами перед загрозою національній безпеці держави, неузгодженими владою із суспільством змінами політичних режимів тощо [13].

Отже, як видно, цей підхід відслідковує змінність не тільки у стабільному соціальному середовищі, а й у складних перехідних. Останні можуть породжувати щоразу нові та складні елементи зв'язків і взаємодії структурних частин, якими в нашому випадку виступають інституції держави і суспільства. Поява нових елементів може бути різноманітною. Їхня сутність ускладнюється одночасно із ускладненням політичних процесів. Разом із тим, соціальна діалектика розглядається нами в цій диспозиції як розвиток суспільних ідей, що виникають особливо в час масових соціальних конфліктів. В Україні лише за останні тридцять років таких історичних випадків було щонайменше три (1989 – 1991 рр., 2004 – 2005 рр., 2013 – 2014 рр.).

Так само й державна політика реалізовується в силу конкретних умов середовища та складностей відповідних зв'язків і взаємодії суб'єктів суспільно-політичного процесу, враховуючи відповідний зміст діяльності всіх суб'єктів, які зацікавлені у розвитку публічно-управлінських відносин.

Врешті, громадські організації в розвиненому громадянському суспільстві можуть взяти на себе роль суб'єкта зв'язків і взаємодії, тобто виконувати безпосередньо посередницьку функцію в державі. Але це можливо лише у тому разі, коли реальні умови суспільного розвитку перебувають у стабільному форматі узгодженої взаємодії держави і суспільства, виконують почасти їх соціальні та інші замовлення, слугують ефективним представництвом інтересів громадян. У цьому і полягає, на нашу

думку, й суть соціальної діалектики як механізму знаходження протиріч, виявлення причин і закономірних зв'язків у конкретному реальному контексті. Відтак, можемо отримати необхідні достовірні знання у досліджуваних державно-суспільних процесах.

Досвід пізнання людської життєдіяльності та постійне його вдосконалення в процесі розвитку державно-суспільних відносин сприяє динамічній еволюції структурно-інституційних та сутнісно-функціональних властивостей головних акторів держави. Щоб проаналізувати особливості можливої оптимізації системи державної політики у сфері підтримки розвитку громадських організацій в Україні ми використали *метод порівняльного аналізу і синтезу* [4]. Науковий аналіз конкретизує й відмежовує досліджувані явища і процеси від інших подібних, що дає можливість більш чітко і якісно оцінити той чи інший феномен. В змісті нашого дослідження, наприклад, такому зрізу підлягають організаційно-управлінські особливості діяльності громадських організацій, джерела їх фінансування, публічна активність та ін. Разом з тим, наголосимо, що ця «окремішність» є лише дослідницькою лабораторною вправою і не більше, оскільки всі елементи досліджуваного об'єкту надзвичайно пов'язані між собою і є нерозривними апріорі. Внаслідок цього вони синтезуються, тобто аналізують взаємозв'язок і взаємодії з іншими елементами.

У нашому дослідженні метод аналізу і синтезу ми розглядаємо в нерозривній цілості, оскільки вважаємо, що інституції держави та суспільства також перебувають у постійній і тісній взаємодії (якість цього процесу тут не є визначальною – *Авт.*), а вивчення процесу оптимізації державної політики сприяння розвитку громадських організацій є цілісним феноменом. При аналізі державної політики ми осмислюємо особливості реальних умов і можливостей її реалізації в напрямку сприяння розвитку об'єднань громадян, специфіки її варіативності, а найважливіше – ефективності для практичної їм допомоги. Синтезуючи ж усі обставини ми

отримуємо цілісну картину про характер, динаміку і результативність ефекту державного сприяння громадським організаціям в конкретних умовах суспільно-політичного розвитку.

Разом із тим, метод аналізу і синтезу за сутністю подібний на інший різновид наукового пізнання, що також походить із загальнонаукової групи – *метод аналогії* [18, с. 45]. У роботі ми використали його для отримання цілісної інформації про суть і властивості нових порівнювальних явищ, зокрема причин виникнення та джерел фінансування громадських організацій, їх вмотивованої співпраці з органами державної влади і органами місцевого самоврядування, розширення можливостей співробітництва на міжнародній арені тощо. Тобто, у даному дослідженні ми не обмежувалися виключно пошуком аналогій, а намагалися дати кожному явищу чи процесу змістовну оцінку. Загалом, метод порівняльного аналізу і синтезу є надзвичайно корисним для нашого дослідження, оскільки дає можливість виявити спільні та відмінні риси і ознаки громадських організацій України в порівнянні з іншими подібними об'єднаннями громадян у сусідніх європейських країнах, а також визначити характерні особливості досвіду, який став би в нагоді життєдіяльності громадських організацій в Україні, в тому числі на регіональному рівні.

Слід скористатися у дослідженні й таким складовим механізмом порівняльного аналізу як *сегментація*, яка слугує можливістю розподілення чогось цілісного на виділення з них якоїсь частини для проведення емпіричних експериментів. Таким чином, внаслідок порівняння досліджуваних елементів ми отримуємо відповідь на наявність чи відсутність однотипних або ж багаторівневих явищ, нових феноменів тощо. У даному контексті сегментація припускає аналіз окремих складових частин цілого досліджуваного об'єкту. До прикладу, вивчаючи організаційно-управлінські складові або принципи публічного адміністрування в діяльності громадських організацій, ми порів-

нюємо характеристики функціональної спроможності громадських лідерів, управлінський потенціал керівників громадських організацій, формат громадських еліт і таке інше. Такий сегментарний підхід дає можливість отримати реальну картину розвитку державно-суспільних відносин і більш-менш об'єктивно оцінити перспективи вмотивованих амбіцій представників соціуму на народовладдя.

Об'єктивне вивчення реального розвитку системи громадських організацій та сприяння їх динамічній життєдіяльності є серед головних завдань нашого дослідження. Запорукою їх вирішення є використання і *структурно-функціонального методу* [19]. В його змісті закладено аналіз безпосередньої діяльності громадських організацій через призму інституціональних інтересів громадян, а відтак – виконання ними колективних функцій. Теоретико-методологічні джерела цього підходу сягають теорії соціальної дії (М. Вебер, П. Сорокін, Т. Парсонс), що передбачає мотивацію суб'єкта, що діє (індивіда, групи, організації) та орієнтацію на минулу, теперішню або очікувану в майбутньому поведінку інших суб'єктів, що діють.

Логіка дослідження скеровує нас до того, що необхідним є вивчення та аналіз об'єктивних умов громадської діяльності людей, роль і місце в цьому громадських організацій, вплив на ці процеси різноманітних чинників (соціальних, культурних, економічних, політичних). Головною у даному контексті є система орієнтирів, цінностей і переконань, що рухають людьми в контексті своєї громадянської позиції та спонукають їх до формування певного стилю громадської поведінки і культури комунікацій. Вони визначають подальший формат відносин як в середині інституцій, так і поза ними, зокрема і у взаємодії з іншими інституціями держави і суспільства.

Відтак, випрацювується певна мотиваційна система громадян, вивчення якої сприяє пізнанню особливостей досліджуваних суб'єктів, психологічних та інших їх якостей, інтересів, пріоритетів, а також зміст їх цілес-

прямованої діяльності та взаємодії з іншими суб'єктами, значення в об'єктивних і суб'єктивних суспільно-політичних процесах. Найцінніше, що структурно-функціональний метод дає можливість виявити причини соціальних протиріч, які є збудниками вмотивованої соціальної дії людини й при уважному аналізі унеможливити або ж взагалі не допустити виникнення суспільно-політичних конфліктів, що можуть мати складні, а то і катастрофічні наслідки для держави і суспільства (кризи, революції, війни).

Дана методологія встановлює певні «структурні рамки» та «функціональні особливості» й вивчає прямі і зворотні зв'язки (вглиб і вшир) між різними елементами центрального об'єкту, що органічно вписується у дослідження такої інституції громадянського суспільства як громадська організація. А відтак, методологічному скануванню підлягають також характер міжособистісних відносин між учасниками об'єднань громадян, функції і роль в суспільстві громадських організацій, методи, шляхи і способи оптимізації ефективності їх діяльності, взаємодії з іншими подібними інститутами.

Згідно із даним методологічним підходом досліджувана інституція вивчається через аналіз функціонування всіх його структурних елементів. Тобто всі його елементи підлягають прискіпливій оцінці з точки зору їх організаційної сталості, структурно-функціональної стабільності, рольової ефективності та, врешті-решт, відповідного місця і ролі в загальнонаціональній інституціональній системі. Логіка підходу вказує на важливість стабільної структурно-функціональної системи для динамічного розвитку мережі громадських організацій та ефективної спроможності впливати на суспільно-політичні виклики державотворчих процесів. Тому науково-практичні принципи дослідження крізь зміст структурно-функціональної методології часто використовуються при аналізі чисельних суспільно-політичних явищ і процесів.

Значне підсилення дослідженню дає за-

стосування *індуктивного і дедуктивного методу* [18, с. 45]. Проблема оптимізації державної політики сприяння розвитку громадських організацій в Україні виходить із щонайменше двох, на наш погляд, аспектів. Перший – це динаміка розвитку системи об'єднань громадян упродовж новітньої історії держави, яка прослідковується у емпіричних даних соціологічних та політологічних центрів, громадських агенцій та організацій, індивідуальних і колективних дослідженнях учених, статистичних відомствах органів державної влади. А другий – у необхідності пошуку кращих шляхів державної взаємодії із інституціями громадянського суспільства, й зокрема громадськими організаціями, та демократичного сприяння їхньої діяльності. Згаданий метод є своєрідним процесом статистичної фіксації даних про громадські організації, опрацювання та аналізу отриманих даних і врешті їх систематизації. На виході, цей продукт має мати узагальнений та науково обґрунтований кінцевий вигляд, який можна використовувати для підготовки аналітичних записок і подань для зацікавлених органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських слухань тощо. Іншими словами, цінність даного методу полягає в емпіриці даних, у верифікації функціональних цінностей громадських організацій. Проблема ж об'єктивності цих даних розрізняється фахівцями за допомогою певних інструментів, в рамках спеціалізованого застосування умовиводів індукції.

Дедуктивний метод слугує контрольним маневром дослідження для уточнення або перевірки достовірності індуктивних результатів. Вибравши для контрольного експерименту один із складових елементів, що формував цілісність прикінцевих індуктивних результатів, можна отримати підтвердження або ж заперечення їх правильності. Під час нашого дослідження ми використали цей дослідницький приклад в поєднанні з методом конкретних ситуацій (*case study*) з метою аналізу впливовості регіональних громадських організацій на

вирішення проблем місцевого значення.

Пропонована дослідницька робота за своїм характером спрямована на поширення отриманих результатів на найближчу перспективу, тобто на оптимізацію державної політики й майбутнє розвитку системи громадських організацій в Україні, а отже екстраполяції даних на основі відповідних припущень та гіпотез. Це є формат короткострокового прогностичного підходу, який базується на цілком реальних і ймовірних даних.

Відповідно, сучасні дослідження в царині державного управління важко уявити без *методу моделювання*. Його характерною ознакою є творча новизна, відтворення нових властивостей досліджуваного об'єкту в перспективному конструкті або новій моделі. У нашій роботі конструкт форми взаємного сприяння інституцій держави і суспільства є авторською розробкою. Нами також змодельовано «піраміду інституціональної єдності» та інші авторські розробки, які подаються як дослідницькі пропозиції оптимізації державної політики сприяння розвитку громадських організацій в Україні на сучасному етапі розвитку держави. Розроблені моделі слугують одночасно і експериментальним майданчиком для подальшого вдосконалення системи державного управління, оптимізації взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднаних територіальних громад та громадських організацій.

Важливо усвідомлювати, що дані конструкти визрівають при аналізі конкретних суспільно-політичних ситуацій, а причинно-наслідкові моделі, які їх продовжують, фіксують об'єктивні зв'язки та взаємодії як між різними соціальними явищами загалом, так і окремими інституціями держави і суспільства, зокрема. Виходячи з цього, метод моделювання є одним із найважливіших проявів практичного вираження дослідження оптимізації багатоманітності державної політики і його використання не повинне вступати в принципове протиріччя з основною метою дослідження.

Отже, опрацьована система методологічних підходів, які ми враховуємо в даному дослідженні, сприяє розкриттю базових положень та наукових припущень і дозволяє окреслити основні напрями оптимізації державної політики сприяння розвитку громадських організацій в Україні.

Джерела:

1. Анализ социальных процессов. *Центр управления финансами: Center YF*. 2019. URL: <https://center-yf.ru/data/Marketologu/analiz-socialnyh-processov.php>
2. Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности. М.: Знание, 1969. 48 с.
3. Боловинцев Ю. А. Системный подход к исследованию планирования стратегической деятельности организации. *Современная наука: Серия «Экономика и Право»*. № 11 – 12. 2015. VIP Studio. Info. URL: <http://www.vipstd.ru/nauteh/index.php/ru/---ep15-11/1803-a>.
4. Гудков П.А. Методы сравнительного анализа: Учеб. пособие. Пенза: Изд-во Пенз. гос. ун-та, 2008. С. 3 – 4.
5. Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми: монографія / В. М. Князев, І. Ф. Надольний, В. Д. Бакуменко та ін. К.: Вид-во НАДУ – Міленіум, 2003. 320 с.
6. Дюверже М. Политические институты и конституционное право. Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. 2: Зарубежная политическая мысль. XX в. / Нац. обществ.-науч. фонд. Акад. полит. наук; Руководитель проекта Г. Ю. Семегин и др.; Ред. науч. совет: пред. совста Г.Ю. Семегин и др. М.: Мысль, 1997. С. 644.
7. Загороднюк А. С. Проблеми англо-українського юридичного перекладу латинізму «institution» (на матеріалі «Звіту громадського моніторингу виконання порядку денного Асоціації Україна-ЄС»). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологічна». Випуск 55. 2015. С. 96 – 98. URL: <https://lingvj.oa.edu.ua/articles/2015/n55/36.pdf>
8. Ільченко Н.М. Методологія дослідження проблем державного управління: інституціональний підхід. *Актуальні проблеми державного управління*. 2011. № 1 (39). URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-1/doc/1/06.pdf>.
9. Іншаков О. В., Фролов Д. П. Інституція – ключ до розуміння економічних інститутів. *Економічна теорія*. 2011. № 1. С. 52 – 62.
10. Кармазіна М., Шурбована О. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 10 – 19. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/9611>.
11. Князев В.М., Надольний І.Ф., Бакуменко В.Д. та ін. Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми: монографія. К.: Вид-во НАДУ – Міленіум, 2003. 320 с.
12. Колодій А. Ф. Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях. *Вісник Львівського ун-ту*. Сер.: філософсько-політологічні студії. 2010. № 1. С. 60 – 69.
13. Лавриненко В.Н. Метод социальной диалектики в политических исследованиях. *Знание. Понимание. Умение*. 2012. № 4. С. 324 – 326.
14. Лозинська Т. М. До проблеми вживання термінів «інститут» і «інституція» в контексті інституціонального аналізу. *Бізнес інформ*. 2014. № 7. С. 8 – 13.

15. Немченко А. Б., Ніраз І. В. Методологія системного підходу в управлінні організацією. *Наукові записки Кіровоградського національного технічного університету*. Вип. 10. Ч. 1. Кіровоград: КНТУ, 2010. С. 275 – 280.
16. Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління. К.: Вид-во УАДУ, 1998. 160 с.
17. Петровський П. М. Гуманітарний ресурс демократизації державного управління України: теоретико-методологічний аспект. Львів, 2012. 212 с.
18. Петровський П. М. Методологія наукового дослідження в галузі державного управління: навч. посіб. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2015. 240 с.
19. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / под ред. Е.Ю. Мелешкиной. М.: ИНФРА-М, 2001. С. 34.
20. Поченчук Г.М. Роль категоріального визначення інституту в інституціональних дослідженнях. *Економічний аналіз*. 2015. Том 21. № 1. С. 6 – 14. URL: https://www.econa.org.ua/index.php/econa/article/view/883/pdf_442.
21. Савка В.Є. Соціальний інститут/соціальна інституція: спроба термінологічного розмежування та визначення. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: зб. наук. праць. Х.: ВЦ ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. Вип. 15. С. 158 – 162.
22. Сисоев О.В. Поняття «інститут» та «інституція»: економічний контекст. *Вісник Запорізького національного університету*. Економічні науки. 2014. № 3. С. 140 – 149. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_eco_2014_3_18.
23. Токар М. Ю. Актуальність соціальної ролі громадської організації крізь її інституціональне розуміння. *Проблеми розвитку публічного управління в Україні: Матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю* (м. Львів, 11 – 12 квітня 2019 р.) / за наук. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2019. С. 64 – 68. URL: http://www.lvivacademy.com/download_2019/konferenciya_2019/konf_2019.pdf
24. Токар М. Ю. Застосування системного методу в дослідженнях розвитку громадських організацій. *Теорія та практика державного управління*: зб. наук. пр. Харків: Вид-во ХарПІДУ НАДУ «Магістр», 2019. Вип. 1 (64). С. 63 – 69.
25. Токар М. Ю. Можливості співпраці громадської організації з об'єднаною територіальною громадою. *Публічне управління XXI століття: синтез науки та практики: Збірник тез XIX Міжнародного наукового конгресу* (м. Харків, 19 квітня 2019 р.). Харків: ХарПІДУ НАДУ «Магістр», 2019. С. 177 – 180. URL: http://kbuara.kharkov.ua/e-book/conf/2019-2/2019_02.pdf
26. Федорчак О. Проблема наукового визначення категорій «інститут» та «інституція» та її управлінське значення. *Актуальні проблеми державного управління*. 2016. № 4 (68). С. 50 – 52.
27. Чекменева Т.Г. Теория и методология познания в трудах классиков социологии: О.Конт, Г. Спенсер, Э. Дюркгейм, М. Вебер. *Вестник Воронежского государственного технического университета*. Воронеж, 2011. Т. 7, № 12 – 13. С. 60 – 62.
28. Шашина Э.С. Институциональный подход как методологический инструмент исследования управления человеческим капиталом. *Транспортное дело России*. 2016. № 6. С. 123.

УДК 321.7.001.36

ФОРМИ УЧАСТІ МОЛОДІ У МІСЦЕВОМУ САМОВРЯДУВАННІ

Віталій ДУПИН

Vitalij Dupyn. Forms of youth participation in local self-government.

Today, in order to achieve real participation of young people in local life, mechanisms such as education on participation in (student, local) self-government, informing youth, introduction of e-governance, launching and promoting of youth mass media, support of youth volunteer movement, youth organizations, involvement of young people in the activities of non-state institutions and political parties.

Key words: local government, young, municipal law.

Віталій Дупин. Форми участі молоді у місцевому самоврядуванні.

Сьогодні для досягнення реальної участі молоді в місцевому житті існують такі механізми, як освіта щодо участі в (студентському, місцевому) самоврядуванні, інформування молоді, впровадження електронного врядування, започаткування та просування молодіжних засобів масової інформації, підтримка молодіжний волонтерський рух, молодіжні організації, залучення молоді до діяльності недержавних установ та політичних партій.

Ключові слова: місцеве самоврядування, молодь, муніципальне право.

Сьогодні задля досягнення реальної участі молоді в місцевому житті необхідно розвивати такі механізми, як освіта з питань участі у (студентському, місцевому) самоврядуванні, інформування молоді, запровадження електронного врядування, започаткування та просування молодіжних засобів масової інформації, підтримка молодіжного волонтерського руху, молодіжних організацій, залучення молоді до діяльності недержавних інституцій та політичних партій.

Ключові слова: місцеве самоврядування, молодь, муніципальне право.

До форм муніципальної партисипативної демократії, які одержали своє законодавче закріплення в Україні, належать місцеві референдуми, місцеві вибори, загальні збори громадян за місцем їх проживання, місцеві ініціативи, громадські слухання, органи самоорганізації населення тощо. Всі ці форми

участі об'єднано однією спільною нормою Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» про те, що порядок реалізації права на збори, місцеві ініціативи та громадські слухання регулюється місцевим нормативно-правовим актом – статутом територіальної громади.

Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 5 Статуту територіальної громади міста Харкова право членів територіальної громади брати участь у здійсненні місцевого самоврядування може бути реалізоване через участь у: а) місцевому референдумі; б) виборах міського голови, депутатів міської ради; в) загальних зборах громадян; г) реалізації місцевих ініціатив; д) громадських слуханнях; е) індивідуальних та колективних зверненнях жителів міста; є) роботі органів місцевого самоврядування; ж) інших, не заборонених законодавством формах.

Так, з метою забезпечення народовладдя і безпосередньої участі громадян в управлінні місцевими справами в Україні проводяться місцеві референдуми. Сьогодні питання організації місцевих референдумів регулюються виключно положеннями Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Окремого нормативного акту, який би врегулював порядок організації, а проведення місцевих референдумів й досі не було прийнято.

При цьому, на нашу думку, до позитивних аспектів інституту можна віднести такі: відображає безпосередню думку громадян; в деяких випадках є обов'язковим до проведення; є способом прийняття рішень громадянами. Варто враховувати і негативні аспекти: значні фінансові витрати; складна процедура організації і проведення (наразі – не врегульована); пасивність громадян; можливість зловживань; не завжди відображає реальну думку громадян.

Інші конституційно-правові форми безпосередньої демократії не мають більшості рис, властивих референдумам. Значна кількість цих форм передбачена Конституцією України або окремими нормативними актами.

Так, загальні збори громадян є найдавнішою формою демократії. Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», загальні збори – це зібрання усіх чи частини мешканців села (сіл), селища, міста для розв'язання питань місцевого значення. Вони можуть розглядатися: як засіб народовладдя та форма здійснення місцевого самоврядування; організаційна форма діяльності громадських організацій та структурний елемент інших форм народовладдя; форма реалізації конституційних прав та свобод людини та громадянина; засіб зворотного зв'язку між громадянами та владою тощо.

Можна назвати такі позитивні моменти, які притаманні загальним зборам, а саме:

доведення інформації до мешканців з боку органів місцевого самоврядування; одержання інформації від членів громади; сприяння активізації участі громадян у справах місцевого самоврядування та ін. Поряд з цим можна виділити й такі негативні аспекти: пасивність громадян, відсутність ініціативи щодо проведення зборів; непередбачуваність результатів їх проведення; не завжди ухвалені рішення вдається реалізувати на практиці.

Спеціальними формами безпосереднього волевиявлення територіальних громад є місцеві ініціативи та громадські слухання. Так, ст. 9 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріплює право членів територіальної громади ініціювати розгляд у раді (у порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування. Це можуть бути питання, пов'язані з управлінням майном, що перебуває в комунальній власності; затвердженням програм соціально-економічного та культурного розвитку та контролем за їх виконанням; встановленням місцевих податків і зборів; забезпеченням проведення місцевих референдумів тощо.

Місцеві ініціативи також мають свої переваги, зокрема: високий рівень залучення громади до вирішення питань місцевого значення; можливість мешканців впливати на рішення місцевої ради. Серед проблем, які ускладнюють їх застосування, виділяють такі: законодавчо неврегульована процедура застосування; складна процедура ініціювання; не завжди результативні наслідки внесення місцевих ініціатив. Крім того, слід відзначити незначний досвід застосування цієї форми безпосередньої демократії в Україні.

Згідно зі ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», територіальна громада має право проводити громадські слухання – зустрічі з депутатами відповідної ради, посадовими особами

місцевого самоврядування, – під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати запрошених, порушувати питання та вносити пропозиції щодо проблем місцевого значення.

До позитивних аспектів цього інституту відносять: залучення великої кількості громадян до вирішення питань місцевого значення; можливість публічно висловитись членам громади та представникам органів влади; можливість заручитися підтримкою громади щодо впровадження окремих рішень. Серед проблем слід вказати: відсутність глибини обговорення проблем; недостатність навичок у проведенні; нечіткість законодавчого врегулювання. Не варто забувати й про реалізацію невід’ємних прав за допомогою органів самоорганізації населення, звернень грома-

дян, служби в органах місцевого самоврядування. У цілому, демократичний процес, який складається в результаті використання форм партисипативної демократії покликаний дати реальну можливість для самовизначення і самореалізації молоді людини.

Підсумовуючи можна стверджувати, що сьогодні задля досягнення реальної участі молоді в місцевому житті необхідно розвивати такі механізми, як освіта з питань участі у (студентському, місцевому) самоврядуванні, інформування молоді, запровадження електронного врядування, започаткування та просування молодіжних засобів масової інформації, підтримка молодіжного волонтерського руху, молодіжних організацій, залучення молоді до діяльності недержавних інституцій та політичних партій.

Джерела:

1. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України.*
2. Рішення Харківської міської ради «Про затвердження нової редакції Статуту територіальної громади міста Харкова» від 2007-07-04 г. № 121/07.

①НВ ①НВ ①НВ ①НВ ①НВ ①НВ ①НВ ①НВ ①НВ ①НВ

РЕЦЕНЗІЇ та ВІДГУКИ

=====

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ЮРІЯ ОФІЦИНСЬКОГО «СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА»

Володимир БАРАН

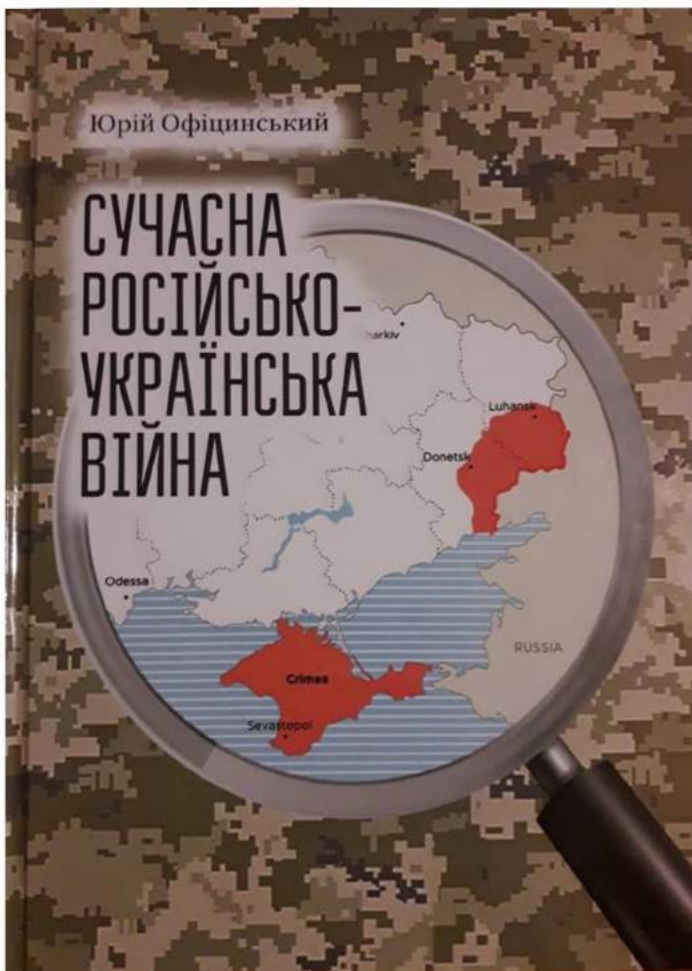
- ❖ *Офіцинський Юрій. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років) / Національна спілка краєзнавців України. Ужгород: РІК-У, 2018. 312 с.*

Відразу зауважимо, що автор рецензованого видання нині здобуває вищу освіту ступеня доктора філософії в Ужгородському національному університеті та працює над дисертацією під керівництвом доктора історичних наук, професора Лариси Капітан. Доти Ю. Офіцинський, отримавши дипломи бакалавра і магістра, протягом двох років учителював у Лінгвістичній гімназії ім. Т. Шевченка м. Ужгорода, яку закінчив із золотою медаллю. У даний час він за сумісництвом працює вчителем історії в Приватному ліцеї «Гірчичне зерно» в Ужгороді.

Пропоноване монографічне дослідження молодого науковця вийшло друком за рекомендацією та за сприяння Національної спілки краєзнавців України (голова член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук Олександр Реєнт) й стало однією з перших спроб аналізу гібридної війни, яка триває. Книжка Юрія Офіцинського написана на перетині американістики й україністики за матеріалами газети «The New York Times», у якій упродовж 2013 – 2017 рр. було близько 400 матеріалів про цей геополітичний конфлікт. У роботі дано об'єктивну оцінку сучасній російсько-українській війні й спрогнозовано її дальший розвиток.

За даними автора монографії, найстарша газета США «The New York Times» чи не щодня згадувала про ситуацію в Україні впродовж 2014 р., у наступні ж роки така зацікавленість істотно послабилася. У роботі запропоновано періодизацію конфлікту. Висловлено переконання, що Україна завершила б антитерористичну операцію на Донбасі вже влітку 2014 р., якби сепаратистів не підтримала російська армія.

Юрій Офіцинський схарактеризував зовнішні й внутрішні чинники виникнення сучасної гібридної війни та назвав держави, які найбільше підтримують Україну. Попри те, що залишилися не виконаними Будапештський меморандум, Мінські статті тощо, автор монографії підкреслює, що за роки згаданої війни українська армія набула досвіду і стала значно сильнішою.

У рецензованому дослідженні розглядаються події від початку Революції гідності в листопаді 2013 р., спровокованої антиєвроінтеграційним тиском Росії на вище українське керівництво і спротивом проросійському режиму внутрішньої окупації України. Збройна агресія Росії проти України розпочалася 20 лютого 2014 р. Основним театром війни (прихованої, гібридної) став Крим, де Росія комбінувала дії парамілітарних і регулярних військових формувань, окупувала й анексувала цю частину України. Від квітня 2014 р. центр протистояння перенесено до Донецької та Луганської областей. Тут російська тактика вже не була такою успішною.

Як переконує Ю. Офіцинський, тривалість сучасної російсько-української війни і післявоєнне врегулювання відносин перебуває в прямій залежності від прискореної модернізації України в євроінтеграційно-атлантичному фарватері та демократизації Росії. Завершення війни можливе в короткому часі, а подолання її наслідків триватиме щонайменше протягом життя одного покоління.

Насамкінець наголосимо на важливості таких досліджень у формуванні серед педагогів не тільки професійної, а й громадянської позиції. Вважаємо, що монографія Юрія Офіцинського «Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013 – 2017 років)» заслуговує на використання в навчальному процесі закладів загальної середньої та вищої освіти під час вивчення тем, які в навчальних програмах, підручниках і посібниках озглавлені як «Російсько-українська війна» або «Збройна агресія Російської Федерації проти України».

**РЕЦЕНЗІЯ НА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ
«МУЗИЧНИЙ ФОЛЬКЛОР РОМІВ ЗАКАРПАТТЯ»
(автори Пап Віллі, Пап Едуард, керівники гуртків ПАДЮНу)**

Василина КУЗЬМА

❖ *Пап Віллі, Пап Едуард. Музичний фольклор ромів Закарпаття / Упорядники: Євгенія Навроцька, Аладар Пап-старший, Петро Габрин; Товариство музичної культури циган Закарпаття «Лаутарі». Ужгород, 2018. 80 с.*

Позашкільна освіта України, як одна з важливих складових системи освіти, в цілому покликана задовольнити різноманітні потреби особистості у творчій самореалізації, забезпечити її інтелектуальний, духовний, художньо-естетичний напрями. Важливим розвитком гурткової роботи в закладі позашкільної освіти є здійснення музичної освіти, яке спрямоване на розвиток естетичних смаків та творчих здібностей дітей шляхом використання традиційних та

новітніх технологій, що базуються на матеріалах народного побуту, звичаях, традиціях, обрядах.

Тематика методичних рекомендацій обрана вдало, так як одним із головних завдань гурткової роботи є створення сприятливих умов для гармонійного формування творчої особистості засобами фольклору та виховання на народних традиціях різних національностей Закарпаття.

У рецензованому науково-популярному виданні «Музичний фольклор ромів Закарпаття» вперше зібрано матеріали про багату музичну ромську культуру нашого краю за останні роки. У виданні можна дізнатися про участь ромів у становленні Закарпатського обласного народного хору та філармонії, про ромські музичні родини Закарпаття, про обряди та традиції ромів, про Ужгородську ромську школу, яка і до сьогодні є освітнім та культурним центром ромської громади. Автори найбільше при-

ділили увагу джазу як виду музичного мистецтва, який у Франції вперше заснували стиль ромського джазу з використанням ромських народних традицій та варіацій. Саме керівники гуртків ПАДЮНу Пап Віллі та Пап Едуард пропагують джазову музику. Крім того, вони зібрали 32 ромські пісні та упорядкували їх в окремий розділ видання. Ці пісні виконують гуртківці, а також вони популяризують їх в інші освітні заклади та осередки ромів.

Видання цікаве тим, що життя ромів та їхнє культурне становлення на Закарпатті демонструють чисельні фотографії. Певні підходи для розвитку творчих та естетичних смаків у дітей на заняттях музикальних гуртків висвітлює історичні аспекти та сучасний стан вико-

нання музики, хореографії, розглядає як важливу духовну цінність, що виконує численні функції – естетичну, пізнавальну, пошукову. Авторами подано форми роботи з гуртківцями, які використовуються на заняттях, щоб розвивати творчі здібності дітей на народних традиціях.

Видання рекомендоване для культурологів, краєзнавців, істориків, педагогів, широкого кола читачів.

Запропонована науково-популярна праця «Музичний фольклор ромів Закарпаття» написана на належному науково-методичному рівні і можуть бути рекомендовані до схвалення на науково-методичній раді ЗППО.

**ВІДГУК НА ЩОКВАРТАЛЬНИК-АЛЬМАНАХ
«УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ»
(Центр досліджень проблем державотворення
Карпатського університету імені Августина Волошина)**

Маріан ТОКАР

- ❖ *Альманах «Українське Державотворення»: науково-популярне періодичне видання. Випуск 1 / Центр досліджень проблем державотворення Карпатського університету імені Августина Волошина; Голов. ред.: Маріан Токар, редкол.: Віктор Бедь, Валерій Бебик, Роман Офіцинський, Стеллас Асланов, Юрій Остапець, Януш Ковальчик. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2019. 54 с.*
- ❖ *Альманах «Українське Державотворення»: науково-популярне періодичне видання. Випуск 2 / Центр досліджень проблем державотворення Карпатського університету імені Августина Волошина; Голов. ред.: Маріан Токар, редкол.: Віктор Бедь, Валерій Бебик, Роман Офіцинський, Стеллас Асланов, Юрій Остапець, Януш Ковальчик. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2020. 54 с.*

Ще наприкінці минулого року світ побачив новий ілюстрований науково-популярний журнал, який змістовно наповнюється науковою, аналітичною, науково-популярною та інформаційно-просвітницькою тематикою. Це альманах «Українське Державотворення»! І ось на перший квартал 2020 року вже вийшов другий номер.

Як позиціонує редакція – мотивація видання журналу визріла внаслідок актуалізації в сучасному українському громадянському суспільстві проблем еволюції державотворчих процесів, захисту національних інтересів України, загроз її національній безпеці, викликів громадянської освіти і виховання. Подані матеріали розраховані на широку аудиторію і покликані плекати в свідомості громадян України почуття гідності за свою Батьківщину, гордість за її славне минуле, шану незабутнім національним героям, віру в краще майбутнє Української держави. Кожен випуск має центральну тематичну частину. Так, у першому номері – це етнополітична ситуація в Україні. У другому номері – місцеві вибори 2020 року.

Змістовна особливість альманаху – принципова позиція відстоювання державної незалежності України, прихильність до національно-державницької ідеології, тісної співпраці держави та інституцій громадянського суспільства, подальшого демократичного розвитку України в демократичній родині вільних народів світу!

Альманах щоквартально запрошує до співпраці різноманітних експертів. На шпальтах двох випусків «УД», що вийшли з друку за перші півроку, уже своїми думками з приводу актуальних питань розвитку державності поділилися фахівці з політології Стелас Асланов, Юрій Остапець, Кристина Червеняк, з юридичних наук правники-спеціалісти Віктор Бедь і Михайло Савчин, з публічного управління Маріан Токар, з історії Михайло Ба-

сараб і Олександр Ситник.

Крім того, альманах «Українське Державотворення» має на меті якнайширшу популяризацію української історії та культури, національних традицій і сучасної практики державотворення, модерного бачення перспектив розвитку Незалежної Соборної України! Водночас автори у матеріалах борються проти фальсифікації української історії та ворожих маніпуляцій національними символами й цінностями!

Є сподівання, що інформація у періодичному журналі знайде свого читача і сприятиме комплексному розумінню національної єдності заради Українського Державотворення, а саме періодичне видання займе достойне місце серед сучасних інформаційно-аналітичних і просвітницьких видань України.

**СЛОВО ПРО ДЕБЮТНИЙ ВИПУСК НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ
«БОГОСЛОВСЬКА ДУМКА В УКРАЇНІ»
(Ужгородська українська богословська академія,
Карпатський університет імені Августина Волошина,
Міжнародна академія богословських наук)**

Віктор БЕДЬ

- ❖ *Богословська думка в Україні: науковий журнал. Випуск 1 / Ужгородська українська богословська академія; Карпатський університет імені Августина Волошина; Міжнародна академія богословських наук; Редкол.: гол. ред. В. Бедь (стискок Віктор Бедь), відп. ред. М. Токар, відп. секр. С. Урста, чл.: І. Тассіас (Греція), М. Чіхладзе (Грузія), Я. Ковальчик (Польща) та ін. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2020. 206 с.*

У перші весняні дні 2020 року, українська богословська наука поповнилася завдяки виходу з друку нового наукового журналу спеціалізованого спрямування – «Богословська думка в Україні». Засновниками та видавцями журналу виступили Карпатський університет імені Августина Волошина (заклад вищої освіти), Ужгородська українська богословська академія (заклад вищої духовної освіти) та Міжнародна академія богословських наук (наукова установа) з Ужгорода.

Українська богословська думка і наука, за часів відновлення державної незалежності України, у короткому часі, зайняли свою закономірну і стали нішу в гуманітарній галузі вищої освіти та науки в нашій державі та за її межами.

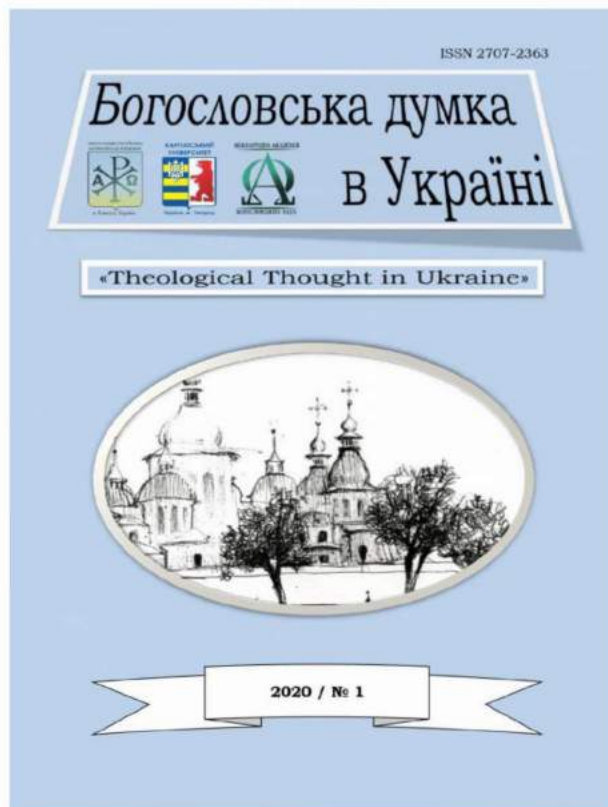
Тривалий час питання зародження, розвитку та утвердження української богословської думки та науки, поряд із іншим вітчизняними освітніми і науковими богословськими закладами й установами, успішно досліджувалися і продовжують досліджуватися, зокрема, і в Карпатському університеті імені Августина Волошина, Ужгородській українській богословській академії та Міжнародній академії богословських наук. Так, на базі університету та академії понад 18 років проводиться підготовка висококваліфікованих богословських кадрів з вищою духовною і вищою світською освітою та науково-педагогічних кадрів, ведуться поглиблені дослідження в галузі богослов'я, історії українського націотворення, державного та церковного будівництва, української духовної культури, канонічного права та прикладних і суміжних галузей наук.

Сьогодні, коли Українська Держава та Православна Церква України в унісон борються за свою Богом дану незалежність, важлива місія – всіляко сприяти цьому на своїх позиціях – в освіті, науці, культурі.

Тож нове наукове видання журналу «Богословська думка в Україні» покликане стати ще однією відкритою друкованою та електронною площадкою для оприлюднення актуальної інформації, наукових матеріалів, досліджень, повідомлень, відгуків, рецензій та дописів у галузі української богословської думки та науки, а також світового богословсько-наукового простору.

Редакційна колегія видання представляє широку науково-статусну та географічну площину – від національного представництва (Київ, Одеса, Львів, Ужгород, ін.) до іноземного (Греція, Грузія, Польща).

Авторами, які увійшли до першого номеру даного видання, стали науковці, які представляють географічно богословську думку з богослов'я та суміжних галузей наук з України, Грузії, Росії. І сама Україна представлена науковими доробками представників з різних міст нашої держави: Київ, Одеса, Кривий Ріг, Чернівці, Ужгород.

Структурно перший номер журналу складається з декількох тематичних розділів: «Історія Церкви», «Церква і держава», «Сучасні релігійні деструктивні рухи», «Християнські домінанції», «Агіологія і моральне богослов'я», «Педагогіка», «Методика, рецензії».

Нагадаємо, що науковий журнал «Богословська думка в Україні» – збірник наукових статей та повідомлень, що висвітлює зміст авторських наукових доробків учених, педагогів, дослідників-практиків, богословів, священнослужителів, докторантів, аспірантів, студентів різних типів навчальних закладів за спеціальностями «Філософія», «Богослов'я», «Теологія», «Історія релігії та церкви», «Історія України», «Всесвітня історія», «Церковне право», «Педагогіка», «Психологія», «Конфліктологія». Засновниками журналу є Ужгородська українська богословська академія, Карпатський університет імені Августина Волошина, Міжнародна академія богословських наук.

Маємо надію, що пропоноване видання буде корисним та пізнавальним як для студентів, аспірантів, науковців, практиків у галузі богослов'я та інших гуманітарних наук, так і для всіх тих, хто цікавиться питаннями розвитку української і світової богословської думки.

НАШІ АВТОРИ

АРМАШ Віталій – учитель основ християнської етики Копашневської ЗОШ І-ІІІ ступенів Хустського району (Закарпатська обл., Україна)

АСЛАНОВ Стеллас – доктор політичних наук, професор кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету (м. Ужгород, Україна).

БАРАН Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк, Україна).

БЕБИК Валерій – доктор політичних наук, професор, голова Правління Всеукраїнської асоціації політичних наук (м. Київ, Україна).

БЕДЬ Віктор – доктор богословських наук, доктор юридичних наук, професор, ректор Карпатського університету імені Августина Волошина, єпископ Мукачівський і Карпатський, керуючий Мукачівсько-Карпатською єпархією Православної Церкви України (м. Ужгород, Україна).

БЕРТОЛОН Олександр – аспірант кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету, заступник голови Правління ГО «Асоціація політологів та міжнародників УжНУ» (м. Ужгород, Україна).

БОБРИК Олександр – аспірант кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету (м. Ужгород, Україна).

БРОДІ Анюта – магістр психології Карпатського університету імені Августина Волошина (м. Ужгород, Україна).

ВЕЛИЧКО Микола – кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник Національної академії Служби безпеки України (м. Київ, Україна).

ГАБРИН Петро – секретар Закарпатського обласного ромського об'єднання «Романі черхень» («Ромська зірка») (м. Ужгород, Україна).

ДИМИТРОВ Владислав – доктор філософських наук, професор, академік МАБН (м. Київ, Україна).

ДИМИТРОВА Людмила – кандидат філософських наук (м. Київ, Україна).

ДУПИН Віталій – старший викладач кафедри правознавства та канонічного права Карпатського університету імені Августина Волошина (м. Ужгород, Україна).

ЖАБЛЯК Марія – доктор педагогічних наук, професор кафедри богослов'я та історії церкви Ужгородської української богословської академії (м. Ужгород, Україна).

ЗАН Михайло – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету (м. Ужгород, Україна).

ЗАХАРЧЕНКО Петро – доктор юридичних наук, професор кафедри історії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна).

КОПОЛОВЕЦЬ Роман – аспірант кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету (м. Ужгород, Україна).

КУЗЬМА Васирина – методист кабінету методики виховної та позашкільної роботи Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти (м. Ужгород, Україна).

МАРТИНЕНКО Володимир – доктор наук з державного управління, професор Криворізького технічного університету, академік Міжнародної академії богословських наук, член-кореспондент МПА (м. Кривий Ріг, Україна).

МАРЦЕНЮК Марина – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Мукачівського державного університету (м. Мукачево, Україна)

МАР'ІН Євгеній – кандидат юридичних наук, доцент кафедри земельного права та державної реєстрації нерухомості ФГБОУ ВО «Московський державний університет геодезії та картографії (м. Москва, Російська Федерація).

МИХАЙЛОВ Володимир – кандидат філософських наук, доктор економічних наук, професор, Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України (м. Київ, Україна).

МІЩЕНЮК Наталія – доктор психологічних наук, професор кафедри психології, педагогіки та соціальної роботи Карпатського університету імені Августина Волошина (м. Ужгород, Україна).

МОЛДАВЧУК Надія – магістр психології Карпатського університету імені Августина Волошина (м. Ужгород, Україна).

НІКОЛЬСЬКИЙ Євген – доктор богословських наук, доктор філологічних наук, професор кафедри богослов'я, філософії та гуманітарних наук Карпатського університету імені Августина Волошина (м. Ужгород, Україна).

ОРОС Олександра – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри психології Мукачівського державного університету та кафедри психології, педагогіки та соціальної роботи Карпатського університету імені Августина Волошина (м. Мукачево, м. Ужгород, Україна).

ОСТРОУХОВ Володимир – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії НА СБ України, академік Міжнародної академії богословських наук (м. Київ, Україна).

ОФЦИНСЬКИЙ Роман – доктор історичних наук, професор кафедри суспільно-гуманітарної та етико-естетичної освіти Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти (м. Ужгород, Україна).

ОХРІМЕНКО Ігор – доктор економічних наук, професор, проректор з навчальної та наукової роботи Київського кооперативного інституту бізнесу і права (м. Київ, Україна).

ПЕТРИК Валентин – кандидат наук з державного управління, доцент, доцент спеціальної кафедри Інститут спеціального зв'язку та захисту інформації Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (ІСЗІ КПІ ім. Ігоря Сікорського) (м. Київ, Україна).

ПЕТРОВСЬКИЙ Петро – доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри державного управління Львівського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентові України (м. Львів, Україна).

ПИЛИПЧУК Володимир – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України (м. Київ, Україна).

ТИТАР Олена – доктор філософських наук, професор кафедри теорії культури і філософії науки Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (м. Харків, Україна).

ТОКАР Маріан – доктор філософії в галузі історії, професор, директор НДІ «Центр досліджень проблем державотворення» Карпатського університету імені Августина Волошина (м. Ужгород, Україна).

ТОКАР Мирослав – аспірант кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету (м. Ужгород, Україна).

ХОРКАВА Світлана – доктор філософії в галузі психології, професор кафедри психології, педагогіки та соціальної роботи Карпатського університету імені Августина Волошина, член-кореспондент Міжнародної академії богословських наук (м. Ужгород, Україна).

ЧЕРВЕНЯК Кристина – кандидат політичних наук, викладач кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету (м. Ужгород, Україна).

ШЕВЧУК Роман – кандидат біологічних наук, професор кафедри психології, педагогіки та соціальної роботи Карпатського університету імені Августина Волошина (м. Ужгород, Україна).

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ у науковому збірнику праць «НАУКОВИЙ ВІСНИК КАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

імені Августина Волошина» (КаУ, Ужгород, Україна)

за напрямками: історія, економіка (Фінанси, банківська справа та страхова діяльність), право, політологія, державне управління, філософія, богослов'я, педагогіка, психологія, філологія (мово- та літературознавство), ІТ-технології.

Стаття подається **виключно в електронному варіанті** на адреси відповідальних осіб **eugenius-09@ukr.net** та **carpatia.doslid@gmail.com** й повинна відповідати покроково таким вимогам:

1) текст українською, англійською, німецькою, французькою, грецькою, чеською, словацькою, польською, болгарською, російською мовами;

2) набір в текстовому редакторі Word for Windows 98 або 2000 шрифтом Times New Roman, font 12, інтервал 1,15, у режимі автоматичної розстановки переносів, абзацний відступ – 0,5, поля – 2 см, посилання у квадратних дужках, опис згідно з вимогами (Див. пункт 8);

3) назва статті мовою оригіналу (великими літерами, по центру, жирним);

4) ім'я, прізвище (малими літерами, жирним, справа по тексту, мовою оригіналу, в кінці знак * для посторінкової розширеної інформації про автора, яка подається font 10, нежирним, за таким прикладом: **Маріан Токар**, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і державного управління, Ужгородський національний університет, Ужгород, Україна, e-mail: marian.tokar@uzhnu.edu.ua);

5) анотації українською та англійською мовами (по ширині сторінки, ім'я, прізвище автора, назва статті (малими літерами, жирним); 5-6 речень про зміст статті (курсив, нежирним); ключові слова (структурне означення – з абзацу, жирним, курсив, двокрапка; далі до 10 ключових слів із тексту (курсив, нежирним);

6) текст статті (повний обсяг 10 – 15 сторінок);

7) джерела (структурне означення – малими літерами, жирним, зліва – **Джерела:**);

8) перелік використаних джерел (по ширині сторінки, нежирним, курсив, пронумеровано підряд, в алфавітному порядку, наприклад: 1 – для монографій; 2 – для статей; 3 – для електронного джерела:

1. Вегеш М., Токар М., Басараб М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: навчальний посібник. Ужгород: Карпати, 2008. 256 с.
2. Токар М. Баланс відносин „центр – регіон” в теорії та політико-історичному досвіді Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород, 2008. Вип. 10. С. 256 – 259.
3. Токар М. Коротка історія єврейських партій Закарпаття. *Просвітницько-пізнавальний портал «заКарпатія»*. URL: www.zakarpattia.com/2013.

Стаття надсилається **виключно в електронному варіанті** на електронні адреси відповідальних осіб **eugenius-09@ukr.net** та **carpatia.doslid@gmail.com**. Файл із матеріалом позначається із вказаним прізвищем, ініціалом та напрямом публікації за таким зразком: **KaU_TokarM_istoria**, **KaU_TokarM_pravo**, **KaU_TokarM_filosofia**, **KaU_TokarM_ekonomika** і т.д. за спеціальністю.

За науковий зміст викладеного матеріалу, термінологію та граматику відповідають автори. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без узгодження з автором. **Останній термін подачі статей** у чергові збірники: 20 березня і 20 жовтня кожного року. Статті, що не відповідають зазначеним вимогам, не розглядаються.

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІВПРАЦІ!

Редколегія видання

Підготовка бакалаврів і магістрів:

(Подвійні дипломи за всіма спеціальностями)

- Право;
- Публічне управління та адміністрування;
- Менеджмент;
- Фінанси, банківська справа та страхування;
- Психологія;
- Богослов'я (пастирське богослов'я, місіологія; педагогіка; релігієзнавство; церковне музичне мистецтво та міждисциплінарні програми);
- Соціальна робота;
- Соціальна педагогіка;
- Філософія (міждисциплінарні програми);
- ІТ (інформаційні технології: програмування; проектування; дизайн; графіка; маркетинг – за міжнародними освітніми програмами).

Післядипломна та додаткова освіта:

- Підвищення кваліфікації;
- Підготовка офіцерів запасу.

За міжнародними освітніми програмами з університетами Євросоюзу:

- Міжнародне право;
- Міжнародні відносини;
- Менеджмент (бізнес адміністрування; управління; логістика);
- Корпоративні фінанси;
- Банківська справа;
- Міжнародний маркетинг;
- Туризм і готельне господарство;
- Охорона здоров'я та епідеміологія;
- Психологія;
- Соціологія;
- Політологія;
- ІТ (Інформаційні технології).

Можливість вступу без ЗНО

ПРИ УНІВЕРСИТЕТІ ДІЄ АСПІРАНТУРА

м. Ужгород, вул. Гойди, 4; тел.: + 38 099 369 33 77; e-mail: kau7av@gmail.com; www.kau.com.ua

Ужгородський гуманітарно-економічний фаховий коледж Карпатського університету імені Августина Волошина

2020/2021

Підготовка фахових молодших бакалаврів

на базі 9-х класів з одночасним здобуттям профільної середньої освіти;
на базі 11-х класів:

- Педагогіка (Дошкільна освіта; Початкова освіта);
- Право;
- Соціальна робота;
- Фінанси, банківська справа та страхування;
- Комп'ютерні науки.

Випускники коледжу мають право на продовження навчання в бакалавраті за скороченим терміном навчання.

Можливість вступу без ЗНО

м. Ужгород, вул. Гойди, 4; тел.: + 38 099 369 33 77; e-mail: kau7av@gmail.com; www.kau.com.ua

УЖГОРОДСЬКА УКРАЇНСЬКА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ

2020/2021

Підготовка бакалаврів і магістрів:

(Подвійні дипломи за всіма спеціальностями)

- Богослов'я (священнослужитель; християнський місіонер; християнський педагог та міждисциплінарні освітні програми);
- Релігієзнавство;
- Церковне музичне мистецтво (регент церковного хору);
- Соціальна робота.

Вищі богословські курси та підвищення кваліфікації:

- Богослов'я (військовий капелан);
- Богослов'я (за всіма богословськими спеціальностями);
- Богослов'я (дяк).

Дипломи академії визнаються ЗВО для зарахування на навчання до закладів вищої освіти.

Можливість вступу без ЗНО

ПРИ АКАДЕМІЇ ДІЄ АСПІРАНТУРА ТА ДОКТОРАНТУРА

м. Ужгород, вул. Гойди, 4; тел.: + 38 099 369 33 77; e-mail: uzuuba@gmail.com; www.uuba.org.ua

УЖГОРОДСЬКИЙ БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАХОВИЙ КОЛЕДЖ УЖГОРОДСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

2020/2021

Підготовка фахових молодших бакалаврів

на базі 9-х класів із одночасним здобуттям повної середньої освіти;
на базі 11-х класів:

- Священнослужитель;
- Християнський місіонер;
- Християнський педагог;
- Соціальний працівник
- Регент церковного хорового колективу.

Із здобуттям другої світської фахової передвищої освіти за спеціальностями:

- Педагогіка (Дошкільна освіта; Початкова освіта);
- Право; Соціальна робота;
- Фінанси, банківська справа та страхування; Комп'ютерні науки.

Дипломи академії визнаються ЗВО для зарахування на навчання до закладів вищої освіти.

Випускники мають право на продовження навчання в бакалавраті за скороченим терміном навчання.

Можливість вступу без ЗНО

м. Ужгород, вул. Гойди, 4; тел.: + 38 099 369 33 77; e-mail: uzuuba@gmail.com; www.uuba.org.ua

Наукове періодичне видання

Збірник наукових праць
«Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина»
(м. Ужгород, Україна)

Випуск 1, 2020

Правління редколегії:

Віктор БЕДЬ,
проф., д-р. богослов. наук, д-р. юрид. наук, єпископ (головний редактор) / Ужгород, Україна;
Маріан ТОКАР,
проф., д-р. філософії в галузі історії (відповідальний редактор) / Ужгород, Україна;
Валерій БЕБИК,
проф., д-р. політол. наук (головний редактор) / Київ, Україна;
Євген НИКОЛЬСЬКИЙ,
проф., д-р. філолог. наук (відповідальний секретар) / Ужгород, Україна.

Засновник та видавець: Карпатський університет імені Августина Волошина
(рішення Вченої ради КаУ імені Августина Волошина 31 жовтня 2019 року, протокол № 3).

Збірник наукових праць «Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина» висвітлює зміст авторських наукових доробків (статей, повідомлень, рецензій) учених, педагогів, дослідників-практиків, докторантів, аспірантів, студентів різних типів навчальних закладів за спеціальностями «Історія», «Право», «Економіка», «Політологія», «Державне управління», «Філологія», «Педагогіка», «Психологія», «ІТ-технології», «Філософія», «Богослов'я», «Теологія», ін.

Упорядкування і виготовлення оригінал-макету: Маріан Токар

Коректура авторська

Видруковано з оригінал-макету:

ТОВ «Поліграфцентр «ЛІРА», 88000, м. Ужгород, вул. Митрака, 25.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції Серія ЗТ № 24 від 7 листопада 2005 року.
Підп. до др. 10.04.2020. Замовл. № . Наклад 100 прим.

УДК 001.89(477.87)

Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина: збірник наукових праць. Випуск 1 / Карпатський університет імені Августина Волошина; Редкол.: гол. ред. проф. В. Бедь, відп. ред. проф. М.Токар, чл.: проф. В. Бебик, проф. Офіцинський, проф. Я. Ковальчик (Польща) та ін. Ужгород, 2020. 242 с.

Реєстрація в міжнародній базі даних періодичних видань: ISSN 2707-3017

КАРПАТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені Августина Волошина (м. Ужгород, Україна) ЗАПРОШУЄ ДО СПІВПРАЦІ

Додаткова інформація
для зацікавлених у навчанні та співробітництві
(абітурієнтів, студентів, педагогів, науковців, службовців)
на офіційному сайті:
[www: http://kau.com.ua/](http://kau.com.ua/)

Наукове періодичне видання:

збірник «**НАУКОВИЙ ВІСНИК КАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені Августина Волошина**»

Засновник: Карпатський університет імені Августина Волошина

Дата створення: засноване на засіданні Вченої ради Карпатського університету імені Августина Волошина 31 жовтня 2019 року, протокол № 3

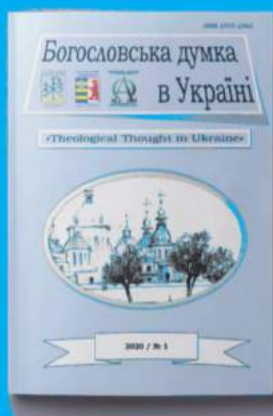
Спрямованість: збірник наукових статей та повідомлень висвітлює зміст авторських наукових доробків учених, педагогів, дослідників-практиків, докторантів, аспірантів, студентів різних спеціальностей (Філософія; Богослов'я; Історія; Право; Економіка; Політологія; Державне управління; Педагогіка; Психологія; Філологія; IT-технології)

Мови видання: українська, англійська, французька, грецька, чеська, польська, словацька, болгарська, російська

Регулярність виходу: 2 рази на рік (орієнтовно – березень, листопад)

Реєстрація в міжнародній базі даних періодичних видань: ISSN 2707-3017

Електронні адреси: eugenius-09@ukr.net, carpatia.doslid@gmail.com

Наукове періодичне видання:

Журнал «**БОГОСЛОВСЬКА ДУМКА В УКРАЇНІ**»

Засновники: Карпатський університет імені Августина Волошина, Ужгородська українська богословська академія, Міжнародна академія богословських наук

Дата створення: засноване на засіданні Вченої ради Карпатського університету імені Августина Волошина 31 жовтня 2019 року, протокол № 3

Спрямованість: збірник наукових статей та повідомлень висвітлює зміст авторських наукових доробків учених, педагогів, дослідників-практиків, богословів, священнослужителів, докторантів, аспірантів, студентів різних спеціальностей (Філософія; Богослов'я; Теологія; Історія релігії та церкви; Церковне право; Педагогіка; Психологія)

Мови видання: українська, англійська, німецька, французька, грецька, чеська, словацька, польська, болгарська, російська

Регулярність виходу: 2 рази на рік (орієнтовно – березень, листопад)

Реєстрація в міжнародній базі даних періодичних видань: ISSN 2707-2363

Електронні адреси: eugenius-09@ukr.net, carpatia.doslid@gmail.com

Науково-популярне періодичне видання:

Альманах «**УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**»

Засновник: НДІ «Центр досліджень проблем державотворення»

Карпатського університету імені Августина Волошина

Дата створення: засноване на засіданні Наукової ради Науково-дослідного інституту «Центр досліджень проблем державотворення» КаУ імені Августина Волошина 11 вересня 2019 року, протокол № 2

Спрямованість: науково-популярний та інформаційно-аналітичний журнал висвітлює проблеми суспільно-політичного життя, національного державотворення в Україні, історичної пам'яті та національної культури.

Мови видання: українська, англійська, німецька, французька, словацька, польська

Регулярність виходу: щоквартальник: 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень)

Реєстрація в міжнародній базі даних періодичних видань: ISSN 2706-8323

Електронна адреса: carpatia.doslid@gmail.com

ISSN 2707-3017

9 772707 301001